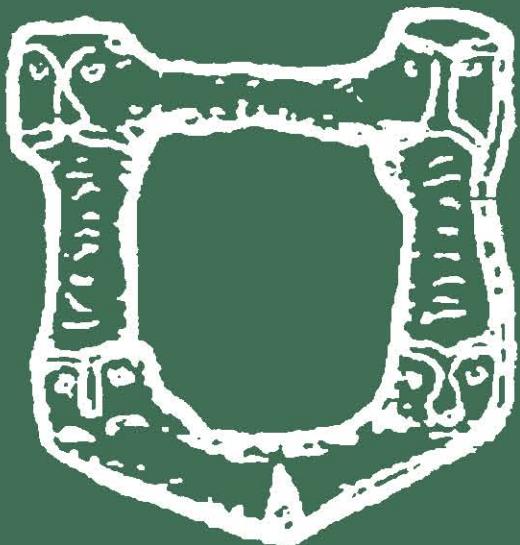

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
СТАТТІ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ХРОНІКА.
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЙ.
ДИСКУСІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ.
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЙ.

•4• 1999

Це число журналу присвячується видатному київському археологу В. В. Хвойці, з ім'ям якого пов'язане відкриття зарубинецької та черняхівської культур. Вміщені дослідження сучасних вчених продовжують розробку наукової спадщини В. В. Хвойки, насамперед етнокультурних процесів на території України від рубежу н. е. до VIII—IX ст.

Для археологів, істориків, краєзнавців, вчителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Этот номер журнала посвящен известному киевскому археологу В. В. Хвойке, с именем которого связано открытие зарубинецкой и черняховской культур. Публикуемые исследования современных ученых продолжают разработку научного наследия В. В. Хвойки, прежде всего этнокультурных процессов на территории Украины от рубежа н. э. до VIII—IX вв.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН, І. С. ВИНОКУР,
М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний
секретар), С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник
головного редактора), В. К. МІХЕЄВ,
О. П. МОЦЯ, В. Ю. МУРЗІН,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМИРНОВ,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
Г. М. ТОЩЕВ, В. М. ЦИГИЛИК,
Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:
04210, Київ—210, пр-т Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38

Здано до набору 06.09.99. Підписано до друку 10.05.00. Формат 70×108 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15,40.
Ум. фарбо-відб. 15,58. Обл.-вид. арк. 16,63.
Тираж 550 прим. Зам. 361
Оригінал-макет виготовлено редакційно-видавничим центром ІА НАН України.
Тираж видрукувано Спеціалізованою друкарнею наукових журналів при Президії НАН України
01004, Київ—4, вул. Терещенківська, 4

Друкується за постановою редакційної колегії
журналу.

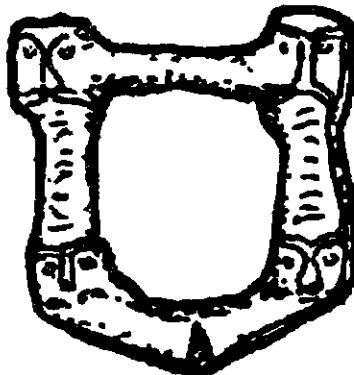
Редактор О. В. КРАВЧЕНКО

Коректор Н. В. БЛАЖЕВИЧ

Художній редактор к. і. н. М. М. ІСВЛЕВ

Комп'ютерна верстка О. М. ПЕТРАШЕНКО

АРХЕОЛОГІЯ

• 4 • 1999

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.

Видається
щоквартально

Київ

ЗМІСТ

- 3 ТОЛОЧКО П. П. Інституту археології НАН України —
80 років
- 10 Від редколегії
- Статті
- 12 АБАШИНА Н. С. Першопочатки досліджень полів
поховань в Україні
- 24 ПАЧКОВА С. П. Участь прийшлого компоненту у
формуванні зарубинецької культури
- 41 МАКСИМОВ Є. В. Європейські впливи в зарубинецькій
культурі
- 49 БАРАН В. Д. Процеси етнокультурного розвитку на
території України в першій половині I тис. н. е.
- 57 МАГОМЕДОВ Б. В. Готи у Східній Європі
- 64 РУДИЧ Т. О. До питання про антропологічний склад
населення черняхівської культури на території Середнього
Подніпров'я
- 76 ОБЛОМСЬКИЙ А. М. Типи поховань на черняхівському
могильнику Компанії (етнокультурна інтерпретація)
- Публікації археологічних матеріалів
- 89 БОБРОВСЬКА О. В. Жіночі поясні амулети черняхівської
культури
- 95 ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В. Київський горизонт поселення
Глеваха
- До методики археологічних досліджень
- 109 СКИБА Л. Є. Про методику визначення ранніх поховань на
могильниках зарубинецької культури

- 117** ПЕТРАУСКАС О. В. Деякі аспекти методики польових досліджень могильників черняхівської культури
До історії стародавнього виробництва
- 129** ШИШКІН Р. Г. Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я)
Дискусій
- 140** ЕРЕМЕНКО В. Е. Пересмотр относительной хронологии восточного латена и позднего предримского времени: постановка проблемы
Нові відкриття і знахідки
- 149** ВАКУЛЕНКО Л. В. Поховання з бронзовим тазом ранньоримського часу в Прикарпатті
- 153** КОЗАК Д. Н., ПРИЩЕПА Б. П. Нова пам'ятка пшеворської культури на Волині
- 161** ПЕТРАЩЕНКО В. О., ЦИНДРОВСЬКА Л. О. Слов'янські матеріали з Канівського Подніпров'я
Рецензії
- 166** ІВАКІН Г. Ю. Сорочан С. Б. Византия IV—IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена.— Харьков: АО «Бизнес Информ», 1998.— 452 с., илл.
- 170** Пам'яті Валерія Михайловича Отрешка
- 171** Пам'яті Ріви Йонівни Ветштейн
- 173** Наші автори
- 173** Список скорочень
- 174** Алфавітний покажчик змісту журналів «Археологія» за 1999 р.

ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ — 80 РОКІВ*

Ще зовсім недавно ми відраховували історію нашого Інституту від 1934 р., коли на базі кількох академічних установ був створений Інститут історії матеріальної культури. Цілком очевидно, що ми грішили проти істини. Адже академічна археологічна структура має значно багатшу і давнішу історію. Вона тільки на рік молодша за саму НАН України.

Необхідність створення при Українській академії наук (УАН) археологічної установи, котра б займалася питаннями вивчення та охорони пам'яток історії та культури була обґрутована в середині 1918 р. Д. І. Багалієм, А. Ю. Кримським, Г. Г. Павлуцьким, Є. К. Тимченком. У пояснювальній записці про організацію історико-археологічного відділу УАН, з якою вони звернулись до Комісії по операціонному проекту УАН, вчені наполягали на створенні при академічній кафедрі археології Археологічної комісії з науково-координаційними, адміністративними та пам'яtkоохоронними функціями.

Члени статутної академічної комісії 10 серпня 1918 р. санкціонували створення Археологічної комісії. Нарешті, у затвердженному гетьманом П. Скоропадським 14 листопада 1918 р. Статуті УАН передбачалось обрання по першому історико-філологічному відділу академіків по кафедрах (галузях знань) з історії українського мистецтва та археології, а також створення Постійної комісії для обслідування пам'яток українського мистецтва.

У 1919 р., серед інших, дійсним членом УАН на кафедру археології був обраний М. Ф. Біляшівський, котрий у цьому ж році очолив створену при УАН Комісію по складанню археологічної карти України. Її завданням було: збирання, систематизація, вивчення, а також організація охорони археологічних пам'яток та складання археологічної карти. У 1920 р., крім названої вище Комісії, створюється Археологічний комітет, до якого крім М. Ф. Біляшівського увійшли В. Ю. Данилевич, М. О. Макаренко, І. В. Моргілевський та ін.

1921 р. на базі Археологічного комітету і Комісії для складання археологічної карти було створено окрему Археологічну комісію, завданням якої стали науково-теоретичні розробки. В її складі працювали: М. Ф. Біляшівський, Ф. Л. Ернст, В. Є. Козловська, П. П. Курінний та ін.

1923 р. Археологічна комісія ще раз реорганізується в Археологічний комітет, а в 1924 р. отримує назву Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК). Йому надаються функції головного органу в галузі охорони пам'яток, право на видачу «Відкритих листів» і контроль за археологічними розкопками. Очолював ВУАК академік О. П. Новицький.

ВУАК розгорнув масштабні археологічні розкопки в межах України. Особлива увага приділялась вивченю пам'яток палеоліту, трипільської культури, античності (розкопки Ольвії), Київської Русі. Надзвичайно важливими і результативними були комплексні археологічні дослідження в зоні будівництва Дніпровської ГЕС у 1927—1932 рр.

На жаль, поступальному розвиткові археології в Україні було завдано в 30-ті роки відчутного удару. Ряд провідних археологів — М. Ю. Макаренко, Ф. А. Козубовський, Т. М. Мовчанівський та інші, зазнали звинувачень за неіснуючі гріхи та провини і були репресовані.

У повоєнні роки відродження археологічної науки і самого Інституту пов'язано з діяльністю таких непересічних вчених як член-кореспондент АН УРСР Л. М. Славін, академік АН УРСР П. П. Єфименко, член-кореспондент АН

© П. Л. ТОЛОЧКО, 1999

* Доповідь на ювілейному засіданні Вченої ради Інституту археології НАН України
21 грудня 1999 р.

УРСР С. М. Бібіков, доктори історичних наук М. Я. Рудинський, В. П. Петров, В. Й. Довженок, О. І. Тереножкін, В. А. Іллінська, В. М. Даниленко, І. Г. Шовкопляс, Ю. М. Захарук, М. Ю. Брайчевський, С. С. Березанська.

Подією не лише в українській чи навіть союзній, але і в світовій історичній науці був вихід нової редакції фундаментальної праці П. П. Єфименка «Первобытное общество» 1953 р. Вона буквально перевернула уявлення сучасників про характер суспільного устрою, духовність і господарство палеолітичного суспільства. Високий академічний рівень археології України, досягнутий в часи керівництва Інститутом П. П. Єфименком був успішно продовжений і розвинутий його учнем С. М. Бібіковим. Його знаменитий заклик «за речами бачити людей, що їх породили» вивів археологію України в розряд повноцінної історичної дисципліни.

Резонансною і новаторською у цьому відношенні була праця «Нариси стародавньої історії Української РСР» (1956). Подібної роботи не створив тоді жоден археологічний колектив Радянського Союзу. Під керівництвом С. М. Бібікова була створена також тритомна «Археологія Української РСР» (1971, 1975), яка виконала надзвичайно важливе і необхідне завдання щодо систематизації і джерелознавчого осмислення гіантського обсягу нагромаджених попередніми поколіннями археологів матеріалів. Ця етапна праця отримала сквальні відгуки наукової громадськості і була удостоєна Державної премії УРСР. У 80-ті роки, за ініціативою директора Інституту члена-кореспондента АН УРСР І. І. Артеменка цей тритомник був доопрацьований, значно доповнений і виданий на російській мові, що розширило його використання.

Згідно з давнім задумом С. М. Бібікова, послідовний ряд синтетичних академічних праць з археології мав завершитись написанням багатотомної «Стародавньої історії України». Виконання цього відповідального завдання припало на нинішнє покоління археологів.

Перший том «Давньої історії України» вийшов у 1997 р., другий — у 1998 і третій вийде у 2000 р. (редактор П. П. Толочко). Спокійна і неупереджена оцінка цієї праці ще попереду, але вже сьогодні можна сказати, що подібної роботи немає не лише в країнах співдружності, але й у далекому зарубіжжі.

Крім загальноархеологічних, в Інституті вийшов цілий ряд синтетичних праць, присвячених окремим періодам: «Землеробство давньої Русі» — В. Й. Довженка, «Кіммерийци» — О. І. Тереножкіна, «Неоліт України» — В. М. Даниленка, «Мезинський музикальний комплекс» — С. М. Бібікова, цикл праць з археології та історії стародавнього Києва, удостоєний у 1982 р. Державної премії УРСР, книга «Славяне Юго-Восточної Європи», котрій також була присуджена Державна премія за 1993 р. Колектив науковців брав участь у підготовці багатотомної «Історії Української РСР» у двох виданнях (українською і російською мовами). Вченими Інституту підготовлено ряд учбових посібників для вузів і середніх шкіл, зокрема «Давня історія України» в 2-х книгах (редактор П. П. Толочко).

Продовжуючи цей ряд, слід відзначити участь науковців Інституту у виконанні проекту створення авторської історії України, зініційованого і реалізованого академіком НАН України В. А. Смолієм. Із 15-ти томів цієї історії, чотири — написані співробітниками нашого Інституту. Переконаний, що ця праця сквально сприйметься науковою громадськістю і широким колом читачів.

Крім цього, Інститутом видано понад 300 тематичних монографій та збірників, серії щорічників «Археологія», «Археологічних пам'яток УРСР», «Кратких сообщений Інститута археології АН УССР». З 1989 р. Інститут видає журнал «Археологія». Ряд монографій опубліковано у Франції, ФРН, Польщі, Англії, Японії, інших країнах.

Сьогодні Інститут — це не лише колектив науковців у Києві, але також філія у Сімферополі, відділ Північно-Західного Причорномор'я в Одесі, Ольвійський археологічний заповідник в с. Парутине на Миколаївщині, Археологічна експедиція в Миколаєві.

Інститут з честью виконує своє основне профільне завдання — досліджує старожитності України від часу появи на її території людини до епохи пізнього середньовіччя включно.

Одним із важливих розділів української археології є первісна. Її концепту-

альні засади, визначені ще лідером вітчизняного палеолітознавства П. П. Єфименком, були розвинені цілою плеядою визначних українських археологів-попередників — С. М. Бібіковим, що був фундатором палеоекономічного моделювання в археології, І. Г. Шовкоплясом, який запропонував науково-обґрунтовану реконструкцію пізньопалеолітичних жителів з кісток мамонта, В. М. Даниленком і Д. Я. Телегіним, котрим належить розробка загальної концепції етно-культурного складу мезолітичного та неолітичного населення України, Ю. Г. Колосовим, з ім'ям якого пов'язане вивчення кримського палеоліту. Одним з найвизначніших відкриттів останнього століття в первісній археології є палеолітична стоянка Королеве у Закарпатті (В. М. Гладилін, Л. В. Кулаковська, Ю. В. Кухарчук, В. І. Ткаченко, В. І. Усик та ін.).

Значний внесок у вивчення доби кам'яного віку зробили М. Я. Рудинський, О. В. Добровольський, О. П. Черниш, В. Н. Станко, Л. Л. Залізняк, С. В. Смирнов, М. І. Гладких. Їх дослідження значно розширили джерельну базу, що дало змогу на новому фактологічному рівні охарактеризувати господарство, побут, культуру і соціальний лад первісного суспільства, з'ясувати характер житлової забудови в палеоліті, виділити окремі археологічні культури та культурно-історичні області, простежити процес переходу людності України від привласнюючих до відтворюючих форм господарства.

Нові дослідження кам'яного віку охоплюють широкий спектр теоретичних і практично-реконструктивних тем, таких як пізнавальні можливості археології у створенні міждисциплінарної теорії антропогенезу і генезису трудової діяльності та засобів праці (С. В. Смирнов); вплив природного та соціального факторів на характер виробничої діяльності в палеоліті (В. М. Степанчук, О. О. Кротова); основні тенденції розвитку палеолітичних технологій, час їх виникнення та шляхи поширення на території України (Ю. В. Кухарчук, В. М. Степанчук). У монографіях Л. Л. Залізняка подається широка картина виробничої діяльності та побуту пізньопалеонтологічних і мезолітичних мешканців України. Первісне мисливство вивчається на широкому археологічному матеріалі, з застосуванням етнографічних даних (Л. Л. Залізняк, О. О. Кротова). Проведені значні експериментальні дослідження з відтворення та застосування мисливської зброї мезолітичного населення (Д. Ю. Нужний). Під кутом зору схожості та відмінностей успішно досліджується художня творчість палеолітичних мисливців України та Західної Європи (Л. А. Яковleva).

На території України досліджуються численні пам'ятки доби енеоліту: культур трипільської, ямної, середньостогівської, кемі-обинської, типу нижнього шару поселення Михайлівка, Гумельниця, пізньострічкової розписної кераміки, воронкоподібних кубків, кулястих амфор. У цих дослідженнях брали участь С. М. Бібіков, В. М. Даниленко, Є. Ф. Лагодовська, Д. Я. Телегін, О. В. Цвек, О. Г. Шапошникова, Ю. М. Захарук, Т. Г. Мовша, В. Г. Збенович, В. О. Круц, М. М. Шмаглій, О. Г. Корвін-Піотровський, О. О. Щепинський, І. Т. Черняков.

Центральне місце серед енеолітичних культур належить давньоземлеробській трипільській культурі. Донині вже вивчено сотні нових поселень. На багатьох із них здійснено розкопки широкими площами, окремі розкопано майже повністю. Завдяки цьому встановлено межі розселення трипільців на різних історичних етапах, створено періодизацію трипільських пам'яток, виділено локальні варіанти, з'ясовано топографію, розміри, планування поселень, конструкцію та зовнішнє улаштування жителів. Особливий інтерес становлять виявлені останніми роками великі трипільські поселення площею 250—400 га. Їх комплексні дослідження дають якісно нові дані для вивчення історії трипільських племен, реконструкції соціально-економічного життя на пізньому етапі розвитку.

Значна увага приділяється вивченням культур доби бронзи в лісостеповій зоні України, що мають велике значення для вирішення проблеми етногенезу праслов'ян та прабалтів. Важливі дані отримано розкопками пам'яток степової зони України від доби енеоліту до пізнього середньовіччя включно. Дослідження курганів енеоліту і бронзи дозволили з'ясувати, зокрема, час початкового освоєння степів (середина II тис. до н. е.).

Важливі дані отримано при дослідженні пам'яток доби бронзи — II тис. до н. е. У працях С. С. Березанської, О. І. Тереножкіна, В. А. Іллінської, І. І. Артемієва («Археологія», № 4, 1999 р.)

менка, О. Г. Шапошникової, В. В. Отрошенка, О. М. Шарафтінової, С. Н. Братченка та інших археологів визначено ареал культур, розроблено їх хронологію та періодизацію, подано характеристику основних форм господарства та суспільної свідомості.

Визначних результатів досягнуто у дослідженні доби раннього залізного віку. Особливо слід відзначити відкриття цілої серії поховальних пам'яток вищої скіфської аристократії. Це кургани: Чортомлик, Мелітопольський, Бердянський, Огуз, Товста і Гайманова Могили, Братолюбівський та інші (розкопки О. І. Тереножкіна, М. М. Чередниченка, Ю. В. Болтрика, Б. М. Мозолевського, В. І. Бідзілі, А. І. Кубищева, В. Ю. Мурзіна). Видатні шедеври стародавнього мистецтва, найвідомішими з яких є золота пектораль з Товстої та срібна чаша з Гайманової Могил, обійшли сторінки багатьох видань світу. Нині ці речі є окрасою Музею історичних коштовностей України. Тут же зберігається й скарби, що були виявлені у могилах сарматської знаті — Ногайчинському кургані та Соколовій Могилі (А. О. Щепинський та Г. Т. Ковпаненко).

Помітне місце серед питань історії населення України I тис. до н. е. посідає з'ясування походження скіфів та витоків скіфської культури, її співвідношення з культурою попередників-кіммерійців. Виділення останньої відбулося значною мірою завдяки зусиллям О. І. Тереножкіна, фундаментальна праця якого «Кіммерийци» ось вже два десятиріччя є настільною книжкою науковців.

Не менш помітний доробок спостерігається також у дослідженні історичної долі та культурних особливостей осілого населення лісостепової смуги сучасної України, зокрема племен, що проживали у Середньому Подніпров'ї. Тут кійівськими вченими відкрито самобутню черноліську культуру. Її населення, можливо, було однією з ланок у тривалому процесі складання праслов'янської людності. Вже не один рік працюють дві міжнародні археологічні експедиції — українсько-німецька та українсько-польська. Перша з них досліджує найбільше в Європі городище, розташоване у с. Більськ Полтавської обл. (В. Ю. Мурзін та Р. Ролле). Досягненням другої є відкриття унікального скіфського поховання — Великого Рижанівського кургану на Черкащині (С. А. Скорий та Я. Хохоровський).

Польові роботи відділу античної археології зосереджені переважно на видатній пам'ятці грецької та римської культур — Ольвії. Головними досягненнями вчених стали: дослідження житлових кварталів усіх етапів існування міста (Л. М. Славін, Ф. М. Штительман, С. Д. Крижицький, Н. О. Лейпунська, А. С. Русєєва, В. В. Крапівіна, В. І. Назарчук, Т. Л. Самойлова); відкриття Західної брами (Н. О. Лейпунська), Західного теменосу (А. С. Русєєва), будинку преторія (Ф. М. Штительман, Р. І. Ветштейн), південно-східної частини римської цитаделі (В. В. Крапівіна, А. В. Буйських), затопленої частини Нижнього міста Ольвії (С. Д. Крижицький), так званого передмістя із землянковою забудовою (Ю. І. Козуб). На ольвійському некрополі були проведені широкопланові дослідження поховань класичного (Ю. І. Козуб, В. А. Папанова), елліністичного (М. Парович-Пешкан) та римського (Ю. І. Козуб) часів.

З середини 30-х років розпочинається вивчення сільських поселень хори (Л. М. Славін, Ф. М. Штительман, А. В. Бураков), яке значно посилюється починаючи з 70-х років (С. Д. Крижицький, А. В. Бураков, А. С. Русєєва, С. Б. Буйських, В. М. Отрешко, С. М. Мазараті). Всього за цей час виявлено понад 350 сільських поселень Ольвійської хори.

З 60-х років почалися систематичні дослідження співробітниками відділу Березанського поселення, у результаті чого були відкриті землянкові та наземні житла (В. В. Лапін, С. М. Мазараті, В. В. Назаров), а також теменос із храмом Афродіти (В. В. Назаров).

Крім Ольвії та її округи провадилися розкопки Тіри (Л. Д. Дмитров, А. І. Фурманська, Н. О. Сон, С. Д. Крижицький), Херсонеського некрополя перших сторіч н. е. (В. М. Зубар), некрополя біля поселення «Золоте» у Східному Криму (В. М. Корпусова).

На основі здобутих матеріалів було з'ясовано ряд важливих проблем з історії та культури держав Північного Причорномор'я. Серед них: грецька колонізація і значення у цьому процесі найдавнішого у Північному Причорномор'ї Березанського поселення (В. В. Лапін), історія домобудівництва та архітектури

(С. Д. Крижицький), монетна справа (В. О. Анохін), історія та культура Ольвії (Л. М. Славін, С. Д. Крижицький, А. С. Русєва, В. В. Крапівіна, Н. О. Лейпунська, М. В. Скржинська) та сільської округи (С. Д. Крижицький, С. Б. Буйських, А. В. Бураков, В. М. Отрешко), фортифікація (С. Б. Буйських), релігійні культури та вірування ольвіополітів, історія Тіри (Т. Л. Самойлова, Н. О. Сон), а також економіка, соціальні відносини, взаємини з Римом Херсонеса Таврійського (В. М. Зубар, А. С. Островерхов).

Чільне місце в проблематиці Інституту завжди відводилося походженню і ранній історії слов'ян. Ще з 1919 р. з часів укладання археологічної карти України, і потім, працюючи в складі ВУАКу, В. Є. Козловська, одна з учениць В. В. Хвойки, займалась картографуванням і дослідженням пам'яток культури полів поховань. Пошук ранньослов'янських старожитностей другої половини I тис. н. е. в 20—30-х рр. проводили С. А. Магура, С. С. Гамченко, М. Ю. Макаренко. Наприкінці 30-х років в Інституті археології з ініціативи В. П. Петрова колективом науковців були підготовлені до друку матеріали зарубинецької та черняхівської культур, нагромаджені в музеях України. Значний внесок у вивчення пам'яток цих культур зробили Є. В. Махно, М. Ю. Брайчевський, А. Т. Сміленко, Є. В. Максимов. Одним з найважливіших досягнень археологічної науки в 50—60 рр. стало відкриття і вивчення слов'янських пам'яток V—VII ст., які заповнили широку хронологічну лакуну в системі культур I тис. н. е. на території Східної Європи, відкриваючи тим самим нові можливості ретроспективного вивчення витоків матеріальної культури ранньосередньовічних слов'ян. Їх дослідженням займалися В. П. Петров, Д. Т. Березовець, А. Т. Сміленко, М. Ю. Брайчевський, В. Д. Баран.

Детальний аналіз отриманих матеріалів дозволив вперше виділити основні етнокультурні ознаки слов'янської матеріальної культури, які свідчать про безперервний розвиток субстратного слов'янського населення лісостепової зони протягом всього I тис. н. е. Визначено шляхи розселення слов'ян, які ведуть у глиб Балканського п-ва (пеньківська група) і вверх по Дунаю через Словаччину і Моравію у межиріччя Ельби і Заале та далі на північ (празька група). Внаслідок схрещення прикарпатських слов'ян з потоком слов'янського переселення із межиріччя Одри та Вісли, ряд нових слов'янських культур виникає на Середній Ельбі.

Нині вивченням слов'янських археологічних культур займаються В. Д. Баран, С. П. Пачкова, Л. Є. Скиба, Б. В. Магомедов, О. В. Петраускас, Л. В. Вакуленко, Д. Н. Козак, Р. В. Терпиловський, Н. С. Абашіна, О. М. Приходнюк.

Важливим напрямом давньоруської та середньовічної археології, який включає розробку багатьох проблем історико-культурного, суспільно-політичного, та соціально-економічного змісту, тісно пов'язаних з розвитком Київської Русі та середньовічної України, є дослідження стародавнього Києва. Вагомий внесок у його вивчення зробили П. П. Толочко, Я. Є. Боровський, В. К. Гончаров, В. М. Заценко, Г. Ю. Івакін, С. Р. Кілієвич, І. І. Мовчан, М. А. Сагайдак, В. О. Харламов. Значним досягненням київських археологів було з'ясування характеру масової забудови Києва. Етапними у цьому плані були розкопки 1972—1976 рр. на Подолі, які виявили зрубні будівлі IX—XII ст. (П. П. Толочко, К. М. Гупало, М. А. Сагайдак, В. О. Харламов). Відкриття дерев'яної забудови зробило можливим впровадити метод дендрохронологічного датування (М. А. Сагайдак).

Масштабні роботи проведенні з дослідження монументальної архітектури. Це Успенський собор Києво-Печерського монастиря та його трапезна; церква Спаса на Берестовім, палац на Старокиївській горі (В. О. Харламов), Михайлівський Золотоверхий собор, Михайлівський собор на Видубичах, Кловський храм (П. П. Толочко, І. І. Мовчан, В. О. Харламов), храм св. Георга XI ст. (Я. Є. Боровський, М. А. Сагайдак), Золоті ворота (С. О. Висоцький), ротонда XII—XIII ст. (Я. Є. Боровський, П. П. Толочко), Федорівський храм XII ст. (С. Р. Кілієвич, В. О. Харламов), церква Богородиці Пирогощої XII ст. (Г. Ю. Івакін, М. А. Сагайдак). Результати цих досліджень стали основою для відновлення таких визначних пам'яток давньоруського зодчества як Золоті ворота, церква Богородиці Пирогощої, Михайлівський Золотоверхий та Успенський собори.

У комплексному вивченні Києва вагоме місце посідало вивчення графіті на «Археологія», № 4, 1999 р.

стінах архітектурних пам'яток та різних речах. С. О. Висоцьким створено новий епіграфічний корпус — важливе джерело з питань писемності, палеографії, архітектури та хронології комплексів.

Велика увага приділяється і відтворенню світогляду давніх киян й слов'ян за-галом — язичництву та впровадженню християнства (Я. Є. Боровський, М. Ю. Брайчевський, Ю. Г. Писаренко). Ще однією важливою темою є висвітлення історико-культурних зв'язків Києва з іншими центрами тогочасного світу, перш за все регіонами Балтики, Візантією, кочовим світом степів (П. П. Толочко, В. М. Зоценко).

Значна увага приділяється дослідженню так званих малих міст Київської Русі, котрі входили до Дніпровської, Пороської і Посульської оборонних ліній Х—XIII ст. Проведені розкопки на багатьох пам'ятках (Воїнь, Іван-гора, Щучинка, Ходорів, Григорівка, Княжа гора, Сажнівка, Половецький, Жовнине та ін.) дозволили реконструювати систему оборони південноруських земель від кочівницького степу (В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юрія, П. П. Толочко, М. П. Кучера, О. В. Сухобоков).

Успішно вивчаються похованальні пам'ятки епохи Київської Русі — курганні та ґрунтові некрополі, що дало можливість глибше осягнути процеси етнічного розвитку, соціальної диференціації суспільства, поширення християнства у східнослов'янському середовищі (О. П. Моця). В полі зору науковців давньоруського відділу постійно перебувають питання етно-історичного розвитку Русі (П. П. Толочко, О. П. Моця, О. В. Сухобоков), а також її міжнародні зв'язки (П. П. Толочко, Б. А. Звіздецький, О. П. Моця).

Впродовж останнього десятиліття помітне місце посіла тема давньоруського села, де мешкала основна частина середньовічного населення. Розкопки біля сучасних сіл Григорівка та Автунічі дозволили з'ясувати характер і структуру їх взаємодії з містом (О. П. Моця, В. О. Петрашенко).

До кола археологічних інтересів все більше входять пам'ятки козацької доби. Роботи на Хортиці, в Чигирині, Суботові, Батурині, Очакові суттєво розширили наші знання матеріальної культури України XV—XVIII ст., а також значно поповнили експозиції багатьох музеїв України (П. А. Горішній, О. П. Моця, А. О. Козловський, С. О. Біляєва, Л. І. Виноградська).

Окремо слід зупинитись на археологічних дослідженнях у Криму. Надзвичайна його насиченість археологічними пам'ятками зумовила необхідність організації спеціального археологічного дослідницького підрозділу. У лютому 1992 р. на базі Кримського відділу Інституту археології створено Кримський філіал Інституту (директор — В. Л. Миць).

Археологічні дослідження на палеолітичних і неолітичних пам'ятках Криму дозволили простежити заключні фази становлення людського суспільства на території України (С. М. Бібіков, Ю. Г. Колосов, В. П. Чабай, Ю. Е. Демиденко, А. І. Євтушенко), а також формування відтворюючого господарства (А. О. Щепинський, О. О. Яневич, В. А. Колотухін, А. Є. Кислий). Помітне місце в археології Криму посідає вивчення скіфських, сарматських, фракійських пам'яток, а також матеріалів інших етнічних утворень (Т. М. Висоцька, С. Г. Колтухов, А. Є. Пуздовський, Ю. П. Зайцев).

Роботи Кримського філіалу в галузі античної археології концентрувалися на дослідженні пам'яток Західного Криму, а також в Херсонесі. Вперше у Північному Причорномор'ї відкрито і досліджено залишки театру у Херсонесі (О. І. Домбровський); проведено цикл досліджень Керкінітіди, де відкрито оборонні споруди та житлові квартали V—III ст. до н. е.; значні комплексні розкопки здійснено у Калос-Лімені (В. О. Кутайсов). У Східному Криму досліджено фортецю перших ст. н. е. (С. Б. Ланцов). Цикл робіт було присвячено дослідженню пам'яток античної епіграфіки (Е. І. Соломонік).

У сфері інтересів спеціалістів філіалу знаходяться питання формування феодальних міст і замків Криму — Алустон, Мангуп, Судак — будівництво фортифікаційних споруд та «ісаарів», ідеологія й культура середньовічного населення. Велика увага приділяється вивченню взаємодії середньовічних держав і міст Криму з Візантією, Київською Руссю, Золотою Ордою, Генуею, Венецією, Османською імперією (Є. В. Веймарн, І. А. Баранов, В. Л. Миць, В. В. Майко).

Колись президент НАН України Б. Є. Патон сказав, що археологія з повним правом може бути віднесена до точних наук. Це справді так. Вона базується на твердій джерельній основі, а її артефакти досліджуються нині із широким зачленням методів точних і природничих наук: структурного аналізу чорних і колючих металів (Г. О. Вознесенська, Д. П. Недопако, С. В. Паньков), палеоботаніки (Г. О. Пашкевич), палеозоології (О. П. Журавльов), палеоантропології (С. І. Круц, І. Д. Потехіна, С. П. Сегеда). Для вивчення виробничих сил палеоліту і неоліту широко застосовується трасологічний метод, який дозволяє визначити конкретне функціональне призначення крем'яних та кам'яних знарядь (Д. Ю. Нужний).

Спільно з Інститутом геохімії і фізики мінералів НАН України здійснюється датування археологічних пам'яток радіокарбонним методом ($C-14$), а з Інститутом геофізики ім. С. І. Субботіна НАН України — археомагнітним методом. За допомогою Інституту кібернетики ім. В. М. Глушкова НАН України в Інституті археології ведеться робота по створенню інформаційно-пошукової системи та методів аналізу масових археологічних матеріалів із наступним переводом пошуку на ЕОМ.

Можливо саме цій особливості археологічної науки ми мусимо завдячувати тим, що вона ніколи не була кон'юнктурною, служила тільки істині і на кожному кругому переломі історії їй не доводилось міняти свої концепції. Мушу із задоволенням відзначити, що науковий колектив Інституту, в цілому, лишився вірний традиціям фундаментальності та історичній правді фактів і в наш час. Ми не відроджуємо археологічну науку в суворенній Україні, а продовжуємо її розвиток, започаткований нашими попередниками в 1919 р. і наступних роках. Можливо саме цей науково-моральний зв'язок поколінь археологів більше ніж науково-організаційна спадковість нашої установи, дає нам право сьогодні відзначити 80-ліття академічної археологічної науки в Україні.

Розкопки останніх десятиліть засвідчують, що археологія ще не пережила час своїх відкриттів. Тільки експедиції нашого Інституту виявили десятки тисяч мистецьких творів, які заповнили вітрини багатьох музеїв України. Зібрані з них виставки найцінніших витворів уже з добрий десяток років мандрують багатьма країнами світу — ФРН, Швейцарія, Австрія, Канада, США, Польща, Угорщина — і викликають захоплення численних відвідувачів. Нині така виставка, організована у співдружності з Національним музеєм історії України, Переяслав-Хмельницьким Національним історичним музеєм, але винятково на матеріалах, здобутих Інститутом археології, експонується в США.

Сьогодні ми активно співпрацюємо з археологічними установами Москви, Санкт-Петербурга, Воронежа, Мінська, Варшави, Krakова, Гамбурга, Киля, Шлезвіга, Парижа, Бордо, Софії, Бухареста, Пече тощо. Співпраця ця знаходить свій вияв у обміні науковими відрядженнями і стажуваннями, проведенні спільніх експедицій, виконанні спільних наукових проектів, публікаціях праць.

П. П. Толочко

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

Перші дослідження пам'яток зарубинецької та черняхівської культур, яким нині виповнилось 100 років, пов'язані з ім'ям видатного київського археолога Вікентія В'ячеславовича Хвойки, який понад 20 років свого життя присвятив дослідженю старожитностей Придніпров'я. Він не належав до дипломованих вчених, своїми знаннями завдячував здебільшого собі самому. Маючи чудову пам'ять, дослідник поповнював освіту читанням книжок з археології, стародавньої історії та доісторичної культури.

Наукова спадщина В. В. Хвойки значна і важлива. Матеріали, здобуті під час

В. В. Хвойка

досліджень і сьогодні є цінним джерелом для вчених, які висвітлюють стародавню історію півдня Східної Європи. В. В. Хвойка злагодив археологічну науку України, відкривши цілий ряд нових культур. Серед них визначне місце посідають так звані поля поховань, пам'ятки добре знані в Центральній Європі і на той час зовсім невідомі у Східній Європі. Саме з розкопок В. В. Хвойкою могильників поблизу сіл Зарубинці (1899 р.), Черняхів (1900 р.), Ромашки (1899, 1901 рр.) починається відлік нового етапу у вивченні проблеми походження слов'ян з урахуванням археологічних джерел.

Дослідження цих пам'яток дозволило В. В. Хвойці розробити періодизацію старожитностей Середнього Подніпров'я, яка й досі не втратила актуальності для часу від рубежу н. е. до кінця I тисячоліття. Чітке розмежування окремих хронологічних періодів базувалось на конкретних типах пам'яток. Okремі послідовні періоди були пов'язані з пам'ятками зарубинецького та черняхівського типів.

В. В. Хвойка намагався окреслити все передісторичне життя Наддніпрянщини. Не вважаючи міграції вирішальним фактором в історії, у всіх своїх працях він проводить думку про те, що населення України від Карпат до Дніпра було слов'янським упродовж усього передісторичного часу. Він констатує моменти близкучого розвитку і занепаду в його культурі, показує впливи інших народів, які, часом, поневолювали і витісняли корінних мешканців далі на північ, у лісові краї.

Час довів, що зарубинецька і черняхівська культури репрезентують виключно важливі історичні явища, без урахування яких неможливо побудувати історію Східної Європи в I тис. н. е. Після Другої світової війни розгорнулися масштабні дослідження старожитностей I тис. н. е. Виявився великий територіальний розмах черняхівської культури — одного з найбільших і яскраво виражених соціально-економічних і культурних утворень першої половини I тис. н. е. Її пам'ятки охоплюють майже всю лісостепову і частину степової зони Східної Європи від Прикарпаття до вододілу Дніпра і Дону, значну частину території Молдови і Румунії, сягаючи на південному заході Дунаю. Картографовано вже понад три тисячі черняхівських пам'яток. Дискусія про хронологію і, особливо, етнічну належність культури триває й досі, що поставило черняхівську проблематику на одне з чільних місць у вивчені європейських старожитностей.

Дослідження зарубинецької культури дозволили не лише віднайти сотні нових пам'яток (зараз їх відомо понад 500), а й відкрити нові типи пам'яток, що генетично з нею пов'язані. Це, насамперед, київська і зубрицька культури та пізньозарубинецькі пам'ятки.

Отже, значна джерельна база дає якісно нову інформацію до вивчення проблеми походження і ранньої історії слов'ян.

Це число журналу присвячено дослідженням, пов'язаним з подальшою розробкою наукової спадщини В. В. Хвойки, в першу чергу, етнокультурних процесів на території України від рубежу н. е. до VIII—IX ст.

СТАТТІ

ПЕРШОПОЧАТКИ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОЛІВ ПОХОВАНЬ В УКРАЇНІ

Н. С. Абашина

У статті на підставі значного архівного матеріалу докладно висвітлюється історія відкриття і дослідження В. В. Хвойкою зарубинецьких і черняхівських пам'яток. Розглядаються основні концепції, пов'язані з їх історичною інтерпретацією на початку ХХ ст.

В археологічній науці на межі XIX—XX ст. разом з потребою визначити шляхи до вирішення проблеми етногенезу слов'ян постало проблема «культури полів поховальних урн» або «полів поховань». На той час цим терміном визначалися всі могильники без наземних ознак, що містили індивідуальні поховання за обрядом трупоспалення, які супроводжувалися переважно побутовими речами, насамперед посудом, і були поширені в Європі, починаючи від доби бронзи і упродовж залізного віку. Л. Нідерле в монографії «Человечество в доисторические времена: доисторическая археология Европы и в частности славянских земель» (1898 р.) уперше наводить розгорнуту аргументацію щодо належності цього типу пам'яток слов'янам¹.

У російській науці перші спроби пов'язати поля поховальних урн зі слов'янським періодом належать О. А. Спіцину. Вчений визначив його хронологічні рамки між скіфським часом і добою Київської Русі. Виходячи з поширення цих пам'яток саме на території старослов'янських земель, О. А. Спіцин відзначив, що важке завдання їх класифікації повинні вирішити саме археологи-славісти. У 1899 р. в одній з праць він зауважував, що незважаючи на поодинокі знахідки урн зі спаленими кістками майже в усіх повітах Київської губернії, пам'ятки цього типу певно ще не відкриті².

За дивним збігом обставин саме в цьому ж році В. В. Хвойкою вперше були проведенні розкопки полів поховань у селах Ромашки та Зарубинці, а в наступному, 1900 р., ним був досліджений Черняхівський могильник.

На той час В. В. Хвойка прожив у Києві понад 20 років і остаточно пов'язав своє життя з Київським товариством старожитностей та мистецтв. До цього він викладав німецьку мову і малювання, тривалий час досить успішно займався сільським господарством — вирощував хміль та впроваджував культуру чеського проса — росички. Але пожежа в маєтку сім'ї Дефорен (с. Петрушки Київської губ.), де він жив, знищила всі його креслення, модулі, малюнки та плани. Невдовзі, коли прибиралі згорище, в землі були знайдені уламки скляних браслетів велиокняжої доби. Це спричинило докорінні зміни в житті В. В. Хвойки. Ще у Празі (1864—1876 рр.) він захоплювався стародавньою історією і входив до кола любителів старовини. Саме з тих часів приятельські стосунки пов'язували його з чеськими археологами, про що свідчить листування.

Відтепер і до останніх днів життя В. В. Хвойки було пов'язане з археологією. Маючи чудову пам'ять, він поповнював свою освіту, читаючи книжки з археології, стародавньої історії та доісторичної культури, вивчав історію Русі. Він пильно оглядав і вивчав територію древнього Києва, робив мандрівки на дніп-

ровські дюни та околиці міста. 1893 р., оглядаючи земляні роботи, В. В. Хвойка відкрив і згодом почав дослідження Кирилівської палеолітичної стоянки, що дало змогу зблизитись з проф. В. Б. Антоновичем, П. Я. Армашевським, Хв. Вовком.

Найбільший вплив на В. В. Хвойку справив проф. В. Б. Антонович — основоположник та ідейний натхненник київської школи істориків-археологів, організатор багатьох археологічних з'їздів, приятель сім'ї графа О. С. Уварова, через яких мав значний вплив на розвиток історичних досліджень.

Саме на останні десятиліття XIX ст., коли археологічні матеріали проголошуються одним з найважливіших джерел для пізнання культурного минулого країни, припадає розгортання археологічних досліджень в Україні й переведення їх на науковий ґрунт. Значним кроком уперед, в порівнянні з приватним колекці-онуванням, було створення товариств, які ставили за мету зберігати і досліджувати старовинні пам'ятки. Одним з таких об'єднань було і Київське товариство старожитностей і мистецтв, започатковане наприкінці 80-х років з ініціативи Б. І. Ханенка. В. В. Хвойка бере активну участь у його роботі, насамперед, в організації археологічної виставки, що проходила 1897 р. в Києві з метою пропаганди археологічного знання за матеріалами приватних збирок Терещенків, Ханенків, Хойновського, Кундеревича, Мазаракі, Тарновського та ін. Експонати цієї виставки та виставки, організованої до XI Археологічного з'їзду, що проходив у Києві в 1899 р., стали основою археологічного відділу новоствореного Київського художньо-промислового і наукового музею, директором якого було призначено М. Ф. Біляшівського. На посаді хранителя археологічного відділу цього музею В. В. Хвойка працював до кінця життя³.

Успіх сприяв В. В. Хвойці з перших років його археологічних досліджень. 1893 р. він відкрив і упродовж ряду років досліджував пам'ятки трипільської культури, 1894 р. — вивчав залишки давньоруських ремісничих майстерень на горі Киселівці в Києві, влітку 1898 р.— досліджував Пастирське городище, городище літописного Вітачева та його могильник. До цього слід додати дослідження Мотронинського городища і розкопки курганів різних часів. Маючи таким досвідом В. В. Хвойка в 1899—1901 рр. почав вивчення полів поховань.

Навесні 1899 р., коли В. В. Хвойка провадив розкопки городища «Шаргород» в с. Шарки, він дізнався про знахідки людських кісток, посудин з перепаленими кістками та стародавніх речей на глинищі поблизу церкви в сусідньому с. Ромашки. Ці обставини зумовили негайний огляд місця та проведення розкопок, під час яких було відкрито приблизно 20 поховань, більшу частину з яких складали давньоруські підкурганні. Три безкурганні поховання, що супроводжувались гончарним посудом та бронзовими фібулами, належали до римського часу. 1901 р. В. В. Хвойка продовжив розкопки могильника, дослідивши ще п'ять поховань цієї доби⁴.

Восени цього ж року, вже після закінчення роботи XI Археологічного з'їзду, В. В. Хвойка приїхав до с. Зарубинці Канівського повіту Київської губернії. До обстеження околиць села спричинили неодноразові повідомлення місцевих мешканців про знахідки поховань, які супроводжувались посудом, бронзовими фібулами та іншими речами. Одна з фібул гальштатського типу була продемонстрована В. В. Хвойці. До музею також потрапив ряд речей з с. Зарубинці як «випадкові знахідки», можливо також придбані у селян.

Могильник знаходиться на підвищенні в урочищі Мала Гірка на північний схід від села, на землі, що на той час належала поміщику Гудиму-Левковичу і була надана ним в оренду для видобування каменю. В. В. Хвойка за грошову винагороду отримав від прикажчика дозвіл на проведення розкопок. На території могильника дослідник зафіксував три кургани, один з яких був розкопаний скарбошукачами. У другому — дослідив рештки трупоспалення з кістками коня в кам'яному склепі. За 3,5 м на захід від кургану на рівнішому місці В. В. Хвойка дослідив кілька тілопокладень та тілоспалень без зовнішніх ознак. Місцеві жителі свідчили, що поховань такого типу вони знаходили багато і всі речі знищувались ними на місці. З їхніх слів вивпливало, що бронзові фібули, шпильки та інші речі лежали як біля посудин, так і в посудинах з перепаленими кістками, поверх останніх. На жаль, несприятливі погодні умови не дали змоги продовжити дослідження. Невдовзі після від'їзду В. В. Хвойки, робітниками в кар'єрі були відкриті ще кілька трупоспалень, на доказ чого 7 посудин, що їх супроводжував-

ли, були передані досліднику. У звіті В. В. Хвойка зазначав, що на іншій гірці, яка знаходитьсь напроти досліджуваної, селяни також виявили аналогічний посуд з рештками трупоспалення⁵.

Навесні та на початку літа наступного, 1900 р., В. В. Хвойка досліджував поле поховань поблизу с. Черняхів Київського повіту. Певно, він звернув увагу на ділянку, де на поверхні у великій кількості траплялись уламки посуду, ще в 1898 р., коли займався розкопками курганів кочовиків на південно-східній околиці села. Адже знахідки селянами римських монет були зафіковані в «Древностях Приднепров'я» та В. Б. Антоновичем ще в 1897 р.⁶

Як зазначається у звіті В. В. Хвойки, розкопки він провадив власним коштом, витративши 2500 р. Археологічна Комісія відмовилась компенсувати ці витрати, тому що землі селян Пантелія Медвідя, Омеляна Лелеки та Кузьми Вишненського, де знаходитьсь могильник, не є приватними, оскільки ще не були ними викуплені⁷.

Враже кількість поховань (251), досліджених протягом лише одного експедиційного сезону. С. В. Корщенко висунув припущення, що могильник досліджувався кілька років, починаючи з 1898. В. П. Петров називав 1900—1901 рр. Проте В. В. Хвойка у рукописах, чернетках звіту та статті підкреслював, що Черняхівське поле поховань було ним досліджено саме в 1900 р.⁸

Влітку 1899 р. в «Археологической летописи»— розділі археологічної хроніки наукового часопису «Киевская старина» була вміщена перша інформація про розкопки В. В. Хвойкою полів поховань. Йї передувало лише повідомлення в «Отчете Археологической Комиссии за 1899 г.» про дозвіл В. В. Хвойці на розкопки в Київській губернії (в різних місцях) та про надходження до Київського музею старожитностей, в тому числі з сіл Ромашки та Зарубинці⁹. У замітці «Розкопки в с. Ромашках», вміщений без підпису, і автором якої, певно, був М. Ф. Біляшівський, подано стислу інформацію про розкопки В. В. Хвойкою двох тілопокладень II—III ст. з бронзовими фібулами римського типу та гончарним посудом. Зазначалося також, що аналогічні миски знайдені поблизу с. Іржавця Канівського повіту та в с. Ольшаниці Васильківського повіту, в останній містились римські монети II—III ст.¹⁰.

Дослідженням поблизу сіл Зарубинці та Ромашки було присвячено доповідь І. А. Лінніченка «О новейших раскопках г. Хвойка» на засіданні Одеського Товариства історії та старожитностей 26 травня 1900 р.¹¹.

У червні 1900 р. також в розділі «Археологическая летопись» вміщено інформацію без підпису «Погребальные поля в Киевской губернии» (автором, певно, знову був М. Ф. Біляшівський). В ній, зокрема, відзначалось, що дослідники доисторичного минулого слов'ян неодноразово висловлювали здивування відсутністю на території Росії полів поховальних урн, давно відкритих на землях західних слов'ян. Думка, що це пов'язано з недостатніми археологічними дослідженнями, підтвердилається завдяки діяльності В. В. Хвойки. У замітці містився загальний опис поховань, що датуються II—III ст., а можливо, як вважав В. В. Хвойка, і більш пізнім часом. Відзначалося, що дуже привабливо віднести поля до слов'янських пам'яток, як це робить більшість вчених стосовно аналогічних пам'яток Західної Європи, хоча б у вигляді припущення. Нема підстав не прийняти цього і по відношенню до Черняхівського могильника, але для остаточного вирішення питання необхідні як подальші дослідження, так і публікація вже отриманих матеріалів¹².

Завдяки газетам інформація про дослідження полів поховань стала відома широкому загалу. Так, 1 липня 1900 р. в газеті «Киевлянин» з'явилось повідомлення про нові археологічні розкопки полів поховань на Київщині, а через кілька днів, 3 липня, його було передруковано газетою «Московские новости»¹³.

Повідомлення про дослідження В. В. Хвойки зацікавили О. А. Спіцина, а відтак поля поховань стали основною темою в їх листуванні протягом листопада 1900 — січня 1901 р. Свідчать про це не лише листи О. А. Спіцина, що зберігаються в науковому архіві Інституту археології НАН України, а й зошит з чернетками відповідей В. В. Хвойки.

У докладному листі від 8 листопада 1900 р. В. В. Хвойка підтверджує відкриття ним цілого ряду полів поховань у Київському, Канівському, Черкаському, Чигиринському повітах Київської губернії та Остерському повіті Чернігівської

губернії, відзначаючи, що йому вдалося оглянути деякі з них. Далі В. В. Хвойка виклав свої міркування щодо кількості поховань на Черняхівському могильнику, яку він помилково визначив як не менше 500—600, зауваживши, що значна частина їх була зруйнована земляними роботами. Найбільше постраждали трупоспалення, оскільки вони розміщувались досить близько від поверхні. Дослідник відзначив, що зібрано кілька сотень екземплярів посуду переважно нових типів. У листі міститься також стислий перелік речей, що супроводжували поховання. В. В. Хвойка висловив думку, що досліджені ним поля поховань відносяться до різних епох, починаючи з II ст. до н. е. Він також писав про свої наміри провести розкопки ще в деяких місцях з метою зробити точніші висновки, оскільки зараз важко викласти результати вже проведених досліджень так детально, як годиться для наукової публікації. В кінці листа В. В. Хвойка пояснював, що відкладає опис розкопок до упорядкування отриманих матеріалів¹⁴.

Через місяць (5 грудня 1900 р.) В. В. Хвойка повідомляв О. А. Спіцина, що вже закінчив обробку колекції полів поховань і підготував малюнки, а отже готовий надати текст для публікації, виділивши найбільш типові поховання, щоб уникнути повторень¹⁵.

Усі наступні листи пов'язані з підготовкою матеріалів полів поховань до публікації. Невдовзі В. В. Хвойка інформував О. А. Спіцина, що домовився з Кульженком про підготовку в його типографії 6 таблиць для публікації. Текст і малюнки для таблиць вже зроблені. Також В. В. Хвойка висловив побажання додати кліше зображеній монет — золотої Гордіана та срібної Фаустіни — натурального розміру і замовив для себе 75 примірників окремих відбитків майбутньої статті¹⁶.

27 грудня 1900 р. В. В. Хвойка надіслав О. А. Спіцину текст статті та 3 фотографії з натури з Черняхівського поля поховань, відзначаючи, що їх було зроблено 11, але, на жаль, 8 негативів виявилися зіпсованими. Він також повідомляв, що з 26 грудня в Київському міському музеї відкрилися для публіки археологічні відділі і, на ознаку цього, надіслав О. А. Спіцину «Короткий покажчик» експонованих речей, в укладанні якого В. В. Хвойка брав безпосередню участь, і через це йому довелося напружено працювати кілька останніх місяців¹⁷.

У наступному листі від 12 січня 1901 р. В. В. Хвойка виправдовувався за невеликий обсяг тексту статті, посилаючись на хворобливий стан, який він відчував узимку, і що лікарі визначили як перевтому. Цим В. В. Хвойка пояснював також і затримку із звітами про роботу протягом 1897—1900 рр., які були надіслані до Археологічної Комісії лише 10 січня 1901 р. Разом з тим, він висловив задоволення, що О. А. Спіцин зі свого боку визнав за можливе безперервне перебування слов'ян у Придніпров'ї, що особисто В. В. Хвойка наважився стверджувати лише маючи на увазі велику кількість археологічних матеріалів¹⁸.

Удвічі більше шкодував В. В. Хвойка з приводу несприятливих умов, які не дали змоги викласти матеріали з необхідною вичерпністю, коли отримав ілюстрації, якість виконання яких, за його словами, перевершила сподівання. Але він мав надію, що наступна публікація, тісно пов'язана з цією, буде якнайліпшою щодо вичерпності викладу¹⁹. Скориставшись пропозицією О. А. Спіцина, В. В. Хвойка додав примітки до статті з докладною інформацією про трипільські майданчики, щоб можна було простежити розвиток обряду трупоспалення з найдавніших часів²⁰.

Отже, в 1901 р. в «Записках Русского археологического общества» виходить стаття «Поля погребений в Среднем Приднепровье (раскопки В. В. Хвойка в 1899—1900 годах)²¹. Робота, безумовно, має характер попередньої узагальненої інформації про розкопки, хоча містить досить аргументовані висновки, насамперед, що стосується археологічної періодизації старожитностей Придніпров'я.

На початку статті подається визначення цього типу пам'яток і наводиться загальна характеристика поховань з докладним оглядом поховального інвентаря.

Окремі розділи статті присвячені кожному з могильників, починаючи з Черняхівського. Автор подає опис і малюнки семи трупоспалень і ще семи трупопокладень, кожне з яких презентує певний тип поховального обряду. Відмінними від загальних типів В. В. Хвойка вважав поховання з відсутністю частиною скелету, безінвентарні трупопокладення південної та південно-західної орієнтації та три поховання зі скороченими кістяками. Нетиповими, на його думку, є

рештки дерев'яних склепів, виявлені в двох пограбованих похованнях, які, судячи з усього, містили багатий інвентар.

Далі подається загальний опис поховань з могильника Ромашки. Інвентар, насамперед бронзові фібули і кераміка, цілком аналогічний речам Черняхівського могильника. Детальніше охарактеризовані давньоруські кургани поховання.

У розділі, присвяченому розкопкам поблизу с. Зарубинці, міститься детальний опис і малюнки трьох безкурганних трупоспалень. Крім того, В. В. Хвойка виділяв поховання з відсутніми частинами скелетів і пояснював це широко розгорнутою саме в цьому місці діяльністю скарбошукачів, які й поруйнували поховання. Таким же чином пояснювалась і наявність окремих черепів у похованнях із розставленним перед ними посудом. Дослідник також відзначав відсутність характерних ознак кремації безпосередньо на місці поховання. Загалом, характер цього могильника свідчив про більш ранню, порівняно з попередніми, добу.

Хоча в описовій частині В. В. Хвойка подає матеріали лише з трьох могильників, у заключній він користується ширшим матеріалом, скоріше за все, з власних досліджень, хоча інформація про них ніколи не публікувалася і не збереглася в архіві. Аналіз кераміки дозволив В. В. Хвойці зробити висновок, що ліпну — більш ранню — слід віднести до місцевого виробництва; вона наближена до скіфського типу за технологічними ознаками, формою і обробкою поверхні. Бліскуча поверхня створювалась застосуванням тальку, а не графіту, тому що посуд не має характерного для графіту аспідного бліску. Кількість посуду обмежена, форми не відрізняються різноманітністю. Асортимент інших речей — фібули, шпильки, браслети та ін., обмежений та має риси більш ранніх типів. Базуючись на цих спостереженнях, В. В. Хвойка датував могильники в с. Зарубинці та на р. Десні часом близько нової ери.

Посуд Черняхівського та Ромашківського могильників характеризується різноманітністю форм та вишуканістю орнаментації. Наявність скляного посуду та намиста, бронзових та срібних виробів, передусім пряжок та фібул римського провінційного типу, на думку В. В. Хвойки, досить певно свідчить про запозичення типів і техніки виготовлення цих речей з ужитку римської культури. Довідними В. В. Хвойка вважав лише підвіски з мушлі, намисто та деякі скляні речі, решта інвентарю, на його погляд, була місцевого виробництва. Ці могильники належать пізнішій добі, приблизно від кінця II — до V ст. н. е.

Кількість поховань та сталість обрядів поховання, на думку дослідника, свідчила про довготривалість поселень, тобто про осілий спосіб життя. Наявність кісток вівці, свині та курей вказує на тризну чи на напутню жертву. Характерними рисами можна вважати відсутність у похованнях зброї та невелику кількість і незначні розміри прикрас у порівнянні з різноманітністю та кількістю кераміки.

Далі В. В. Хвойка наводив періодизацію старожитностей Придніпров'я, базуючись на обряді трупоспалення, що зафікований тут безперервно від кінця неолітичної доби до прийняття християнства. Дослідник виділив сім періодів, кожному з яких відповідав певний тип пам'яток. Особливою конкретності набуває ця періодизація для I тис. н. е., тобто часу, найбільш важливого з погляду висвітлення проблеми слов'янського етногенезу. П'ятий період пов'язується з полями поховань, які містять типи речей ще близькі до скіфських, з трупоспаленням в іншому місці (Зарубинці). Наступний, шостий період — з полями поховань II—V ст. н. е. (Черняхів, Ромашки). I, нарешті, останній — з полями поховань, що містять чисто слов'янські речі, які належать місцевій дохристиянській епосі і трапляються, крім іншого, в самому Києві та поблизу Чернігова.

В. В. Хвойка вважав, якщо не брати до уваги довідні та запозичені вироби і розглядати виключно речі місцевого характеру, можна побачити, з одного боку, цілковиту постійність і безперервність обряду трупоспалення, з іншого — безперервній послідовні зміни місцевої культури, що відбуваються поступово і зберігають між окремими етапами живий і безпосередній зв'язок. Природно, що народом, який пережив всі ці стадії культурного розвитку і втримав при цьому з такою послідовністю обряд, заповіданий пращурами, міг бути лише народ, що не полишив своєї батьківщини протягом всього цього часу, а саме, стародавні слов'яни²².

Це етнічне визначення В. В. Хвойка поширило і на весь попередній час. У

примітках до статті він висловив припущення про належність як трипільських майданчиків, так і скіфських городищ до місцевих землеробських племен арійського походження, а саме, до слов'ян.

Отже, саме з цієї статті В. В. Хвойки терміни «поля поховальних урн», як і «поля поховань» набирають конкретного значення і пов'язуються у вітчизняній археологічній літературі з певною, досить чітко окресленою групою пам'яток перехідного від скіфського до слов'янського періодів, що вперше були виявлені у вигляді могильників без наземних ознак. Пізніше цей термін усталився саме за пам'ятками, аналогічними Зарубинецькому та Черняхівському могильникам, і трансформувався спочатку в «культуру полів поховань» відповідно зарубинецького та черняхівського типів, а згодом просто в зарубинецьку і черняхівську культури.

Визнаючи культури через культ (обряд тілоспалення), пояснюючи єдність етнокультурного розвитку через єдність поховального обряду, ототожнюючи культуру і етнос, В. В. Хвойка віддав данину своєму часу. Певно, його концепція сформувалась під впливом Л. Нідерле, який обстоював єдність і генетичну безперервність європейської слов'янської культури з властивим для неї обрядом трупоспалення від кінця бронзової доби до римської епохи і навіть пізніше. У будь-якому разі В. В. Хвойка пишався їх дружніми стосунками, листувався з Л. Нідерле, був добре обізнаний з його працями і захоплювався ними²³.

На статтю В. В. Хвойки в квітні 1902 р. в часопису «Киевская старина» було вміщено рецензію М. Ф. Біляшівського²⁴. Рецензент відзначав, що саме В. В. Хвойка вперше звернув серйозну увагу на поля поховань і з притаманною йому енергією почав їх дослідження.

Спираючись на поховальний обряд і беручи до уваги значну подібність речей полів поховань із знахідками, що походять з пізніших, безперечно слов'янських могильників, В. В. Хвойка вважав добу полів поховань слов'янською, а відтак поширив це визначення і на пам'ятки попереднього часу. Серед іншого, М. Ф. Біляшівський слушно звернув увагу на вплив провінційно-римської культури, найвідчутніший у типах фібул, наявності римських monet та скляного посуду. Проте рецензент ставив під сумнів аргументацію В. В. Хвойки, а відтак і його висновок про слов'янську належність пам'яток Середнього Придніпров'я вже від часів енеоліту, адже і трупоспалення, і довгоголовість є загальнопоширеними в доісторичні часи і трапляються там, де про слов'ян не може бути й мови.

Ця рецензія спричинила до полеміки між дослідниками, що точилася на сторінках журналів «Киевская старина» і «Археологическая летопись Южной России» упродовж 1902—1904 рр. У статті «К вопросу о славянах» (червень 1902 р.) В. В. Хвойка підкреслював, що погоджуючись зі слов'янською належністю полів поховань, М. Ф. Біляшівський відзначав, що скласти уяву про плем'я як самостійну одиницю можна лише маючи всі ознаки, що його характеризують, а стосовно стародавнього населення це взагалі неможливо. В. В. Хвойка вважав, що достатньо таких «капітальних» ознак як поховальний обряд, антропологічні дані, культура і побутові речі, які свідчать про спосіб життя. Не ставлячи під сумнів слова М. Ф. Біляшівського щодо збереження певних рис культури і фізичного типу навіть при зміні етносів, В. В. Хвойка наголошував, що це природно і неминуче в умовах насильницької або добровільної заміни одного народу іншим в тій самій місцевості. Але тоді доведеться припустити, що перші мешканці були не слов'янами. Археологічні матеріали, на думку В. В. Хвойки, свідчать, що в лісостеповій смузі між Карпатами і Дніпром протягом віків від давніх давен мешкав осілий землеробський народ арійського походження, у котрому можна вбачати лише слов'ян, а вказану територію вважати їх європейською прабатьківщиною. Народ від сивої давнини був один і той самий, проте в його житті були окремі проміжки тимчасового владарювання над ним кочовиків, наприклад скіфів. Свідчить про це поступовий і безперервний розвиток місцевої землеробської культури. Стабільність поховального обряду простежується від VIII—XII ст. в глибину віків до трипільських майданчиків²⁵.

У повідомленні про XII Археологічний з'їзд (1902 р., Харків), зокрема в інформації про реферат В. В. Хвойки «Городища Среднего Приднепровья, их народность, древность и национальность» М. Ф. Біляшівський знову застерігає проти введення до чисто археологічних питань національного елементу, поки «Археологія», № 4, 1999 р.

для цього нема підстав, а є лише загальна теорія про слов'янську належність півдня Росії, як за часів кам'яного і бронзового віків, так і за скіфських часів²⁶.

Публікуючи матеріали дослідження курганів поблизу с. Оситняжки, В. В. Хвойка наголошував на їх слов'янській приналежності, хоча відзначав, що доба загалом характеризується греко-скіфськими впливами. Свідченням слов'янського етносу є наявність трупоспалень поряд з обрядами, що, можливо, запозичені в іншого народу, маючи на увазі скіфів. Це викликало примітку редакції про незгоду з висновками автора, оскільки етнографічні проблеми, пов'язані з доісторичним минулим, взагалі важко і, навіть, зовсім неможливо вирішити²⁷.

Полеміка була продовжена рецензією М. Ф. Біляшівського на роботу В. В. Хвойки «Раскопки 1901 г. в області Трипольської культури». Коментуючи висновок про арійське походження носіїв трипільської культури, в яких можна вбачати лише праслов'ян, котрі пережили переселення і нашестя інших племен, рецензент зауважував, що етнологічна проблема базується на значній кількості припущень, а отже висновки не можуть бути беззаперечними²⁸.

І знов у відповіді В. В. Хвойка обстоював тезу про автохтонність слов'янського населення між середньою течією Дніпра і Карпатами від неолітичної доби до історичних часів, наводячи аргументи, пов'язані із землеробством, похованальним обрядом і фізичним типом²⁹.

Таким чином, підтримуючи положення про слов'янську належність полів поховань, М. Ф. Біляшівський застерігав проти надто спрощеного переносу цього визначення на пам'ятки попередньої доби, зазнаючи, що такі висновки потребують окремої розгорнутої аргументації. Значне місце, на думку вченого, мав вплив більш розвиненої культури на менш розвинену місцеву. Показниками цього впливу і виступали імпорти, «довізні речі». Він вважав, що скіфська доба характеризувалася впливом грецької культури, старожитності, що її заступили, носили вже відбиток римського впливу.

В. В. Хвойка ж натомість обстоював тезу про безперервній послідовні зміни місцевої культури, яка створювалася поступовим рухом, і підкреслював автохтонність слов'янського населення в Прикарпатті та Середньому Придніпров'ї.

Незважаючи на попередній, досить стислий характер публікації В. В. Хвойкою матеріалів полів поховань, вітчизняні дослідники, що безпосередньо займались вивченням слов'янських старожитностей, не лишили їх поза увагою.

Своєрідний варіант слов'янської теорії запропонував Д. Я. Самоквасов, який культуру полів поховань на Середньому Наддніпров'ї визначив як наддунайську, перенесену сюди південнослов'янськими племенами, яких в I—II ст. з їх «прабатьківщини» витіснили римляни. Вчений називав їх «дако-гетами» і підкреслював, що вони мешкали в «дунайській слов'янській прабатьківщині». Саме їм належали поховання, що містили побутові речі римського мистецтва імператорської доби, і серед поховань стародавніх надпонтійських народів займали місце між сарматськими та слов'яно-руськими³⁰.

Тобто, на противагу В. В. Хвойці, Д. Я. Самоквасов обстоював тезу про належність полів поховань не місцевому населенню, а слов'янам, переселеним сюди в часи панування римлян між Дністром і Дунаєм від Траяна до Септимія Севера.

В. О. Городцов, базуючись, як і В. В. Хвойка, на єдності типу поховання — трупоспалення і скоронення попелу в урнах, вважав Черняхівський могильник заключною фазою розвитку європейських полів поховань урн, вихідною точкою якого були поля поховань бронзової доби. А відтак вчений відносив черняхівські старожитності до пам'яток, що залишили мішаним слов'яно-германським населенням, яке просунулось у II ст. в Подніпров'я з Прикарпаття³¹.

В. Ю. Данилевич відносив інвентар полів поховань до категорії старожитностей доби переселення народів, до найбільш раннього етапу цієї доби. Оскільки вчений вважав, що доба великого переселення народів заступила безпосередньо скіфо-сарматську, черняхівські старожитності він розглядав як наступний етап руху народів зі сходу на захід³².

Свої міркування щодо етнічної належності пам'яток південно-західних районів Росії О. А. Спічин виклав у листі до В. В. Хвойки від 20 квітня 1907 р. Вчений вважав, що і готські, і слов'янські могильники перших століть нової ери мусить мати вигляд латенських старожитностей, а отже відрізнити їх один від одного буде практично неможливо³³.

Згодом, узагальнивши практично весь наявний на той час археологічний матеріал, О. А. Спіцин розробив гіпотезу, згідно з якою виділяється кілька стадій розвитку полів поховальних урн. Одну з них він пов'язував з латенськими пам'ятками, до яких, на його думку, відносились Залісся, Водяне та ін. Оскільки вони не мали коренів у південноруських старожитностях, зовсім відмінних від них, учений вважав, що залишенні ці пам'ятки носіями культури середньої Європи, скоріш за все, бастарнами. Зарубинецька культура, на думку О. А. Спіцина, була синхронна латенській і являла собою синтез місцевої скіфської і західної. Особливості посуду та деякі типи прикрас (шпильки) свідчать про її зв'язок із скіфськими старожитностями, тоді як фібули, явно латенських форм, поєднують її із західною культурою. Черняхівська культура є західною, що зіткнулась на Дніпрі з місцевою скіфською вже в I ст. н. е., посіла тут значне місце в II—III ст. та почала впливати на сарматський світ, і була на деякий час відрізана від Чорного моря іранцями. Виходячи з розмірів території, вона належить не готам, які, до того ж, основні інтереси мали не тут, а на Чорному морі і західних річках, що в нього впадають. Найвірогідніше припустити, що це були слов'яни³⁴.

Отже, у вітчизняній археологічній літературі дискутувались як проблеми хронології та визначення історичного місця полів поховань у системі старожитностей Південно-Східної Європи, так і проблеми етнічної належності цих пам'яток, пов'язані, в першу чергу, з тезою про переселення носіїв цих старожитностей із заходу чи сходу.

Дослідження В. В. Хвойки в Середньому Подніпров'ї дозволили К. Гадачеку визначити культурно-типологічну належність пам'яток Верхнього Подністров'я, зокрема, розкопаних ним в 1898—1899 і 1903 рр. поселення в Неслухові та могильника у Псарах (1909 р.). У 1911 р. у доповіді, прочитаній на засіданні філологічного відділу Польської Академії наук, К. Гадачек запропонував періодизацію старожитностей регіону першої половини I тис. н. е., згідно з якою поселення в Неслухові, поховання в Городниці, Псарах та інші, синхронні їм пам'ятки, були віднесені до окремої, більш пізньої, ніж липицькі старожитності, культурно-хронологічної групи, що пов'язувалась з пам'ятками типу Черняхова³⁵.

У західноєвропейській археологічній літературі пам'ятки, розкопані В. В. Хвойкою, стали відомі з 1906 р., з часу появи статті П. Рейнеке, який на той час був директором Римсько-Германського Центрального музею в м. Майнці. Вчений культуру полів поховань перших століть нової ери називав готською і приписував готам. Він вважав, що Черняхів і Ромашки займають окреме місце серед старожитностей Східної Європи. Вони відмінні як від некрополів чорноморського узбережжя, так і від курганних поховань Волги, Дону, Кубані, Тереку і Північного Кавказу. Analogії П. Рейнеке знаходив лише серед старожитностей Східної Ні-меччини. На його думку, Черняхів і Ромашки подібні саме до могильників «імператорського часу» Східної Німеччини та інших варварських областей Центральної Європи цієї доби. З цього П. Рейнеке робить висновок про спорідненість, а отже про генетичні зв'язки. А тому поза сумнівом, що тут мали місце залишки германських народів на південноруських землях, отже, готські поховання³⁶. Таким чином, типологічна подібність пам'яток розглядалась як свідчення етнічної тотожності.

За життя В. В. Хвойки, 1912 р., вийшли також праці німецьких археологів Е. Бреннера, Е. Блюме і М. Еберта, що базувались на концепції перенесення германської культури на південь Східної Європи.

Е. Бреннер виступив з гіпотезою «грецько-германського схрещення» в південноруських землях, тобто регіоні, куди і переселялися готи. Черняхів і Ромашки Е. Бреннер відносив до «південнорусько-дунайської культури», яка утворилася шляхом синтезу античних і східногерманських культурних елементів³⁷.

Е. Блюме, що досліджував старожитності Нижньої Віслі римського часу, пов'язав Черняхів і Ромашки з гепідами. Одним з аргументів дослідник наводив подібність фібул. Відмінність черняхівської кераміки від «готської» ранньоримської і від «гепідської» пізньоримської кераміки Надвісляння пояснювалася Е. Блюме міцним класичним, тобто античним впливом на кераміку Наддніпров'я³⁸.

М. Еберт, інтерпретуючи дослідженій ним могильник у с. Миколаївка-Козацьке, запропонував гіпотезу про «нашарування» готів, що переселилися, на «Археологія», № 4, 1999 р.

місцеве різноетнічне населення, в першу чергу сарматське, що панувало до цього на півдні Росії³⁹.

Відмінні погляди висловив Л. Нідерле. Виходячи з того, що зміни матеріальної культури в Подніпров'ї відбулись у II ст. н. е. і були пов'язані з інтенсивними впливами римської культури, коли кордони імперії розширилися до Семигорських Карпат і Середнього Дністра, Л. Нідерле відмежувався від готської атрибуції черняхівських старожитностей, спираючись на той факт, що готи в Подніпров'ї з'явилися не раніше 200 р. н. е. Відзначаючи недостатність, фрагментарність та невизначеність археологічних матеріалів, він зауважував, що до кінця римської доби східних слов'ян археологічно важко виділити, але при цьому перебування їх у першій половині I тис. н. е. в Подніпров'ї, вважав беззаперечним. Вчений був певним, що серед пам'яток зарубинецької і черняхівської культур мусить бути слов'янські⁴⁰.

Слід зауважити, що на початку ХХ ст. дискусія щодо етнічної належності полів поховань, мала науковий, академічний характер і була здебільшого позбавлена ідеологічного забарвлення, якого вона набула наприкінці 30-х років.

Ми не маємо свідчень, чи був обізнаний В. В. Хвойка з працями німецьких археологів. У будь-якому випадку, в своїх працях і листах, що збереглись, він жодного разу про них не згадував. Листи П. Рейнеке (1908 р.), які є в архіві В. В. Хвойки, свідчать про інтерес німецького вченого лише до пам'яток трипільської культури⁴¹.

Натомість ми маємо певне свідчення про ставлення В. В. Хвойки до гіпотези про перебування готів у Середньому Подніпров'ї. У 1907 р. В. В. Хвойка ознакомився із роботою Ф. О. Брауна «Разыскания в области гото-славянских отношений» і в листах до В. К. Хилинського виклав деякі свої спостереження і міркування з цього приводу. Він погоджувався з тим, що численний народ готів вийшов звідкіс з Надвіслянщини, але заперечував їх перебування в Київській області, так само, як і те, що Київ був їхньою столицею.

В. В. Хвойка вважав, що готи з Вісли прямували через Прикарпаття на південь до Дунаю і згодом осіли на узбережжі Чорного моря, від пониззя Дніпра і до Дону. На підставі свого практичного досвіду, В. В. Хвойка відзначав, що Київська земля, яка містить різноманітні пам'ятки усіх можливих епох та речі, що з ними пов'язані, не має жодних слідів нявності тут коли-небудь готського міста чи принаймні, хоч одного готського поховання⁴².

Немає сумніву, що до готських старожитностей В. В. Хвойка традиційно, слідом за Л. Нідерле і О. А. Спіциним, відносив антропоморфні, зооморфні та пальчасті фібули, які походили, головним чином, з могильників Криму та Центральної Європи, та вироби, прикрашені так званою варварською віймчастою емаллю, насамперед підковоподібні фібули⁴³.

У своїй останній монографії «Древние обитатели Среднего Приднепровья» В. В. Хвойка подає історико-типологічний огляд старожитностей регіону від кам'яного віку до великоукраїнської доби, що є підсумком багаторічних археологічних досліджень автора. Книга містить окремий розділ «Эпоха полей погребальных урн и великого переселения народов»⁴⁴.

Окреслюючи територію поширення пам'яток II ст. до н. е. — II ст. н. е., дослідник відзначає, що вони є сполучною ланкою між скіфською і добою полів поховань урн, що і є беззаперечним свідченням поступовості розвитку культури Середнього Подніпров'я. На підтвердження цього висновку В. В. Хвойка наводить загальну характеристику поховань та інвентарю Зарубинецького могильника. Протягом II—V ст. поля поховань урн стають пануючим типом пам'яток. Вони поширені не лише в Середньому Придніпров'ї, а й у Подільській, Волинській та північній частині Херсонської губернії. Крім характеристики черняхівських поховань, В. В. Хвойка подає узагальнений опис жителів, які були ним виявлені і дослідженні поблизу сіл Стрітівки, Жуківці та Вітачево. Цей опис цінний насамперед тим, що більше жодних документальних свідчень про розкопки В. В. Хвойкою черняхівських жителів не збереглося.

Беззаперечним фактом вважав дослідник яскраво виражений вплив римської культури на місцеву. Велика кількість речей римського виробництва та наслідувань ним пояснювалася як торговими зносинами з Придунайськими провінціями, так і переселенням мешканців, обізнаних з римською культурою, до

спокійніших і безпечніших областей, а саме в Придніпров'я, за часів імператора Траяна. Численні знахідки римських монет підкріплюють ці здогадки та свідчать, можливо, і про участь місцевого населення у військових походах проти імперії.

Друга частина розділу присвячена добі великого переселення народів, початок якої, на думку В. В. Хвойки, збігається з часом найбільшого поширення полів поховальних урн. Виходячи з того, що ця доба починається з переселення готів, В. В. Хвойка констатував відсутність на Київщині старожитностей, що свідчать про існування тут готської метрополії. Дослідник вважав, що готи в Придніпров'ї з'явились пізніше і переважно в південних районах, не доходячи до північної частини Середнього Придніпров'я.Хоча це не виключало тимчасової залежності мешканців Середнього Придніпров'я від них. Археологічними показниками доби великого переселення народів, на думку В. В. Хвойки, були ювелірні вироби з Пастирського городища та здебільшого випадкові знахідки, прикрашені варварською віймчастою емаллю⁴⁵.

У заключній частині В. В. Хвойка підкреслював, що вивчення доісторичних пам'яток Середнього Придніпров'я вказує на нерівномірність культурного розвитку населення. Можна констатувати зупинки у розвитку і навіть занепад культури, що обумовлено багатьма чинниками, серед яких різноетнічні впливи, які часом дуже яскраво прикрашали в цілому просту місцеву культуру. Так, III—IV ст. н. е. були періодом найвищого впливу римської провінційної культури. Пізніше події в Подунав'ї та велике переселення народів призводять до ізоляції середньодніпровського населення від джерел культурного впливу, що спричинило занепад культури. Ізоляції населення до певної міри сприяли і географічні умови (непрохідні ліси, річки, болота). Поряд з аргументами, що наводились раніше, насамперед, осілий спосіб життя і пов'язані з ним заняття, В. В. Хвойка відзначав ще незмінність способів будівництва житла та основних рис культури. Все це, на думку вченого свідчило, що в Середньому Придніпров'ї з доісторичних часів мешкало арійське населення, одним з ростків якого в наступному є південно-східна гілка слов'янського народу⁴⁶.

Таким чином, якщо О. А. Спіцин тільки передбачав, що рішення слов'янської проблеми полягає у вивченні полів поховань, то В. В. Хвойка знайшов конкретні пам'ятки і визначив їх місце серед старожитностей Придніпров'я та послідовність їхнього розвитку, закінчуячи давньоруськими пам'ятками. Периодизація археологічних культур, запропонована В. В. Хвойкою, зберегла своє значення. Заслуга вченого полягає, насамперед в тому, що він спирається на конкретні пам'ятки, визначаючи культури, і чітко розмежовуючи на цій підставі окремі хронологічні періоди в їх історичній послідовності. Це забезпечило конкретність його аргументації.

Усі положення запропонованої концепції, які й досі не втратили своєї наукової вартості, витікають безпосередньо з практичного досвіду невтомного дослідника старожитностей Придніпров'я — Вікентія В'ячеславовича Хвойки.

Відкриття В. В. Хвойкою пам'яток зарубинецької і черняхівської культур, що послідовно заступають одна одну, є однією з найважливіших подій в археологічному вивченні Південно-Східної Європи і знаменує собою початок принципово нового етапу в дослідженні проблеми слов'янського етногенезу, пов'язаного з пошуками витоків слов'янських культур серед старожитностей рубежу — першої половини I тис. н. е.

Примітки

¹ Нідерле Л. Человечество в доисторические времена: Доисторическая археология Европы и в частности славянских земель.— СПб., 1898.— С. 187, 316—322, 416—419, 522.

² Спіцын А. А. Обозрение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении // ЗРАО, новая серия.— 1899.— Т. XI.— Вып. 1—2.— С. 266.

³ Бахмат К. П. Вікентій Вячеславович Хвойка // Археологія.— 1964.— Т. XVII.— С. 188; Курінний П. Історія археологічного знання про Україну.— Полтава, 1994.— С. 71, 72; Козловська В. Пам'яті В. В. Хвойки // Україна.— 1914.— Ки. 4.— С. 49—55.

⁴ Хвойка В. В. Раскопки в с. Ромашки Васильк. у. Киевской губ. // НА ИА НАН Украины.— Ф. 2.— № 68; Хвойка В. В. Раскопки при сс. Кононча и Ромашки 1901 г. (Отчет для Комиссии). 25 января 1902 г. // НА ИА НАН Украины.— Ф. 2.— № 69; Брайчевський М. Ю. Ромашки // МИА.— 1960.— № 82.— С. 100, 101.

⁵ Хвойка В. В. Раскопки при с. Зарубинцы Киевск. губ. Каневского у. // НА ИА НАН Украины.— Ф. 2.— № 64; Хвойка В. В. В императорскую Археологическую Комиссию (черновик письма от 1.03.1902 г.) // НА ИА НАН Украины.— Ф. 2.— Тетрадь 1.— № 1111.

⁶ Хвойка В. В. Раскопка курганов около с. Черняхова // НА ИА НАН Украины.— Ф. 2.— № 54; Ханенко Б. Н. и В. Н. Древности Приднепровья — К., 1907.— Вып. 6.— С. 22.

⁷ Хвойка В. В. Черновик письма в Археологическую Комиссию от 10 января 1901 г. // НА ИА НАН Украины.— Ф. 2.— Тетрадь 1.— № 1083; Письмо Императорской Археологической Комиссии В. В. Хвойке от 28 ноября 1903 г. // НА ИА НАН Украины.— Ф. 2.— № 671.

⁸ Коршенко С. В. Черняховский могильник // НА ИА НАН Украины.— Ф. 12.— № 48; Петров В. П. Черняховский могильник: по материалам раскопок В. В. Хвойки в 1900—1901 гг. // МИА.— 1964.— № 116.— С. 53, 54; Хвойка В. В. Поля погребений (черновая рукопись) // НА ИА НАН Украины.— Ф. 2.— № 71.

⁹ ОАК за 1899 г.— СПб., 1900.— С. 15.

¹⁰ Раскопки в с. Ромашках, Васильковск. у. Киевской губ. // Киевская старина.— 1899.— Т. 65 (апрель, май, июнь).— С. 173.

¹¹ Линниченко И. А. О новейших раскопках г. Хвойка // ЗООИД.— 1901.— Вып. 32.— С. 70—73.

¹² Погребальные поля в Киевской гутернии // Киевская старина.— 1900.— Т. 69 (июнь).— С. 198—200.

¹³ НА ИА НАН Украины.— Ф. 2.— № 67.

¹⁴ Хвойка В. В. Черновик письма А. А. Спицыну от 8 ноября 1900 г. // НА ИА НАН Украины.— Ф. 2.— Тетрадь 1.— № 1078.

¹⁵ Хвойка В. В. Черновик письма А. А. Спицыну от 5 декабря 1900 г. // НА ИА НАН Украины.— Ф. 2.— Тетрадь 1.— № 1080.

¹⁶ Хвойка В. В. Черновик письма А. А. Спицыну от 11 декабря 1900 г. // НА ИА НАН Украины.— Ф. 2.— Тетрадь 1.— № 1081.

¹⁷ Хвойка В. В. Черновик письма А. А. Спицыну от 27 декабря 1900 г. // НА ИА НАН Украины.— Ф. 2.— Тетрадь 1.— № 1082.

¹⁸ Хвойка В. В. Черновик письма А. А. Спицыну от 12 января 1901 г. // НА ИА НАН Украины.— Ф. 2.— Тетрадь 1.— № 1084.

¹⁹ Хвойка В. В. Черновик письма А. А. Спицыну // НА ИА НАН Украины.— Ф. 2.— Тетрадь 1.— № 1085.

²⁰ Хвойка В. В. Черновик письма А. А. Спицыну // НА ИА НАН Украины.— Ф. 2.— Тетрадь 1.— № 1086.

²¹ Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Приднепровье (раскопки В. В. Хвойка в 1899—1900 годах) // ЗРАО, новая серия.— 1901.— Т. XII.— Вып. 1—2.— С. 172—190.

²² Там же.— С. 188, 189.

²³ Хвойка В. В. Черновик письма А. А. Спицыну от 13 декабря 1901 г. // НА ИА НАН Украины.— Ф. 2.— Тетрадь 1.— № 1103.

²⁴ Беляшевский Н. Ф. Рец. на кн.: Поля погребений в Среднем Приднепровье (раскопки В. В. Хвойка в 1899—1900 годах).— СПб., 1901 // Киевская старина.— 1902.— Т. 77 (апрель).— С. 54—58.

²⁵ Хвойка В. В. К вопросу о славянах // Киевская старина.— 1902.— Т. 77 (июнь).— С. 495—505.

²⁶ Н. Б. Археологический съезд в Харькове // Киевская старина.— 1902.— Т. 79 (декабрь).— С. 480—491.

²⁷ Хвойка В. В. Раскопки курганов при с. Оситняжке Чигиринского уезда Киевской губ. // АЛЮР.— 1904.— № 1—2.— С. 11, 12.

²⁸ Беляшевский Н. Ф. Рец. на книгу: Хвойка В. В. Раскопки 1901 г. в области Трипольской культуры. — СПб., 1904 // АЛЮР.— 1904.— № 3.— С. 116—120.

²⁹ Хвойка В. В. Из области Трипольской (древне-арийской) культуры. (По поводу рецензии Н. Беляшевского) // АЛЮР.— 1904.— № 4—5.— С. 221—228.

³⁰ Самоквасов Д. Я. Могилы русской земли.— М., 1908.— С. 165—174.

³¹ Городцов В. А. Бытовая археология.— М., 1910.— С. 388, 403—405, 409—413.

³² Данилевич В. Е. Курс российских древностей.— М., 1908.— С. 149—151.

³³ Спицын А. А. Письмо к В. В. Хвойке от 20.04.1907 г. // НА ИА НАН Украины.— Ф. 2.— № 349.

³⁴ Спицын А. А. Памятники латенской культуры в России // ИАК.— 1904.— Вып. 12.— С. 85, 86; Спицын А. А. Поля погребальных урн // СА.— 1948.— Т. 10.— С. 53—72.

³⁵ Hadaczek K. Kultury dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne.— 1912.— Т. 12.— S. 23—50.

³⁶ Reinecke P. Aus der russischen archaologischen Litteratur: Gräber felder von Ende der La Tene Zeit und aus der Jungeren romischen Kaiserzeit im Gouv. Kiew // Mainzer Zeitschrift.— 1906.— 1.— S. 43—49.

³⁷ Brenner E. Der Stand der Forschung über die Kultur der Merowingerzeit // VII Bericht der Romisch-Germanisch Komission.— 1912 (1915).— S. 262—266.

³⁸ Blume E. Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit: Teil 1. Text // Mannus Bibliotek.— 1912.— 8.— S. 196, 197.

³⁹ Ebert M. Sudrussland im Altertum.— Berlin, 1912.— S. 362.

⁴⁰ Niederle L. Slovanske starozitnosti Oddil kulturni: Zivot starych slovanu.— Praha, 1913.— S. 231—240, 531—536.

⁴¹ Рейнеке П. Лист до В. В. Хвойки від 25 квітня 1908 р. // НА ІА НАН України.— Ф. 2.— № 946; Рейнеке П. Лист до В. В. Хвойки від 3 червня 1908 р. // НА ІА НАН України.— Ф. 2.— № 945.

⁴² Braun F. Разыскания в области гото-славянских отношений.— СПб., 1899; Хвойка В. В. Черновик письма В. К. Хилинскому // НА ІА НАН України.— Ф. 2.— № Д/21.

⁴³ Нидерле Л. Человечество в доисторические времена...— С. 498—503; Спицын А. А. К вопросу о происхождении так называемых готских фибул // ЗРАО, новая серия.— 1899.— Т. XI, 1—2.— С. 385—387; Аспелин (И. Р.) Следы влияния готов в северной полосе России // Труды VIII АС.— М., 1897.— Т. III.— С. 55, 56.

⁴⁴ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена.— Киев, 1913.— 103 с.

⁴⁵ Там же.— С. 43—49.

⁴⁶ Там же.— С. 95—101.

H. C. Абашина

НАЧАЛО ИССЛЕДОВАНИЙ ПОЛЕЙ ПОГРЕБЕНИЙ В УКРАИНЕ

Архивные материалы позволяют достаточно подробно осветить историю открытия и исследования В. В. Хвойкой полей погребений у сел Зарубинцы, Черняхов и Ромашки. Эти памятники, явившиеся основой для выделения зарубинецкой и черняховской культур и характеризующие последовательные этапы в истории населения Среднего Поднепровья, стали одним из основных аргументов в концепции В. В. Хвойки об автотонном развитии славян.

Разделяя мнение о славянской атрибуции памятников черняховского типа, Н. Ф. Беляшевский, А. А. Спицын, Д. Я. Самоквасов, В. Е. Данилевич, Л. Нидерле отрицали их «Археологія», № 4, 1999 р.

генетическую связь с местными древностями предшествующего периода. Специфические черты обряда и погребальный инвентарь позволили немецким ученым отождествить черняховскую культуру с готами (П. Рейнеке) или гепидами (Э. Блюме). В. А. Городцов, М. Эберт, Э. Брэннер пришли к выводу, что поля погребений оставлены этнически неоднородным населением.

N. S. Abashina

INITIAL STAGE OF INVESTIGATIONS OF THE URNFIELDS IN UKRAINE

Archive materials provide the detailed data on the history of V.V. Khvoika's findings and investigations of the urnfields near Zarubyntsi, Cherniakhiv and Romashky villages. These sites formed the basis for defining three appropriate archaeological cultures: Zarubyntsi Culture, Cherniakhiv Culture and Romashky Cultures as sequential stages in the history of the population of the Middle Dnieper Region. Moreover, they become one of the principal arguments in Khvoika's concept on autochthonic development of the Slavs.

Such scholars as Biliashivsky, Spitsyn, Samokvasov, Danielevich and Niederle denied the generic links between the above cultures and their local predecessors although they shared the idea on the Slavic attribution of the Cherniakhiv-type sites. Specific features of the burial rite and grave goods allowed German scholars to identify the Cherniakhiv Culture with the Goths (Reineke) or the Hepides (Blume). Gorodtsov, Ebert and Branner had come to conclusion on that the Urnfields are related to the ethnically heterogeneous population.

УЧАСТЬ ПРИЙШЛОГО КОМПОНЕНТУ У ФОРМУВАННІ ЗАРУБИНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

С. П. Пачкова

Аналіз матеріалів зарубинецької культури та порівняння їх із синхронними культурами Європи дозволяють дійти висновку про внесок у її формування ясторфської, поморської, латенської культур. Процес складання та латенізації зарубинецької культури проходить як шляхом контактів прийшлої населення з місцевими племенами Подніпров'я, так і контактів останніх з населенням Балкано-Дунайського регіону під час освоєння бастарнами нової «вітчизни».

Минуло століття з часу відкриття В. В. Хвойкою полів поховань зарубинецького та черняхівського типів. Ці знахідки поряд з дослідженнями пам'яток попередніх та наступних епох дозволили В. В. Хвойці створити концепцію послідовних етапів розвитку культури давнього слов'янського населення Середнього Подніпров'я від часів Трипілля до Київської Русі. Зарубинецькі пам'ятки він датував II ст. до н. е.—II ст. н. е. і розглядав їх як проміжну ланку між пам'ятками автохтонного населення скіфської доби та наступної черняхівської археологічної культури (АК). Своєрідне забарвлення зарубинецькому матеріалу надавали, на думку вченого, впливи культури кельтів¹.

На сьогодні джерелознавча база зарубинецької культури значно збільшилась. Її пам'ятки виявлені та розкопані не лише на Середньому Подніпров'ї, а й на Прип'ятському Поліссі, Верхньому Подніпров'ї, Десні, Сеймі, Південному Бузі (рис. 1). Стосовно проблеми походження зарубинецької культури зараз

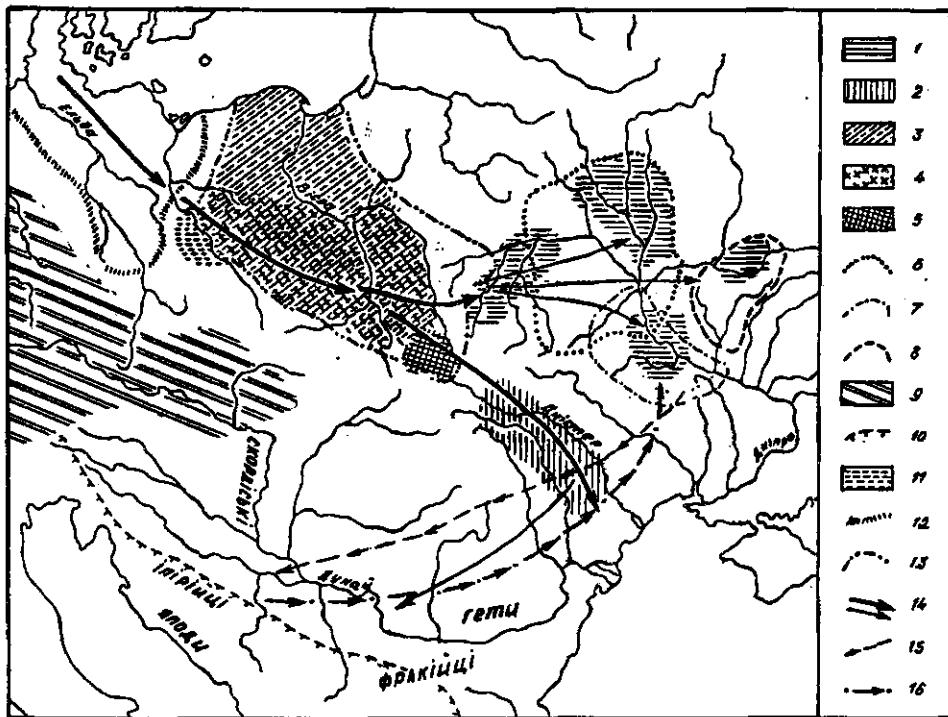

Рис. 1. Карта-схема поширення зарубинецької та культур, пов'язаних з її походженням. Умовні позначки кордонів: 1 — зарубинецької культури; 2 — поєнешті-лукашівської культури; 3 — оксивської культури; 4 — пшеворської культури; 5 — черніченської групи; 6 — милоградської культури; 7 — пам'яток скіфської доби Дніпровського лісостепового Правобережжя; 8 — пам'яток скіфської доби Дніпровського лісостепового Лівобережжя; 9 — суцільного заселення кельськими племенами; 10 — розселення кельтів у Південно-Східній Європі; 11 — губинської групи ясторфської культури; 12 — ясторфської культури; 13 — поморської культури; 14 — напрямок руху різних груп ясторфського населення, відомого за античними джерелами як скіри та бастарни наприкінці III ст. до н. е.; 15 — напрямок руху ясторфського та місцевого подніпровського населення на Балкани наприкінці III ст. до н. е.; 16 — повернення подніпровського населення з Балкан наприкінці III ст. до н. е.

превалюють два погляди. Згідно з першим вона виникла під впливом латенської культури внаслідок інтеграції та синтезу місцевих культур попереднього часу та прийшлих. Цей напрям започатковано ще О. А. Спіциним, який пам'ятки типу Зарубинців інтерпретував як синтез місцевої лісостепової скіфської культури та західної, латенське забарвлення якої привнесли бастарни². Згодом ця гіпотеза знайшла подальшу розробку в значно модифікованому вигляді в працях П. М. Трет'якова, Є. В. Максимова, А. М. Обломського та інших дослідників.

Другий напрям ґрунтуються на визнанні прийшлого характеру зарубинецької культури внаслідок переселення носіїв однієї культури або синтезу кількох алохтонних культур. Першими його висловили німецькі вчені. Після ознайомлення з відкриттями В. В. Хвойки, вони відразу ж пов'язали зарубинецькі пам'ятки з міграцією германських племен бастарнів та скірів, які, за античними джерелами, наприкінці III ст. до н. е. пересувалися з Повіслення до Нижнього Подунав'я³. Підставою для цього слугували схожість зарубинецького похованального обряду — тілоспалення та подібність чорнолощеного посуду, особливо мисок та горщиків з ручками, до аналогічних артефактів у синхронних германських пам'ятках.

На початку 60-х рр. ХХ ст. з теорією походження зарубинецької культури, як результату переселення поморських племен з території Польщі, виступив Ю. В. Кухаренко⁴. У зарубинецькій культурі, на його думку, отримали розвиток ті риси, які у поморській були наявні, але не дуже поширені, наприклад, ямний тип поховань, витягнуті за формою похованальні ями, серед посуду — кухлі. І навпаки, типові для поморців риси похованального обряду в зарубинецькій культурі «Археологія», № 4, 1999 р.

виявляються як окремі сліди в деяких похованнях. Наприклад, імітація поховань кам'яних ящиків за допомогою уламків посудин, накриття урн величиною черепками замість кльошів. Або такі риси трапляються у невеликій кількості, як наприклад, урнові поховання. Особливо багато аналогій Ю. В. Кухаренко вбачав у кераміці обох культур. Його погляди на вирішальну роль племен поморсько-кльошової культури в створенні зарубинецької викликали жваву дискусію, оскільки знайшли в одних вчених захоплену підтримку (Д. О. Мачинський, В. В. Седов, К. В. Каспарова), а в інших — сувору критику (П. М. Третьяков, Є. В. Максимов, Л. Д. Поболь). Зараз немає вже дослідників, які б беззастережно пов'язували походження зарубинецької культури лише з поморською, хоча її внесок визнається. Так, К. В. Каспарова після довгих вагань все ж таки залишилася на позиціях визнання участі поморських племен у формуванні зарубинецької культури. Уточнюючи та конкретизуючи спостереження Ю. В. Кухаренка, особливо стосовно глиняного посуду, вона відзначала, що горщики з хроповатою поверхнею та підложену горловиною, відокремленою від тулуба розчленованим валиком, орнамент у вигляді «шахових» зашпілів, наколів нігтем або вдавлень пальцем по вінцях тощо зарубинці успадкували від поморців⁵. А. М. Обломський, аналізуючи зарубинецькі матеріали Верхнього Подніпров'я дійшов висновку, що пам'ятки типу Горошків-Чаплин є синтезом поморської та милоградської культур, в якому превалують поморські риси, що виникли унаслідок міграції у Верхнє Подніпров'я населення з Мазовії та асимілювання місцевих милоградських племен⁶.

З кінця 70-х років деякі дослідники знову звернулися до міграціоністських теорій щодо походження зарубинецької культури близьких тим, які були висловлені на початку століття німецькими вченими. Ідея про вирішальну роль в цьому процесі бастарнських племен, вихідців з окраїнних регіонів ясторфської культури як творців і носіїв зарубинецької культури, найбільш категоричне втілення знайшла в розробках В. Є. Єременка і дещо в пом'якшеному варіанті в роботах М. Б. Щукіна і К. В. Каспарової.

На думку М. Б. Щукіна мігранти просувалися невеликими групами⁷, а за В. Є. Єременком — переселення було поетапним і після третьої, заключної, хвили мігрантів з Північної Ютландії у середині II ст. до н. е. сформувався верхньодніпровський варіант зарубинецької культури⁸. Ясторфські риси санкт-петербурзькі дослідники вбачають у наявності в зарубинецьких матеріалах поодиноких фібул з кульками та поясних гачків, невеликої кількості урнових поховань, гравен-коронок, наконечників списів, а також у типах глиняного посуду, а саме у горщиках з двома ручками, з тричастинним тулубом, окремих видах орнаменту: валик під вінцями, наліпні або прокреслені півмісяці.

Однак участь прийшлого компоненту в створенні зарубинецької культури не заперечують і прихильники інтеграціоністської теорії. Так, П. М. Третьяков запропонував розглядати зарубинецьку культуру як синтез місцевих середньодніпровських ще доскіфських рис та західних лужицько-поморських, дакійських і латенських елементів, як наслідок складної культурно-історичної інтеграції⁹. Є. В. Максимов вважає, що у процесі складання зарубинецької культури, крім місцевих субстратних племен, брали участь і сусідні племена Центральної Європи, тому що саме наприкінці III ст. до н. е. вони переселялися з межиріччя Одера-Вісли на південь та південний схід. Це були племена ясторфської культури, що належала германцям, та поморсько-кльошової культури, носії якої були давніми балтами. Прийшли племена, опинившись на теренах Придніпров'я, тією чи іншою мірою були втягнені у формування зарубинецької культури, доказом чого є деякі центральноєвропейські риси у похованальному обряді та окремих деталях форм чорнолощеної кераміки зарубинецької культури. Проте мова йде не про прямі аналогії, а лише про наявність тенденцій, що була обумовлена культурними, економічними або ж етнічними контактами¹⁰.

Таким чином, після столітнього вивчення зарубинецької культури у науковій літературі закріпилася думка про участь в її створенні алохтонного, прийшлого компоненту. Однак його внесок оцінюється по-різному: 1 — як зовнішні впливи і етнічно-культурна інтеграція, при пануванні елементів субстратних культур, які не зникають протягом усього зарубинецького періоду, тоді як середньоєвропейські риси поступово трансформуються аж до повного їхнього ніве-

лювання; 2 — перевага прийшлого компоненту в створенні зарубинецької культури при мінімальній участі місцевого компоненту; 3 — повністю алохтонний характер зарубинецької культури. Спробуємо також висловитись з приводу які сного, а при можливості і кількісного прояву внеску прийшлого компоненту у створення зарубинецької культури*.

У сучасній археологічній літературі як алохтонні складові, що брали участь у формуванні зарубинецької культури, фігурують риси різних регіонів ясторфської культури, групи латенської та кельто-ілрійської культур Південно-Східної Європи, а також поморська культура. Остання передує зарубинецькій у часі, а територія розповсюдження її пам'яток на Волині дещо збігається з зарубинецькою, хоча переважна більшість їх знаходиться у Польщі. Тобто поморська культура по відношенню до зарубинецької може розглядатися і як субстратна, і як прийшла. Загальними для обох культур є деякі речі, які були в обігу тривалий час у латенському періоді, наприклад, певні типи намистин, шпильки з голівкою у вигляді петлі чи кільця, окремі форми пряслиць, деякі орнаменти на посуді (пальцеві защици, валики тощо). Знахідки фібул типу А-і В-Костжевський у чотирьох випадках на поморських пам'ятках¹² свідчать не тільки про хронологічний стик, а й про існування окремих поморських пам'яток у зарубинецький час. Зближує ці культури також топографія поселень. В обох були наявні різні типи жителі: наземні зі стовповою конструкцією стін, напівземлянки і землянки. Але в поморській вони співіснували на одному поселенні¹³, а в зарубинецькій — були розподілені по окремих регіонах.

Поховальний обряд поморської культури — тілоспалення був значно багатший за зарубинецький і налічував 5 головних різновидів, в яких важливу роль виконували різні за формує урни та способи їх улаштування в могилі¹⁴. У зарубинецькій культурі небагато поховань, де урною була глинена посудина, а основну частину складають ямні тілоспалення без залишків поховального вогнища. Проте деяку частину з останніх, що містять кальциновані кістки у вигляді компактних спресованих скупчень, можна розглядати як урнові, де урнами були ємності, зроблені з органічних матеріалів. У поморській культурі також трапляються ямні тілоспалення (блізько 2,5% усіх поховань у гальштаті і 10% — у латені), але рештки кремації в них здебільшого перемішані з залишками поховального вогнища, що в зарубинецькій культурі зафіковано лише в могильнику Чаплин. Тобто зарубинецький поховальний обряд значно відрізняється від поморського. З 78 ознак, які характеризують зарубинецький обряд, у поморському трапляється 45 (табл. 1). Але лише 20 є такими, що могли б перейти від поморців до зарубинців якби були притаманні лише поморській культурі. До того ж у зарубинців тільки 6 з цих 20 ознак трапляються в тих самих поєднаннях, що й у поморців. Проте поодинокі випадки імітації кльошів та поховальних ящиків найімовірніше є відголоском впливів саме поморської культури на зарубинецьку.

Багато спільногоміж поморською та зарубинецькою культурами спостерігається в керамічних комплексах, на що неодноразово звертали увагу дослідники. Порівняння посуду з різних регіонів зарубинецької (1569 цілих екз.) та поморської (401 екз.) культур за єдиною методикою виявило, що хоча вони й різняться за структурою і за набором типів, схожість добре відчутина. Найбільш близьким до поморського є посуд поліського регіону зарубинецької культури. З керамікою регіону Гданського Помор'я, де були більш розповсюджені поховання в ящиках, за типами подібність становить 21%, причому кількість посудин подібних типів у поліських могильниках становить близько 25%. З керамікою регіону, де більш поширені поховання під кльошами, подібність за типами — 24%, кількість цих типів у Поліссі — майже 36%. У Середньому Подніпров'ї схожість за типами трохи менша, але однакова і з регіоном поховань у ящиках, і з регіоном кльошових поховань — по 19%, а кількість посуду аналогічного типам першого регіону близько 23%, другого — близько 29%. Подібність же верхньодніпровської кераміки поморської найменша серед інших зарубинецьких регіонів: за типами посуду регіону ящикових поховань близько 8% (кількість екземплярів цих типів у Чаплині становить 18%), регіону кльошових поховань — близько 7% (кількість подібних посудин 16,5%).

* Участі місцевих племен в цьому процесі присвячено окрему статтю¹¹.

Тобто поморська культура в широкому її розумінні вплинула на формування зарубинецької культури, але за значенням цей вплив був різним щодо кожного із зарубинецьких регіонів і найменшим він виявився для верхньодніпровського.

З ясторфською зарубинецькою культурою пов'язують спільні риси в багатьох культурних проявах, але кількість спільних рис в кожному з них незначна. Крім тих, на які звертали увагу дослідники, можна відзначити ще паралелі в поховальному обряді, зокрема поховання у вигляді лінзоподібної купки «чистих» спресованих кальцинованих кісток, які можна розглядати, як урнові, де урнами слугували ємності з органічних матеріалів. Подібних поховань в ясторфській культурі було небагато (7% у губинській групі, до 5% на півночі Німеччини)¹⁵. В зарубинецькій їх було більше, але тут лінзоподібні купки кісток сполучалися з дещо іншими рисами поховального обряду, а саме, по-перше, у чистому вигляді вони найчастіше були в похованнях з чітко зафікованими могильними ямами, а, по-друге, часто-густо вони траплялися в похованнях, де крім них знаходилися ще не компактні скучення кісток, або кістки були розсіяні по якійсь частині поховальної ями (такі поховання за ознаками інтерпретують вже як ямно-урнове). Такий звичай, як навмисне пошкодження поховального посуду (відбиття ручок, пробиття округлих отворів у стінках, пошкодження горловини) також об'єднує зарубинецький та ясторфський обряди. У деяких ясторфських похованнях зафіковано дрібне каміння або уламки кременю. Такі риси відзначено в зарубинецькому Чаплинському могильнику. З 78 ознак, які характеризують зарубинецький поховальний обряд, 59 зафіковані також і в ясторфському (табл. 1). Появу у зарубинців 27 з них теоретично можна пов'язати з губинською групою, а 34 — з германським ясторфом, якби ці риси були типові лише для цих культурних груп. Але тільки риси 23.10; 21.2; 20.2, ймовірно, безпосередньо пов'язуються з ясторфською культурою. Проте, в цілому, зарубинецький поховальний обряд, в якому превалують ямні трупоспалення з «чистими» кістками і з розміщенням цілих посудин-стравниць у могилі, з своєрідним поєднанням інших ознак є відмінним від ясторфського, де головним видом поховань є урнові тілоспалення під покришкою, в яких урнами та покришками найчастіше слугував мископодібний за пропорціями глиняний посуд.

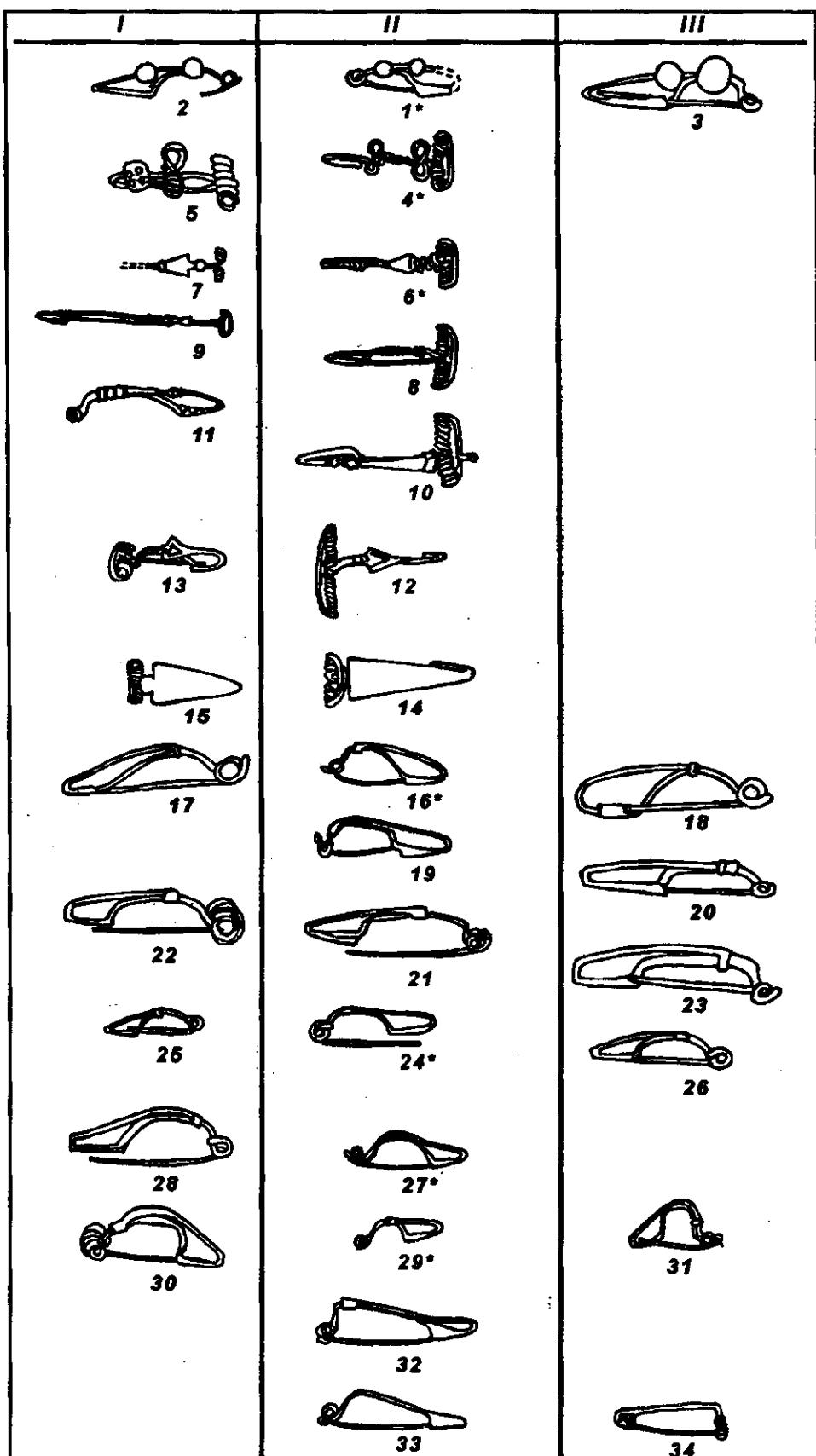
Порівнюючи фібульні комплекси зарубинецької та ясторфської культур ступенів Ріпдорф та Зеєдорф бачимо, що вони складаються з фібул однакових схем, але їх типовий набір різний (рис. 2). Спільними є лише фібули типу В-Костжевського, які в окремих зарубинецьких могильниках становлять від 10% (Велеміч I) до 23% (Пирогів), а в ясторфських — від 11% (могильник Грефенхайніхен на середній Ельбі) до 23% (губинська група)¹⁶. Кілька типів фібул поширені в одній з порівнюваних культур і лише в поодиноких екземплярах трапляються в іншій. Так, наприклад, фібули з кульками у ясторфських матеріалах — досить поширене явище (в мог. Вустерхузен в Мекленбург/Померанії їх налічується 37%, в регіоні Хавель-Шпрее вони становлять до 24% всіх фібул¹⁷). У зарубинецькій культурі досі відомий лише 1 екз. такої фібули. І навпаки, середньолатенські фібули з ніжкою, що закінчується трикутним щитком, які складають основу фібульного комплексу зарубинецької культури (по 60% від всіх фібул у Пирогові і Велемічах I, 65% у Вишенках і Велемічах II, близько 22% у Чаплині), в ясторфських пам'ятках зафіковано лише в одному екземплярі. Але є й типи, представлені поодинокими екземплярами в обох культурах, наприклад, фібули перехідних типів D/E і G/H, хоча класичні форми типів G і H становлять значну частину фібульних комплексів, як окремих ясторфських могильників, так і окремих ясторфських регіонів (наприклад, у мог. Грефенхайніхен відповідно 17% і 6%, а в Хавель-Шпрее відповідно 13% і 5%). Серед фібул пізньолатенської схеми та ранньоримських, знайдених в зарубинецькій культурі, за кількістю можуть бути зіставлені тільки фібули типу N-Костжевського, оскільки у Вишенках вони становлять 23%, в Чаплині — 50%. Значна кількість фібул цього типу зафікована і в германських матеріалах горизонту Гросромштедт, тобто рубежу н. е. — I ст. Хоча в цілому фібульний комплекс ясторфських могильників ступенів Ріпдорф і Зеєдорф і пам'яток горизонту Гросромштедт, які є синхронними пам'яткам зарубинецької культури, значною мірою відрізняється від зарубинецького. Наприклад, схожість фібульного комплексу могильника Грефенхайніхен з могильником Пирогів становить 12%, а з Чаплином — 13%.

Тобто за фібульними комплексами важко зробити висновок про значну близькість зарубинецької культури з культурами ясторфського кола і тим більше про перенесення зарубинецької культури в готовому вигляді мігрантами з окраїн ясторфської культури.

Щодо порівняння конструкції жител, то слід відзначити, що у зарубинців для кожного з регіонів був характерним якийсь один тип житла, а в різних регіонах ясторфської культури на одному поселенні співіснувало по кілька типів. Здебільшого це були наземні великі прямокутні будівлі зі стовповою конструкцією стін і двосхилою покрівлею. Стіни додатково укріплювалися камінням. Часто будівля мала два помешкання, в одному з яких знаходилося вогнище чи піч, і невелику прибудову ззовні вздовж довгої стіни. Німецькі дослідники вважають, що в цих будинках знаходились житлові помешкання для людей і хлів для худоби. Наприклад, така будівля площею понад 100 м² з напівкруглою прибудовою відкрита на пос. Велов у Бранденбурзі¹⁸. Відомі подібні будівлі і на ясторфській півночі, і на губинських поселеннях в Польщі¹⁹. Так на поселенні Седліско, пов. Нова Суль знайдено двокамерну наземну будівлю з піччю в одному з помешкань, але без прибудови. Були також однокамерні житла іноді з прибудовами, площею до 50 м² (на поселеннях Бреддін у Бранденбурзі, Седліско в Польщі). Крім того відомі напівземлянки прямокутної або овальної форм, невеликі за розмірами, зі стінами зрубної конструкції, від яких збереглися відбитки дерев'яних зрубів на шматках обпаленої глини. У науковій літературі існує гіпотеза, що подібні будівлі площею понад 10—12 м² з вогнищами були житлами, менші за розмірами — могли слугувати майстернями, а без вогниш — хлівами²⁰. У зарубинецькій культурі зафіксовано 2 різновиди жител, подібні до ясторфських, але в різних регіонах культури. Це зрубні напівземлянки з вогнищами в Поліссі (на поселенні Велемичі I) і наземні однокамерні житла з вогнищами і стовповою конструкцією стін (на городищі Чаплин).

Для порівняння керамічних комплексів, посуд було оброблено за єдиною методикою: з різних регіонів зарубинецької культури — 1569 цілих екз., а з різних регіонів ясторфської культури і Північної Ютландії — 283 екз. За структурним складом кераміка достатньо близька — переважає посуд класу А, тобто з шийками, плічками і нижньою частиною з плоским дном. Однак в ясторфських пам'ятках переважає посуд мископодібних пропорцій, у якого співвідношення висоти до найбільшого діаметру по тулубу не перевищує 0,8, а в зарубинецьких і північноютландських — горщикоподібних, у яких це співвідношення більше, ніж 0,8. За видами посуду різниця ще відчутина, оскільки в ясторфських пам'ятках більшість посудин — супниці та миски з ручками, горщики значно менше, але вони також часто з ручками і практично немає кухлів; у північноютландських є кухлі, але дуже мало мисок, а горщики також здебільше з ручками. Ступінь подібності за видами зарубинецького посуду з ясторфським з теренів Німеччини становить близько 38%, з губинською групою — близько 42%, з Північною Ютландією — близько 29%. Найбільш цікавим є питання про подібність посуду різних регіонів зарубинецької культури з різними групами ясторфського кола. Виявляється, що схожість за типами поліського посуду зарубинецької культури з посудом губинської групи становить близько 30%, з посудом з теренів Німеччини — близько 23%, з городищ Північної Ютландії — близько 21%, хоча за кількістю екземплярів у Поліссі посуду подібного до губинського є 33%, подібного до посуду з Німеччини — 29%, з Ютландії — 29%. По суд середньодніпровського варіанта подібний за типами до губинського становить близько 23%, до посуду з Німеччини — 20% і з Північної Ютландії — 32%, за кількістю ж екземплярів відповідно — 34%, 26% і 36%. Верхньодніпровський зарубинецький посуд за типами має подібність до губинського близько 27% (за кількістю екземплярів 37%), до німецьких — 12% (за кількістю екземплярів — 16%), до північноютландського — 11% (за кількістю екземплярів — 12%). Тобто висновки В. Єременка щодо появи верхньодніпровського варіанта зарубинецької культури внаслідок культурного імпульсу з Північної Ютландії керамічними матеріалами не підкріплюються. Але взагалі внесок ясторфської культури, в широкому її розумінні, в створення зарубинецького керамічного комплексу був вагомим.

Слід зупинитись ще на одному моменті: К. В. Каспарова вважає найважливішим, що майже всі типи посуду Полісся та інших регіонів, які мають аналогії у

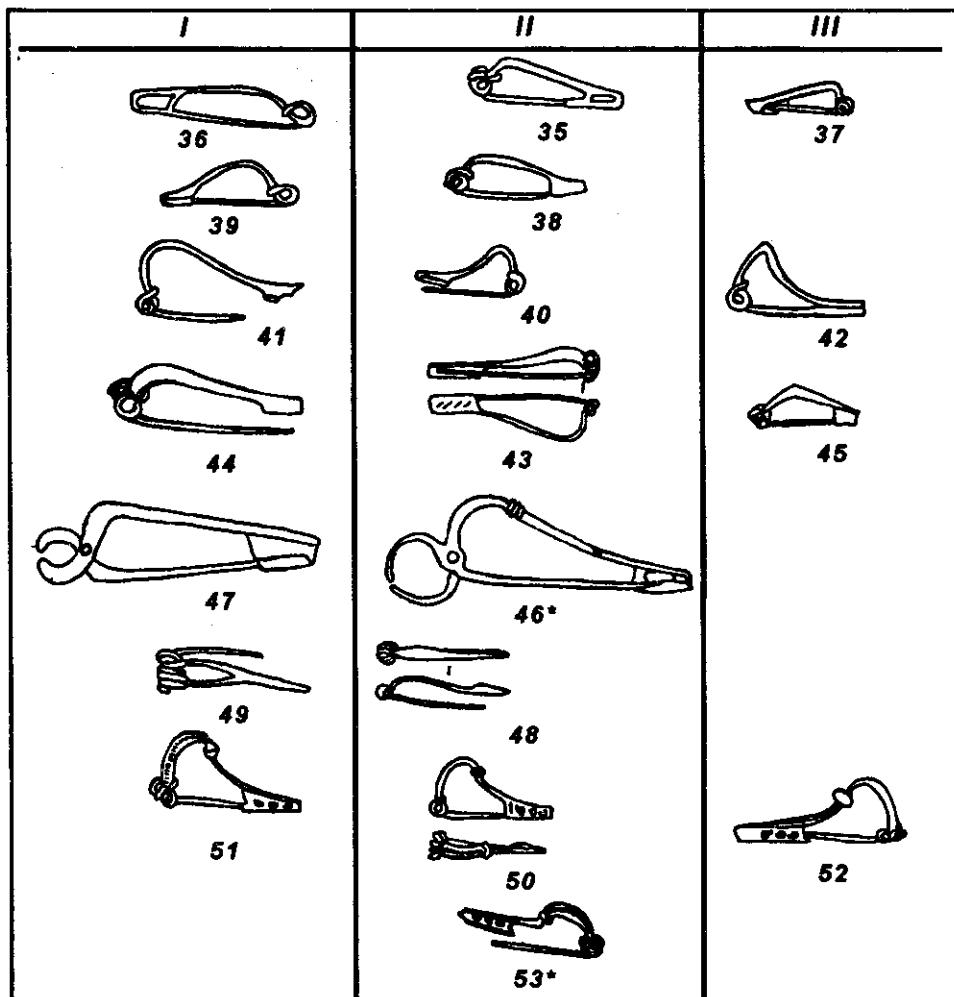

Рис. 2. Зіставлення фібул зарубинецької культури з фібулами латенських пам'яток Середньої та Південно-Східної Європи і пам'яток історико-культурної культури. Умовні позначки: I — фібули з латенських пам'яток; II — фібули з 33 зарубинецьких пам'яток; III — фібули з історико-культурних пам'яток; * — рідкісні фібули у зарубинецькій культурі. Мог. — могильник; пос. — поселення; гор. — городище; пох. — поховання.

1* — тип Р1 — мог. Велемічі ІІ, пох. 108; 2 — Мокроног, Каринтська Крайна; 3 — мог. Плетниц, кр. Потсдам, пох. 264; 4 — тип Р2 — мог. Вороніне, пох. 25; 5 — мог. Голубіче, Моравія, пох. 6; 6* — тип ІІ.2а — мог. Вороніне, пох. 4; 7 — мог. Холіаре, Середній Дунай, пох. 741; 8* — тип Р3 — мог. Велемічі ІІ, пох. 105; 9 — мог. Гостилья, Югославія; 10* — тип Р3 — мог. Пирогів, пох. 129; 11 — мог. Вир у Пусуашя, Югославія; 12* — тип 3Т 1/ор — мог. Велемічі ІІ, пох. 105; 13 — мог. Езеріне, Югославія; 14 — тип 3ТУ — мог. Гриневичі Велькі, пох. 13; 15 — мог. Карабурма, Белград, пох. 4; 16* — тип Ак — мог. Пирогів, пох. 128; 17 — гор. Вишній Кубин, Чехія; 18 — мог. Плетцін, кр. Потсдам, пох. 232; 19 — тип В — мог. Пирогів, пох. 150; 20 — мог. Бюкніцт, кр. Бранденбург, пох. 25; 21* — тип Ва — мог. Велемічі І, пох. 70; 22 — гор. Стадоніце, Чехія; 23 — мог. Нитцан, кр. Ратченов; 24* — тип Вд — мог. Чаплин, пох. 241; 25 — мог. Дітценбах, кр. Гессен; 26 — мог. Берніке, кр. Науен; 27* — тип D пр — мог. Пирогів, пох. 124; 28 — гор. Стадоніце, Чехія; 29* — тип G/H — мог. Чаплин, пох. 7; 30 — мог. Карабурма, Белград; 31 — мог. Плетцін, кр. Потсдам, п. 255; 32 — тип Вб — мог. Пирогів, пох. 193; 33 — тип M1а — мог. Пирогів, пох. 39; 34 — Хавельберг, ФРН; 35 — тип N1а — мог. Чаплин, пох. 146; 36 — мог. Дітценбах, кр. Гессен; 37 — Леест, кр. Потсдам; 38 — тип N16 — мог. Чаплин, пох. 133; 39 — гор. Братіслава; 40 — тип N1в — мог. Велемічі І, пох. 75; 41 — гор. Ліптовська Мара, Словаччина; 42 — мог. Претцін, кр. Шенебек; 43* — тип M3б — мог. Отвержичи, пох. 1; 44 — гор. Ліптовська Мара, Словаччина; 45 — мог. Вестергель, кр. Штрасфурт; 46* — тип «шипцова» — мог. Чаплин, пох. 152; 47 — Вертілум — Вертаулт, Франція; 48* — тип N36 — мог. Семурадци, пох. 21; 49 — Берн — Енгхальбінзель, Швейцарія; 50 — тип О.3 — мог. Велемічі ІІ, пох. 81; 51 — Добжихов Пичора, Словаччина; 52 — мог. Кляйн Кройц, кр. Бранденбург; 53* — тип III.O.3 — мог. Велемічі І, пох. 47; 54*, 55* — тип III, 1 пр — мог. Чаплин, пох. 89; 56* — тип Амброз гр. 16, подгр. 1, Верхньодніпровська серія — мог. Чаплин, пох. 25; 57 — Альмгрен; гр. III, глазчаті, пруської серії, рис. 57—61 — мог. Гриневичі Велькі, пох. 13; 58* — тип Амброз Гр. 12, вар. 3 — Мар'янівка; 59 — мог. Рибич, Боснія; 60* — тип Амброз Гр. 1, вар. на табл. 7, 17 — пос. Рахни.

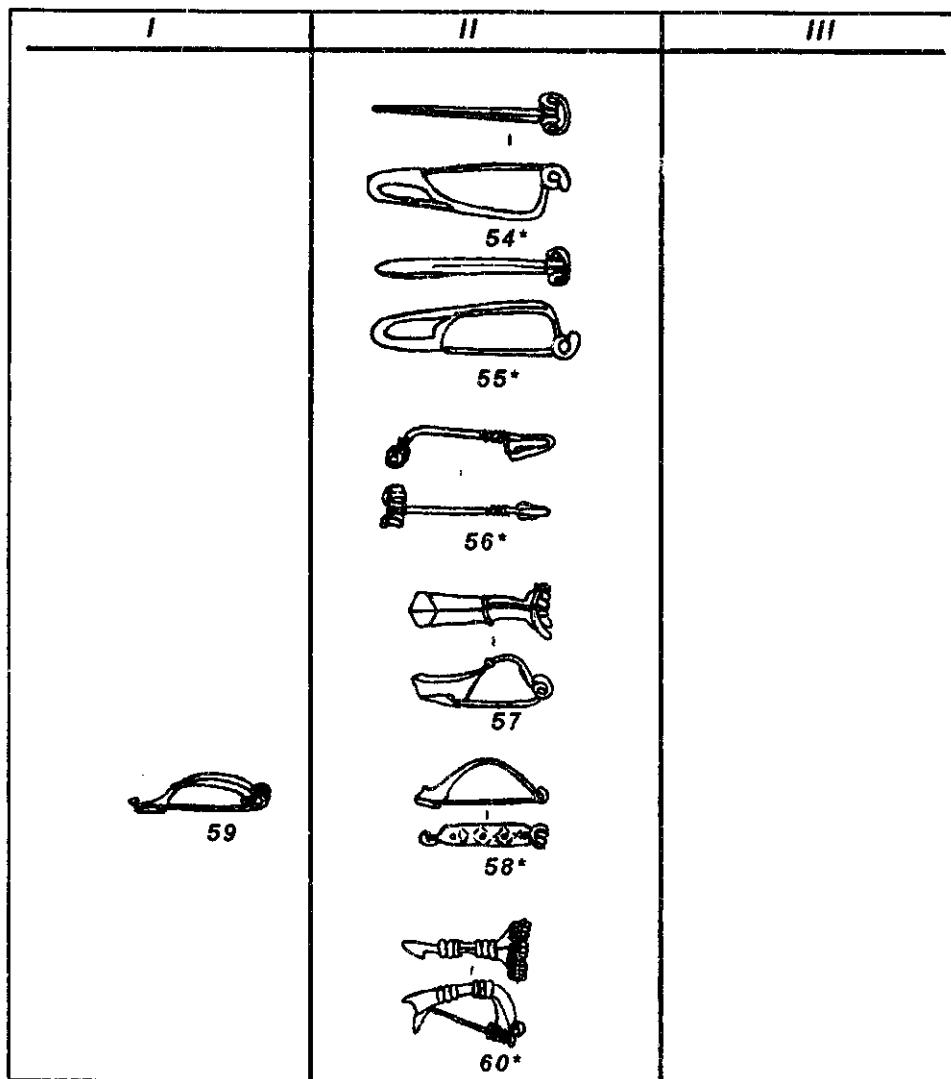

Рис. 2. Продовження. Легенду див. на попередній сторінці.

поморсько-кльошовій культурі, відомі також і в культурах ясторфського кола²¹. З цією думкою погоджується також М. Б. Щукін²². Детальний порівняльний аналіз кераміки обох культур спростовує це твердження, оскільки схожість зарубинецького посуду за одними і тими ж типами з посудом поморської та ясторфської культур становить лише 15%. При цьому за тенденцією розподілу появу частини з цих типів у зарубинецькому комплексі впевнено можна пов'язати безпосередньо з поморською культурою або, безумовно, з ясторфською. Але деякі важко пов'язати з будь-якою з цих культур, оскільки вони приблизно однакові за тенденцією розподілу і в поморській і в ясторфській.

Зарубинецька культура належить до кола латенізованих культур. Латенські риси, наявні у зарубинецьких матеріалах, це, насамперед, особливості конструкції фібул, звичай вкладати зброю і металеві прикраси в поховання, латенські типи знарядь праці тощо визнаються всіма дослідниками. Вони мають коріння з широких теренів не тільки Центральної Європи, а й в кельтських культурах Карпато-Балканського регіону. За К. В. Каспаровою звідти походять розчленовані фібули з вісімкоподібними петлями, такі риси похованального обряду, як сполучення округлих та овальних могильних ям, розміщення супроводжуючих речей та праху небіжчика в протилежних сторонах поховання, наявність кісток тварин у могилах²³. З 78 зарубинецьких ознак похованального обряду 62 ознаки були при-

таманні також латенським могильникам (табл. 1). Походження 38 з них у зарубинецькому поховальному обряді можна було б пов'язати з обрядом латенського кола культур, якби більшість цих ознак не була поширені в інших АК, наближених територіально або тих, що мали інтенсивні контакти безпосередньо з зарубинецькою. І все ж, такі риси, як 6.2, 10.2, 10.5, 12.1, 12.3, 20.1, найімовірніше, походять з латенської культури Південно-Східної та Середньої Європи. Можливо також, що латенські риси у поховальному обряді зарубинців запозичені не тільки в культурі кельтів, а й в кельто-ілрійських культурах Подунав'я²⁴. Саме звідти прийшли фібули зарубинецького типу з трикутним закінченням ніжки. З тим же регіоном пов'язана бронзова сітула типу Баргфельд з Суботова²⁵. Треба додати, що саме з кельто-ілрійським колом можна пов'язати також поширення в латенізованих культурах специфічного чорного і темно-сірого лощіння посуду, фацетування і потовщення горловин і вінець того гатунку, який зафіксовано в кераміці поенешті-лукашівської та до деякої міри в зарубинецькій культурі. Стосовно безпосереднього впливу кельтів на процес латенізації зарубинецької культури, питання досить складне. В літературі існують різні погляди щодо безпосередніх контактів зарубинців з кельтами принаймні у Середньому Подніпров'ї. Деякі дослідники вважають, що кельтів ніколи не було східніше Карпат²⁶, інші припускають, що вони були не тільки у Верхньому Подністров'ї²⁷, а й у Придніпров'ї²⁸. Проте поки що не відомі кельтські пам'ятки чи об'єкти у зоні зарубинецької культури, а отже відсутні докази безпосередньої участі кельтів або кельто-ілрійців на зарубинецькій території у процесі її формування. Але тим не менше зарубинецька культура набула латенізованого забарвлення в різних проявах матеріальної і, вірогідно, духовної культури.

Катализатором і учасником процесу латенізації на теренах зарубинецької культури були вихідці з областей Ясторф-культур і близьких до них культур Північної Європи, які привели до руху й племена поморської культури. За М. Б. Щукіним та В. Є. Еременком, на південних околицях ясторфської культури, у верхів'ях Ельби, внаслідок довготривалого проживання місцевих племен поруч з кельтами створювалися змішані культури, де латенські речі вживалися поряд з некельтськими (подмокельська або кобильська група пам'яток). На теренах Середнього Одера серед ясторфського населення почався процес запозичення культурних латенських традицій, які трансформувалися вже у синкретичну культуру латенізованого вигляду, в матеріалах якої зафіксовано фібули місцевого виробництва, але зроблені за латенськими схемами, кельтські звичаї укладання в могили зброї, металевих прикрас, латенські форми знарядь праці, виготовлені місцевими майстрами (губинська група). Рух представників угруповань, подібних до губинських, привів до латенізації Середньої та Східної Європи²⁹. Можна погодитись з такою схемою латенізації. Але, ймовірно, це був один із шляхів процесу, який не виключав можливості й інших. У цей період почалася латенізація поморської культури, прояви якої виявилися у потовщенні та легкому фацетуванні горла посудин (чого ще не було в губинській кераміці)³⁰.

Отже, латенізація поморської культури відзначалася дещо іншими рисами. Однак цей процес, унаслідок втручання ясторфських племен, закінчився переворюванням старих і створенням нових культурних груп, наприклад, черніченної. До того ж, процес переймання алохтонних культурних традицій не обов'язково пов'язаний з довготривалими контактами, які, до речі, призводять до різних наслідків, оскільки в одних випадках з'являються змішані культури, де риси кожної співіснують поряд і незалежно, а в інших — до синкретичних культур, в яких в одному артефакті поєднуються риси різних культур.

І все ж треба відзначити, що катализатором латенізації на Придніпров'ї були вихідці з ясторфського кола культур і близьких до них культурних груп Північної Європи, оскільки саме вони втягли в цей процес племена, що були у них на шляху. Просування мігрантів було стрімким. До них, безсумнівно, приєднувалися вихідці з теренів поморської культури та місцевого населення Придніпров'ї і всі вони разом у Нижньому Подунав'ї були відомі як бастарни або як скіри. Вже під 233—229 рр. до н. е., тобто на початку латенізації, вони зафіксовані на Балканах під іменем бастарни (Помпей Трог), під 216 р. до н. е. — як бастарни-прибульці у пониззі Дунаю (Деметрій з Калатису у переказі Псевдо-Скімна). Можна припустити, що, беручи участь у подіях на Балканах у часі між вбивством коро-

леві Єпіра Лаодомеї та смертю македонського царя Деметрія, мігранти з півночі познайомилися з кельто-іллірійською культурою Подунав'я і саме тоді запозичили вказані вище кельто-іллірійські ознаки, в тому числі і форму фібул зарубинецького типу, прототипами для яких були списоподібні, що існували здебільшого у яподів, але зрідка, вже з кінця III ст. до н. е., траплялися і у скордисків. Розвиток зарубинецьких, як і балканських фібул йшов від короткого до довгого щитка. Якби бастарни познайомились зі списоподібними фібулами лише у другій чверті II ст. до н. е., як вважає К. В. Каспарова, то вони перейняли б відразу фібули з розвиненим щитком, які вже були на той час на Балканах. Тобто фібули зарубинецького типу, вірогідно, могли з'явитися не в латені C2, а ще в кінці C1 або, принаймні, на рубежі C1a/C1b. Таке припущення не є більш теоретичним, ніж припущення О. Д. Мачинського, К. В. Каспарової і всіх, хто їх у цьому підтримує, про появу бастарнів у Подніпров'ї лише після балканських походів 179—168 рр. до н. е. і початок формування зарубинецької АК саме з того часу. Слушними є зауваження М. Бабеша — румунського дослідника поснешті-лукашівської культури, що у санкт-петербурзьких учених немає грунтовних підстав на користь припущення про повернення бастарнів у Подніпров'я, оскільки він вважає, що дійовими особами цих подій були поснешті-лукашівські племена, свідченням чого є численні запозичення у них саме від скордисків, з якими бастарни і мали справу³¹, а для скордисків були не типові списоподібні фібули, які представлені у їхніх пам'ятках лише поодинокими екземплярами. Також не характерні вони і для поснешті-лукашівської культури. Близько кінця III ст. до н. е. відбувалася облога Ольвії скірами та галатами, про яку йдеться в декреті на честь Протогена³². Можливо, правильним є припущення М. Б. Щукіна, що саме вони могли залишити у верхньому та середньому Подніпров'ї пам'ятки типу поселень Горошова з ліпним посудом близьким до ясторфського та графітів чепрекі і уламки сапромелітових браслетів і пам'ятки типу Бовшів з кельтською керамікою, обточеною на гончарному кругі. Частина їхніх загонів могла просуватись через Полісся і Подніпров'я, а отже саме тоді потрапили в зарубинецькі могильники фібули з вісімкоподібними петлями (Пирогів та Вороніне), уламок графітового посуду та ланка пояса-ланцюга (Велемичі)³³. Зв'язок початку формування зарубинецької культури з цими процесами цілком узгоджується з датуванням її за найранішими клеймами на античних амфорах з Пилипенкової Гори. Формування зарубинецької культури в усіх трох головних її регіонах було одночасним і в цьому можна цілком погодитися з К. В. Каспаровою³⁴. Додамо лише, що контакти населення території зарубинецької культури з населенням ясторфського кола у цей час, скоріш за все, були нетривалими і обмежувалися періодом функціонування фібул з кульками і появою типу В-Костжевського, тобто часом просування скірів і бастарнів у Подніпров'я і освоєння ними нової «вітчизни». Адже в зарубинецьких пам'ятках майже немає фібул характерних для латена C2 і початку D1, таких як C-, D-, E-, G-, H-, L-, J-Костжевського, які були широко розповсюджені в інших латенізованих культурах. І це також слугує доказом того, що, по-перше, припущення М. Б. Щукіна про пересування мігрантів через Подніпров'я невеликими групами, є цілком слушним, а, по-друге, бастарни-ясторфці не повернулися у Подніпров'я, а залишилися у Карпато-Дністровському регіоні, де створили разом з іншими прибульцями поснешті-лукашівську культуру.

Проте можливий варіант, що через Подніпров'я йшли лише скіри, а бастарни — через Подністров'я, тобто поза територією зарубинецької культури. У будь-якому випадку поснешті-лукашівська культура є значно більчою до культур ясторфського кола, ніж зарубинецька. На Подніпров'я після освоєння Карпато-Дністровського регіону (а не після Балканських походів) повернулися мешканці Подніпров'я й Полісся і, можливо, окремі представники кельто-іллірійських культур, котрі й привнесли латенські риси культурних груп Карпато-Балканського регіону, в яких не було внутрішньої потреби у тісних стосунках з ясторфською «вітчизною».

Таким чином, у кожному з головних регіонів формування зарубинецької культури можна помітити певний внесок як місцевих культур попередньої доби, так і ряду синхронних культур Середньої Європи. До останніх належать, насамперед, культурні групи ясторфського кола, поморська, латенська і латенсько-іллі-

рійська культури Карпато-Дунайського регіону. Їх внесок у формування зарубинецької культури був різний за вагомістю і характером. Можна досить упевнено стверджувати, що представники поморської і ясторфської культур були безпосередніми учасниками цього процесу. Поморські племена вже з IV ст. до н. е. поступово просувалися до територій майбутньої зарубинецької культури, що було обумовлено, вірогідно, здебільшого господарським освоєнням нових земель, і до початку формування зарубинецької культури зайняли західну частину Прип'ятського Полісся. Міграція ясторфських племен була стрімкою, оскільки обумовлювалась була просуванням невеликих бойових загонів, метою яких були казково багаті південні землі Подунав'я. Кількісний внесок цих племен у матеріальну культуру зарубинців також неоднаковий. Поморське населення стало складовою частиною зарубинців і залишило свої традиції у деяких рисах артефактів. Ясторфські мігранти були організуючою силою в об'єднанні регіонів і катализатором процесу латенізації зарубинецької культури того типу, який вони виробили внаслідок контакту з латенською культурою Середньої Європи, тобто ясторфської латенізації.

Поки що немає доказів безпосередньої участі кельтів або кельто-ілірійців в процесі складання зарубинецької культури, її можна лише припускати. Безпосередньо самих кельтів на теренах зарубинецької культури імовірно ніколи не було. З латенською і латенсько-ілірійською культурами Карпато-Дунайського регіону могли контактувати ті представники зарубинецької культури з числа місцевого населення, які були втягнені у військові загони скірів або бастарнів на шляху просування їх у Подунав'я наприкінці III ст. до н. е., коли там, за античними джерелами, їх називали прибульцями, і коли вони загрожували облогою Ольвії. Саме тоді зарубинці могли перейняти деякі риси поховального обряду, фібули зарубинецького типу тощо, або навіть привести з собою полонених з теренів кельто-ілірійських культур.

Зарубинецька культура не є етапом еволюційного розвитку жодної з попередніх або копіюванням якоїсь із синхронних культур. Кожна категорія її матеріальної культури є наслідком синтезу та інтеграції рис кількох культур і створення нового особливого явища. Це стосується як поховального обряду, який є регіонально своєрідним і неповторним, несхожим на жодну з інших культур, фібульного комплексу з неповторним набором типів, так і керамічного комплексу близького за зовнішніми проявами до комплексів латенізованих культур, але своєрідним за структурою і типами, як культури в цілому, так і окремих її регіонів.

Серед дослідників переважають погляди, що значення і вага автохтонного або прийшлої населення в створенні нової культури визначається лише за кількістю рис цих культур. Але це не зовсім так. Наявність у новій культурі рис сусідніх і навіть віддалених територій свідчить про їх участь у її створенні (внаслідок переселення, обміну, культурних впливів, воєнних дій тощо). Збереження деяких елементів попередніх культур, без сумніву, свідчить про їх роль як субстрату, навіть, коли між цими культурами дослідниками не зафіксовані безпосередні хронологічні стики за точно датуючими речами. Кількість елементів попередніх культур не може бути значною, адже змінюється доба, змінюються пріоритети в усіх галузях життя, що фіксується в матеріальних залишках, які в основі мають вже зовсім інші риси, ніж у попередні часи. Нова культура засвідчує силу творчої енергії як місцевої людності, що має зберегти традиції і перейняти нове від прийшлої населення, так і здатність прибульців, зберігаючи своє обличчя, передати нове, своєрідне місцевому населенню. Якщо ця творча сила достатня з обох боків, то створюється інтеграційна, синтезовані культура, відмінна і від автохтонної, і від привнесеної. Саме такою, відмінною і своєрідною з-поміж інших попередніх та синхронних культур, є зарубинецька культура.

Примітки

¹ Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Поднепровье // ЗРАО, новая серия.— СПб., 1901.— Т. 12.— Вып. 1—2.— С. 172—190; Хвойка В. В Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена.— Киев, 1913.— С. 43.

² Спицын А. А. Памятники латенской культуры в России // ИАК.— 1904.— Вып. 12.— С. 78—86; Спицын А. А. Поля погребальных урн // СА.— 1948.— Т. 10.— С. 57—72.

³ Reinecke P. Aus der russischen Literatur archäologischen Gräberfelder vom Ende der La Tene Zeit und aus der Jüngeren römischen Kaiserzeit im Gouvernement Kiev // Meinzer Zeitschrift.— 1906.— № 1.— С. 42—50.

⁴ Кухаренко Ю. В. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // СА.— 1960.— № 1.— С. 289—300; Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ.— Вып. Д1—19.— С. 54.

⁵ Каспарова К. В. О времени возникновения зарубинецкой культуры // Археологические вести ИИМК РАН.— СПб., 1993.— № 2.— С. 172—178.

⁶ Обломский А. М. Верхнеднепровский вариант зарубинецкой культуры.— Автореф. дисс... канд. ист. наук.— М., 1983.— С. 1—19.

⁷ Щукин М. Б. Центральная и Восточная Европа на рубеже нашей эры.— Автореф. дисс... доктора ист. наук.— Ленинград, 1991.— С. 14; Щукин М. Б. На рубеже эр // РАБ.— 1994.— № 2.— С. 51, 109, 110.

⁸ Еременко Е. В. Процесс латенизации археологических общностей позднего предименного времени Восточной Европы и сложение зарубинецкой культуры.— Автореф. дисс... канд. ист. наук.— Ленинград, 1990.— С. 1—18.

⁹ Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М.—Л., 1966.— С. 213—215, 219.

¹⁰ Максимов С. В. Актуальні питання вивчення зарубинецької культури // Археологія.— К., 1991.— № 4.— С. 8, 9.

¹¹ Пачкова С. П. Участь місцевого компонента у формуванні зарубинецької культури // Археологія.— 1999.— № 2.— С. 6—24.

¹² Dąbrowska T. Wczesne fazy kultury przeworskiej.— Warszawa, 1988.— S. 17.

¹³ Prahistoria ziem Polskich.— Ossolineum, 1979.— Т. IV.— S. 152, 172.

¹⁴ Никитина Г. Ф. Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тыс. до н. э. // Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э.— М., 1974.— С. 34—54.

¹⁵ Niewęglowski A. Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej na przełomie er (2 w. p. n. e.— 2 w. n. e).— Wr.—W.—Kr.—Gd.—L., 1981.— S. 23—40; Domański G. Studia z dziejów środkowego Nadodrza w 3—1 w. p. n. e.— Wr.—W.—Kr.—Gd.—L., 1975.— S. 72—86.

¹⁶ Gustav G. und S. Das Urnengräberfeld der Spätlatenezeit von Grafenheinichen, Kreis Grafenheinichen // Jschr. mitteld. Vorgesch.— Halle/Saale, 1976.— № 59.— S. 104—114; Domański G. Studia z dziejów środkowego Nadodrza ...— S. 14—23.

¹⁷ Reinecke A. Ausgrabungen auf dem Jungbronze- und eisenzeitlichen Gräberfeld von Wusterhusen/Kr. Greifswald (DDR).— Greifswald, 1987.— S. 16—19; Seyer H. Siedlung und archäologische Kultur der Germanen im Havel-Spree-Gebiet im Havel-Spree-Gebiet in den Jahrhunderten vor Beginn u. Z. // Schriften zur Ur- und Frügeschichte.— Berlin.— № 34.— S. 68.

¹⁸ Seyer H. Siedlung und archäologische Kultur der Germanen im Havel-Spree-Gebiet...— S. 51.

¹⁹ Domański G. Studia z dziejów środkowego Nadodrza ...— S. 62, 63.

²⁰ Seyer H. Siedlung und archäologische Kultur der Germanen im Havel-Spree-Gebiet...— S. 54, 55.

²¹ Каспарова К. В. О хронологии и связях зарубинецкой культуры // Ziemia Polska we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami.— Rzeszów, 1992.— S. 297.

²² Щукин М. Б. На рубеже эр...— С. 114, 115.

²³ Каспарова К. В. Об одном из возможных компонентов зарубинецкого погребального обряда // СА.— 1988.— № 1.— С. 53—69.

²⁴ Каспарова К. В. Роль юго-западных связей в процессе формирования зарубинецкой культуры // СА.— 1981.— № 2.— С. 57—79.

²⁵ Еременко В. Е., Щукин М. Б. К вопросу о хронологии восточного латена и позднего предпримского времени // АСГЭ.— СПб., 1998.— Вып. 33.— С. 84, 85.

²⁶ Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века.— М., 1974.— С. 226.

²⁷ Мачинский Д. А. Кельты на землях к востоку от Карпат // АСГЭ.— Л., 1973.— Вып. 15.— С. 52—64.

²⁸ Кухаренко Ю. В. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы // СА.— 1959.— № 1.— С. 31—51.

²⁹ Щукин М. Б. Центральная и Восточная Европа на рубеже нашей эры ...— С. 1—30; Еременко Е. В. Процесс латенизации археологических общностей ...— С. 1—18.

³⁰ Czopek S. Poludniowo-wschodnia strefa kultury pomorskiej.— Rzeszów, 1992.— S. 218—220.

³¹ Babeş M. Die Poienesti-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt // Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde.— Bonn, 1993.— Band 30.— S. 127.

³² Книпович Т. Н. К вопросу о датировке Ольвиийского декрета в честь Протогена // ВДИ.— 1966.— № 2.— С. 142—149.

³³ Щукин М. Б. На рубеже эр ...— С. 100.

³⁴ Каспарова К. В. О времени возникновения зарубинецкой культуры // Археологические вести ИИМК РАН.— 1993.— № 2.— С. 169—190.

Табл. 1. Порівняння поховального обряду археологічних культур за ознаками, характерними для зарубинецької культури.

Ознаки	Зарубинецька АК			Латенські АК Півд.- Сх. Європи	Ясторфська АК		Милоград. АК Верх. Подніп.	Поморська АК	Скіфська лісостепова АК
	Полісся	Сер. Подніп- ров'я	Верх. Подніп- ров'я		Губин. група	Герман. група			
1.1	+++	+++	+++	+	+++	+++	+++	+++	
2.1	+++	+++	+++	+++	+++	+++	+++	+++	+
3.1	+++	+++	+++	+++	+++	+++	+++	+++	
4.1	+++	+++	+++	+++	+	+	+++	++	+
5.1	+++	+++	+++	++	x	+	++	++	
7.1	+++	+++	+++	+++	+++		+++	++	
9.1	+++	+++	+++	+++	+++	+++	++	++	++
10.1	+++	+++	+++	+++		+++	+	+++	
11.2	+++	+++	+++	+					
12.1	+++	+++	+++	+++				+	
12.3	+++	+++	+++						
13.2	+++	+++	+++	++		++			
6.1	+++	+++	x	++	x		+++		
14.1	+++	+++		+	+			++	
15.1	+++	+++		+++	+	++			
16.1	+++	+++		++	+++	+++		+++	
17.1	+++	++		+++	++	++		++	
18.1	+++	++		+++	+	+		++	
20.1	+++	+++		+++		x		+	
20.3	+++	+++							
2.1	+++	+++		+	++	++		+	
8.1	++	+++	+++	++	++			+	x

Ознаки	Зарубинецька АК			Латен-ські АК Півд.-Сх. Єв-ропи	Ясторфська АК		Мило-град. АК Верх. Подніп.	Помор-ська АК	Скіф-ська лісосте- рова АК
	Полісся	Сер. Подніп- ров'я	Верх. Подніп- ров'я		Губин. група	Герман. група			
8.2	++	++	++	x					x
8.3	++	++	x						
10.2	++	++	++	+++	++	++	+	+	
19.1	++	++		++	++	++		+	
19.2	++	++		++	++	x		+	
19.3	++	++		++	++	++		+	
23.12	++	++		x					
23.13	++	++		+	+	+		+	
5.3	++	+	+	x	+++	+++	+		
6.2	+	+	+++	++	x		+		
17.2	x	++		+	+++	+++		++	
23.1	x	++	x	+++	x	x	+		+++
23.2	x	++				x		++	
5.2	+	+	++	+++	++	+	+++	++	
11.1	+	+	++	+++	+++	+++	+++	+++	
13.1	x	x	++	++		++			
12.2	+	+	++	++		+++	+++	+	
4.2	+	+	x	++	+++	+++		+++	+
7.2	+	+	++	+	x	+++	x	++	+
9.2	+	+	+	+	++	++	++	+++	++
11.3	+	+	+						
10.3	+	+	+	+++	+	++	x		
22	+	+	+	+	+	+		+	
18.2	+	+		++	++	+++		+	
2.5	+	x	+	+	+	++	+?	+	x
7.3	+	x	+		x		+		+
8.4	x	+	+	++	x	+++	+++	+++	x
7.4	x	x	+						
8.5	x	x	+						x
10.4	x	x	+	++	x	++	++		
10.5	x	x	+	+++			+		
13.3	x	x	+	++		++			
23.10	+	+			++	++			
3.2	x	x	x	+	x	x	+?	+	
2.4	x	x		x			x		x
4.3	x	x		x				+	
21.2	+	+		+	++	+++		+	
15.2	x	x		+	+++	+++		+++	
16.2	x	+		+	+	+		x	
23.3	x	x	+	++		++	++		
23.4	x	+	x	+			x		+
23.14	+	x	x	+		+	+	+	
21.3	x	x		+++	++	++		+	
23.7	x	x		x	x				
2.2		o	x						+

Ознаки	Зарубинецька АК			Латен-ські АК Півд.-Сх. Європи	Ясторфська АК		Мило-град. АК Верх. Подніп.	Помор-ська АК	Скіф-ська ліососте-пова АК
	Полісся	Сер. Подніп- ров'я	Верх. Подніп- ров'я		Губин. група	Герман. група			
12.4	x								
16.4	x					x			
18.3	x			+++	++	++		+	
20.2	+			+	+++	+++		+	
20.4	x								
2.3		x?		++					+++
14.2		+		+++	+++			++	
18.4		+		x	+	x		+	
23.6	o	o							++
23.8	o	o				x		++	
23.9	o					+		++	

Перелік ознак похованального обряду, використаний у таблиці 1.

- 1 - Вид могильника: 1.1 - ґрунтові поля поховань з переважанням обряду кремації.
- 2 - Різновиди поховань: 2.1 - спалення небіжчика на стороні;
2.2 - спалення на місці поховання;
2.3 - інгумація небіжчика;
2.4 - поховання черепа (перепалено або не перепалено);
2.5 - кенотаф.
- 3 - Кількість небіжчиків в одному похованні: 3.1 - індивідуальне поховання;
3.2 - кілька чи парне поховання.
- 4 - Тип поховання: 4.1 - ямний;
4.2 - урновий;
4.3 - ямно-урновий.
- 5 - Форма могильної ями: 5.1 - прямокутна або витягнута, овальна;
5.2 - квадратна або округла;
5.3 - слідів похованальної ями не відмічено.
- 6 - Орієнтація могильної ями: 6.1 - схід—захід з відхиленнями;
6.2 - північ—південь з відхиленнями.
- 7 - Присутність залишків вогнища у ямному похованні: 7.1 - «чисте» без залишків похованального вогнища;
7.2 - з домішками попелу і вугілля серед кісток;
7.3 - залишки вогнища в засипці похованальної ями;
7.4 - залишки вогнища в купці окремо від кісток.
- 8 - Розміщення залишків кремації у ямному похованні: 8.1 - одне лінзовидне (компактне) скучення;
8.2 - кілька лінзовидних скучень кісток на дні могили;
8.3 - кістки у маленькому поглибленні (у ямці) на дні могили;
8.4 - кістки, розсипані по дну могильної ями;
8.5 - залишки кремації в засипці могильної ями.
- 9 - Наявність інвентаря в ямному похованні: 9.1 - наявний;
9.2 - відсутній.
- 10 - Склад інвентаря в ямному похованні: 10.1 - кераміка (посуд);
10.2 - фібули та інші прикраси;
10.3 - деталі одягу;
10.4 - знаряддя праці;
10.5 - зброя.
- 11 - Місце знаходження інвентаря в ямному похованні: 11.1 - разом із залишками кремації;
11.2 - в протилежному боці від кісток;
11.3 - разом із залишками кремації і в протилежному боці від кісток.
- 12 - Стан керамічного посуду в ямній могилі: 12.1 - цілий або такий, що реставрується (тобто не розбитий свідомо);
12.2 - уламки окремих посудин;
12.3 - посуд не перепалений;
12.4 - посуд перепалений.
- 13 - Сліди перебування похованального інвентарю у похованальному вогнищі: 13.1 - інвентар перепалено;
13.2 - без слідів перепалення;
13.3 - частина перепалена (здебільше прикраси, деталі одягу тощо), а частина не перепалена (посуд, знаряддя праці тощо).
- 14 - Вид урні: 14.1 - горщикоподібна посудина;
14.2 - мископодібна посудина.

15 - Деталі обряду урнових поховань:	15.1 - урна не накрита; 15.2 - урна накрита посудиною (цилою або уламком); 15.3 - урна накрита камінням або, крім посуду, камінням.
16 - Характер кремації в урні:	16.1 - «чисті» кістки; 16.2 - кістки з залишками вогнища; 16.3 - урна обсипана залишками вогнища; 16.4 - залишки вогнища в засипці поховання.
17 - Наявність інвентаря в урновому похованні:	17.1 - наявний; 17.2 - відсутній.
18 - Склад інвентаря в урновому похованні:	18.1 - кераміка (посуд крім урни та покришки); 18.2 - фібули та інші прикраси; 18.3 - деталі одягу; 18.4 - знаряддя праці; 18.5 - зброя.
19 - Місцезнаходження інвентаря в урновому похованні:	19.1 - в урні; 19.2 - поза урною; 19.3 - і в урні і поза урною.
20 - Стан керамічного посуду в урновій могилі:	20.1 - цілий або такий, що реставрується (тобто не розбитий свідомо); 20.2 - уламки окремих посудин; 20.3 - не перепалений; 20.4 - перепалений.
21 - Сліди перебування іншого інвентаря у поховальному вогнищі:	21.1 - інвентар перепалено; 21.2 - без слідів перепалення; 21.3 - частина перепалена (здебільше прикраси, деталі одягу тощо), а частина не перепалена (знаряддя праці тощо).
22 - Диференціація поховань за кількістю інвентаря.	
23 - Окремі риси поховального обряду:	23.1 - кістки від м'ясної їжі; 23.2 - перепалені кістки тварин та птиці; 23.3 - невелике каміння; 23.4 - шматочки вохри; 23.6 - залишки обгорілих дерев'яних споруд (плах або колод); 23.7 - залишки кремації в ямному похованні під посудиною; 23.8 - залишки кремації під кльошем; 23.9 - залишки кремації у кам'яному ящику чи імітація його шляхом обкладення черепками; 23.10 - посуд у похованні зі слідами ритуального пошкодження (з пробійнами у денці або у стінках, з відламаними ручками або частини вінечь тощо); 23.11 - пошкодження зброй або іншого інвентаря; 23.12 - наявність «анатомічного» порядку в укладанні залишків кремації в ямному похованні; 23.13 - наявність «анатомічного» порядку в укладанні залишків кремації в урновому похованні; 23.14 - сліди від зовнішніх позначок поховань («надолбів»).

Умовні позначки: +++ — явище превалює; ++ — явище займає значне місце; + — явище існує, але в невеликій кількості; x — поодинокі випадки; 0 — імітація поховального звичаю.

C. П. Пачкова

УЧАСТИЕ ПРИШЛОГО КОМПОНЕНТА В ФОРМИРОВАНИИ ЗАРУБИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье поднимается вопрос о вкладе культур Средней и Юго-Восточной Европы в формирование зарубинецкой культуры. На основе сравнительного анализа основных артефактов археологических культур рубежа н. э. — топографии поселений и могильников, устройства жилищ, погребального обряда, керамики и основных видов украшений, делается вывод о значительном вкладе в формирование зарубинецкой культуры поморской и различных групп ясторфской культуры, отдельных групп латенских культур Юго-Восточной Европы. Вклад этих культур был различным по своему характеру и по своей значимости. Если поморские племена явились субстратом и пришлым элементом в формировании зарубинецкой культуры, оставив свои традиции в ряде артефактов, то небольшие боевые отряды ясторфских племен стремительно прошли через Поднепровье и, возможно, лишь в незначительном количестве остались на этой территории. Они явились организующей силой в объединении территорий, занятых прежде различными культурами, и катализатором процесса ясторфской латенизации. Пока нет доказательств участия самих кельтов в процессе сложения зарубинецкой культуры. Но версия о заимствовании достижений латенской культуры Балкано-Дунайского региона непосредственно жителями Поднепровья, которые участвовали в балканских походах вместе с бастарнами, представляется вполне возможной и обоснованной. Зарубинецкая культура не

является этапом эволюционного развития ни одной из предшествующих или синхронных культур. Каждая категория ее материальной культуры — это результат синтеза и интеграции черт нескольких культур и создание нового явления. Участие как местного, так и пришлого компонентов в формировании зарубинецкой культуры определяется не только наличием их черт, но и тем, что зарубинецкая культура выделяется среди них своим своеобразием и неповторимостью.

S. P. Pachkova

THE ROLE OF THE ARRIVAL COMPONENT IN THE FORMATION OF THE ZARUBYNTSI CULTURE

The paper raises the problem of the role the cultures of the Middle and SouthEastern Europe had played in the formation of the Zarubyntsi Culture. Basing on the comparative analyses of the main artifacts of archaeological cultures dated to the turn of the first century AD — topography of settlements and burial-grounds, specific features of dwellings, burial rite, ceramics and the main kinds of adornments — the author makes conclusion on that the Pomorie Culture, various groups of the Jastorph Culture and certain groups of the Laten cultures of the South-Eastern Europe significantly contributed to the formation of the Zarubyntsi Culture. The contribution varies from culture to culture by its character and importance. The tribes of the Pomorie Culture were a substratum and an arrived component of the Zarubyntsi Culture; one can trace their traditions in a number of artifacts. A small military detachments of the Jastorph Culture moved swiftly across the Dnieper Region. A few of them settled at that territory. Nevertheless, they become driving forces in uniting the territories resided by various cultures and a catalyst of the process of the Jastorph Latenization. As for the Celts per se, we have no arguments in favor of their participation in the formation of the Zarubyntsi Culture. Yet, the concept on that those inhabitants of the Dnieper Region who participated in the Bastarn's campaign against the Balkan tribes adopted the achievements of the Laten Culture of the Balkan-Danubian Region shows up as rather possible and a justified assumption. The Zarubyntsi Culture was not a stage in the process of development of any previous or synchronic culture. Every category of its material culture is a result of synthesis and integration of features of several cultures, as well as innovations. The roles of both the local and the arrived components in the formation of the Zarubyntsi Culture are determined not only by their features in the Zarubyntsi Culture, but also by the peculiarities of the Zarubyntsi Culture itself.

ЄВРОПЕЙСЬКІ ВПЛИВИ В ЗАРУБИНЕЦЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Є. В. Максимов

У статті висвітлюються матеріали центральноєвропейських культур III ст. до н. е. — II ст. н. е. поморсько-кльошевої, ястрофської та пшеворської, які траплялися в пам'ятках зарубинецької культури Середнього Придніпров'я.

Як свідчать археологічні матеріали, населення Середнього Придніпров'я упродовж латенського та ранньоримського часів (III ст. до н. е.— II ст. н. е.) зазнавало певного впливу з боку центральноєвропейських племен. Цей період припадає на формування зарубинецької культури, у зв'язку з чим в її столівій кераміці, прикрасах та похованальному обряді присутні елементи зазначених європейських культур, в тому числі — германські. Саме ця обставина стала приводом для ряду дослідників (П. Рейнеке, К. Таккенберг та ін.) виступити з твердженням, що суб-

стратом зарубинецької культури були саме германські племена, які переселилися в ІІ—І ст. до н. е. зі своєї прарабатьківщини у Придніпров'я.

Оскільки такі докази були недостатньо аргументованими, з'явилися нові гіпотези, але думка про германське походження зарубинецької культури, вже на іншому рівні знань, знову набула чинності в інтерпретації деяких сучасних вчених¹.

Одну з нових гіпотез висунув Ю. В. Кухаренко. За нею, поморська культура басейну Вісли, поширюючись у V—III ст. до н. е. на південний схід, у ІІ ст. до н. е. в Прип'ятському Поліссі набула нових рис, притаманних вже зарубинецькій культурі, і в такому вигляді з'явила на Середньому Придніпров'ї². Ця версія в 60-ті роки набула значного поширення в російській археологічній літературі, проте не здобула підтримки в Україні та Білорусі. Подальше поглиблення цієї гіпотези належить вже В. В. Седову, за яким поморсько-кльошова культура в її праслов'янській частині стала творцем зарубинецької культури³.

Втім, розвиваючи гіпотезу Ю. В. Кухаренка, деякі її прибічники дійшли думки, що головна роль у створенні зарубинецької культури належить не поморським, а сусіднім з ними із заходу зміщаним ясторфсько-поморським племенам Верхньої Лужиці (місцевості у верхів'ях Одера і Вісли), частина яких просунулася до Придніпров'я під ім'ям бастиарні⁴.

Серед українських дослідників міцно утвердилася думка про важливу роль у створенні зарубинецької культури місцевого населення попереднього часу, яким на Середньому Придніпров'ї були праслов'янські племена скіфської доби, а на Верхньому Придніпров'ї — балто-слов'янські племена милоградської культури. Важливу роль при цьому відігравали інтеграційні процеси, особливо активні під час племінних переселень, культурні запозичення з Заходу та Півдня, торгові контакти.

Окремі ланки багатогранного явища — утворення зарубинецької культури — ще вимагають уточнення, серед них — визначення на конкретному матеріалі участі в цьому процесі західних поморсько-кльошової та ясторфської культур.

Процес становлення зарубинецької культури проходив в області її ойкумені — в Придніпров'ї, отже тут мусили б бути пам'ятки субстратних — поморсько-кльошової та ясторфської культур. Проте мова може йти лише про кілька пам'яток кльошової культури у крайніх західних регіонах України — вздовж Західного Бугу та у верхів'ях Горині (Дубляни, Головно, Тростяниця), причому їх хронологія — друга половина IV — початок III ст. до н. е.⁵ не збігається з найранішими зарубинецькими старожитностями.

Щодо пам'яток ясторфського типу, то вони відомі в Україні також в невеликій кількості. На Правобережжі такі матеріали відомі з поселення Козаровичі в гирлі Ірпеня та Юрковиця в Києві⁶, а на Дніпровському Лівобережжі в басейні р. Сейм поблизу с. Харівка Д. Т. Березовець виявив у заплаві залишки поселення у вигляді двох жител і кількох печей. Трохи заглиблі в ґрунт житла мали каркасно-глиняні стіни та глиnobитні печі. Тут було знайдено уламки лощеного та ліпного посуду, які за своїми особливостями — гранчастими вінцями у гостроплечих мисок, храповатими стінками у горщиків з лощеними смугами під вінцями та над денцями, мають аналогії у ясторфсько-поморських пам'ятках III—ІІ ст. до н. е. Німеччині⁷ та Польщі. Це поселення датується згаданим часом на підставі знайдених у житлах уламків античних амфор.

На р. Сейм поблизу с. Пересипки Путивльського р-ну виявлено зруйноване трупоспалення — великий горщик-урну з тричастинним профілем корпусу, гранчастими вінцями, із лощеними смугами під ними та над денцем, трьома наліпними виступами по корпусу, прикрашеною паралельними розчосами; зализний ніж з горбатою спинкою та зализна кругла поясна пряжка з рухомим язичком⁸. За аналогіями з германськими старожитностями, горщик датується ІІІ—ІІ ст. до н. е.⁹.

У цьому ж регіоні у заплаві р. Сейм, поблизу с. Бунякине, на дюні в культурному шарі І. І. Артеменком виявлено «уламки зарубинецької кераміки з лощеною та шорсткою поверхнею» — вінци горщиків з пальцевим орнаментом, лощені миски з гранчастими вінцями, кухоль з колінчастою ручкою, фрагменти амфор із світло-сірим ангобом ІІІ—ІІ ст. до н. е.¹⁰.

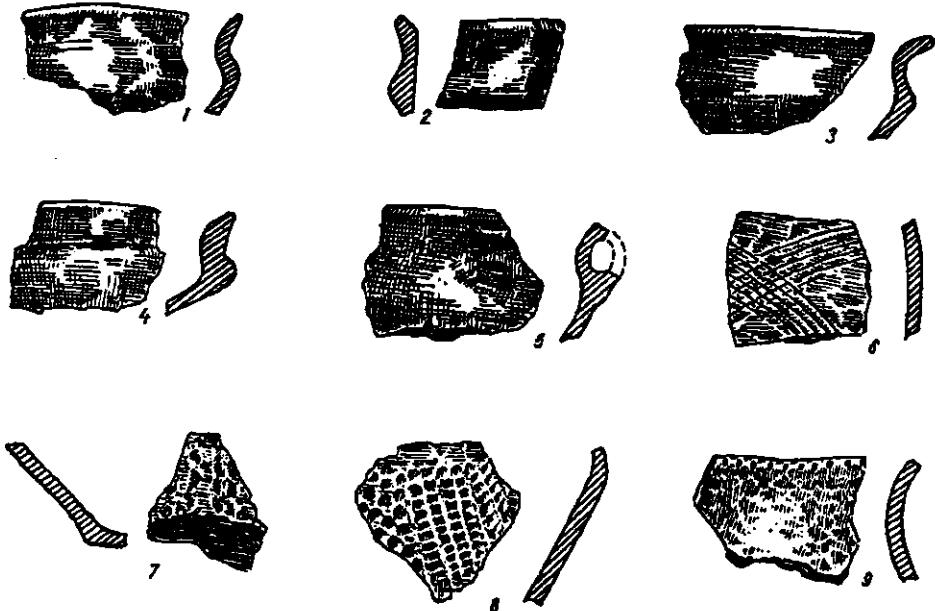

Рис. 1. Матеріали з городища Басівка на р. Сулі.

На сумській ділянці р. Сейм А. М. Обломським та Р. В. Терпиловським виявлено 8 аналогічних пунктів, на трьох з них — Пересипки I, Чаплище 3 та Красне 4 проведено розкопки. Тут трапилися матеріали «ранньозарубинецького часу», які походять з культурного шару та жертвовника в Чаплище 3 — фрагменти лощеного, хроповатого та кухонного посуду ясторфсько-поморських типів та стінки амфор, головним чином коссських III—II ст. до н. е.¹¹.

Археологічні матеріали трапилися В. А. Іллінській у верхів'ях Сули, в с. Басівка Роменського р-ну Сумської обл., у верхній частині культурного шару мисового скіфського городища VI—V ст. до н. е. Це — уламки високоякісних гострореберних гранчастих мисок, кухлів та горщиків із стінками, орнаментованими рустом (рис. 1), біконічні прясла зі свастиками, латенський бронзовий браслет з шишечками, бронзова дротяна середньолатенського типу фібула, уламки елліністичних амфор, в тому числі з клеймом III—II ст. до н. е. та залізний наконечник списа¹², які мають ясторфсько-поморські аналогії¹³.

У м. Лубни що на р. Сули, при розкопках центральної частини кургану на рівні денної поверхні знайдено поховання. У вогнищі були чернолощені миски, горщик, прикрашений кількома дугоподібними наліпами, курильницями, скляні намистини, перепалені кістки¹⁴. За похованальним обрядом та чернолощеною керамікою, це поховання можна віднести до центральноєвропейського типу.

Поблизу від цього пункту, в гирлі р. Сули, в с. Дяченки зафіковано поховання з подібними рисами обряду¹⁵.

Отже, Дніпровське Лівобережжя напередодні або в період формування зарубинецької культури було місцем перебування якогось племінного об'єднання з Центральною Європою. Гадаємо, що вихідною їх територією були кілька європейських регіонів, про що свідчать різnotипні матеріали, які вони залишили на шляхах свого просування. Це, зокрема, культові предмети — шийні гривні-коронки різних типів, найбільша кількість яких зосереджена в Ютландії та Північній Німеччині, 9 коронок трапилися на території Польщі, 2 — в Румунії, 10 — в Україні, з них 7 — на Середній Десні поблизу м. Мена. Приналежність цих коронок ясторфській, а більш пізніх — пшеворській культурам, вважається доведеною¹⁶.

Для з'ясування конкретних даних про інтенсивність контактів поморсько-кльошевої та ясторфської культур із зарубинецькою культурою важливими є дані, отримані С. П. Пачковою. Було встановлено, що близько 20% всього зарубинецького посуду є типологічно близькими до поморсько-кльошевої кераміки¹⁷.

Оскільки між цими культурами не було територіальних та хронологічних контактів, наявність такого збігу вказує на участь поморсько-кльошевої культури у формуванні празарбинецької кераміки в самому середовищі цієї культури, що вказує на глибинні генетичні зв'язки поморсько-кльошевої культури із зарубинецькою.

Що ж до ясторфської культури, то її участь в цьому процесі фіксує наявність в зарубинецькій кераміці таких ясторфських керамічних особливостей як орнаментація країв вінець горщиків заципами у шаховому порядку, а стінок — валиками у формі підковок, чотирма ручками по корпусу, посудин з тричастинним корпусом, а також поясних гачків, характерних фібул, наконечників списів та значна латенізація зарубинецької культури, пов'язана з ясторфською традицією¹⁸.

У визначенні конкретного внеску кожної із згаданих центральноєвропейських культур важливою є проблема їх взаємовідносин, адже вони були не тільки сусідськими і синхронними, але й дуже близькими за рівнем соціально-економічного розвитку.

Можна думати, що характер стосунків поморсько-кльошевої та ясторфської культур залежав від їх динамічності, яка значною мірою була адекватною етнічній активності носіїв кожної культури.

Відомо, що в цьому центральноєвропейському регіоні протягом другої половини I тис. до н. е. неодноразово проходило пересування кельтських та германських племен на схід на землі поморсько-кльошевої культури, що змінювало етнічний склад місцевого населення і призвело до утворення близько III ст. до н. е. ясторфсько-поморської спільноті, наявність якої відбилася на процесі формування в цей час зарубинецької і пшеворської культур.

Пізніше, в I—II ст. н. е. в історичній долі зарубинецького населення помітну роль відіграла пшеворська культура, що виникла на території Польщі майже одночасно із зарубинецькою. Відмінною особливістю пшеворської культури була її поліетнічність. Ця культура являла собою сукупність кількох різноетнічних спільнот — германської, давньослов'янської та кельтської, що утворилася в результаті згаданих вище переселень західних і північно-західних племен на землі між Одером і Віслою. Нові переселення привели до виникнення мішанини різних племен та їх поступової трансформації в інтегровані спільноти¹⁹.

В пізньолатенський і ранньоримський часи виділяються три хвилі германських переселень на територію пшеворської культури — в кінці II ст. до н. е., на початку I ст. н. е. та в другій половині I ст. н. е.

Переселення стали каталізатором міграційного руху носіїв пшеворської культури на територію України, заселеної тоді зарубинецькими племенами. Так, на початку пізньолатенського часу (рубіж II—I ст. до н. е.) у Верхньому Подністров'ї — Західному Побужжі, а також Середньому Подністров'ї (Горошева) з'являється пшеворське населення з району Південно-Східної Польщі (Мазовії). У зв'язку зі значним збільшенням кількості цієї людності наприкінці II — на початку III ст. н. е., частина її розселилася далі по Західному Побужжю (Сокаль та ін.), в межиріччі Дністра і Сану (Добростані та ін.), а на Середньому Дністрі з'являється нова хвиля переселенців з Польщі, представлена похованнями із зброяю²⁰.

З середини I ст. до н. е. до пшеворського регіону у Верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі почало переселятися зарубинецьке населення з Прип'ятського Полісся, а також населення з південного заходу, з області липицької культури. В результаті взаємодії цих трьох спільнот досить швидко, до кінця I ст. н. е. — початку II ст. н. е. утворилася нова єдність, представлена численними пам'ятками зубрицького типу (Зубра, Сокільники, Підберізці тощо)²¹.

Південніше, на Середньому Подністров'ї на рубежі та в перші століття н. е. існували поєнешті-лукашівські пам'ятки (Круглик) разом з пшеворськими та фракійськими елементами (Бернашівка).

Отже, перші століття н. е. були в Придністров'ї часом широкої інтеграції пшеворської культури із зарубинецькою та липицькою культурами. Пшеворці поширилися також на Південний Буг (Рахни), Східну Словаччину, Закарпаття, Потисся. Цей процес посилився у III ст. н. е., коли основна пшеворська область в Польщі досягла найвищого розквіту.

Пшеворська експансія не обминула і зарубинецького Подніпров'я. Тут на

багатьох пам'ятках знайдено посуд, фібули та інші пшеворські речі. Кераміка представлена характерними чорнолощеними мисками, подібними до знайдених у похованні початку I ст. н. е. Гринів у Верхньому Подністров'ї²². Такі миски відомі із зарубинецьких могильників Пирогів та Корчувате, городищ Ходорів і Ходосівка та інших²³. Типовий пшеворський чорнолощений великий горщик I—II ст. н. е., прикрашений по корпусу складним нігтівом орнаментом, знайдено в Пухівці, розташованій у гирлі Десни²⁴. Популярні у пшеворців цього часу фібули — так звані фібули бойєв та сильнопрофільовані з ажурним приймачем типів А-67 і А-236, виявлені на Середньому Придніпров'ї (7 екз.), Прип'яті (4 екз.) та Південному Побужжі (5 екз.); тут відомі також пшеворські шпори, бритви, браслети з шишечками, поясні гачки, пінцети тощо²⁵.

Є підстави твердити, що всі ці речі, притаманні пшеворській культурі, потрапили на Придніпров'я, в зарубинецьке оточення разом з самими носіями пшеворської культури, на що вказує, зокрема, поширення тут прийомів пшеворського домобудівництва (Ходосівка, Хотів, Монастирськ тощо), характерною рисою якого було застосування зрубів. Відомі тут і окремі поховання, здійснені за пшеворським похованальним обрядом — з перепаленими ритуальними речами і розбитим посудом (Рахні).

Через сто років після початку інтенсивного пшеворського проникнення в зарубинецькі правобережні придніпровські регіони, а саме наприкінці I — на початку II ст. н. е. звідси розпочався рух далі на схід, до Дніпровського Лівобережжя, інтегрованого пшеворсько-зарубинецького населення. Однією з причин цієї міграції було формування на зарубинецькому Правобережжі надлишкового населення. На зростання зарубинецької людності в цей час вказує збільшення кількості поселень та могильників. В цей період на Середньому Придніпров'ї з'явилось близько 20 нових мисових городищ типу Бабина Гора, Ходосівка, Хотів, а в дніпровські заплави виникли численні поселення відкритого типу, які до того тут були невідомі — Таценки, Оболонь, Козаровичі тощо²⁶. Час виникнення усіх цих пам'яток бездоганно визначається знайденими тут уламками пізньоелліністичних амфор та фібулами середньолатенської схеми I ст. до н. е.

Про демографічне наповнення придніпровського зарубинецького суспільства говорять також дані могильників. Наприклад, на Пирогівському некрополі, де 198 з 263 поховань були датовані фібулами²⁷, понад половина припадала на часи піднесення зарубинецької культури.

Зросле населення Середнього Придніпров'я також заселило неосвоєні до того внутрішні землі свого регіону, розташовані в басейні Росі, Тясмина, Південного Бугу, де з'явилось в I ст. н. е. до 20 нових поселень типу Межиричів, Суботова, Мар'янівки та ін.²⁸.

Природним виразом цього процесу підйому зарубинецького суспільства стала його міграція на Лівобережжя і далі на схід.

Ця подія привела до значних етно-культурних змін зарубинецької спільноти: у II ст. н. е. з'явилось кілька нових етнокультурних утворень зарубинецько-синкретичного характеру. Це — зубрицька культура Волині і Поділля, де змішалися зарубинецькі, пшеворські та липицькі елементи; пам'ятки типу Гринів з елементами зарубинецької та культури штрихованої кераміки, відомі в північній частині Правобережжя та на Лівобережжі й правобережні пам'ятки типу Таценки, Довжик, Рудяки з поєднанням пшеворських та зарубинецьких рис і подібні пам'ятки на Південному Бузі типу Рахнів. На Дніпровському Лівобережжі у верхів'ях Сейму, Ворскли і Сіверського Дніця з'явилися численні пам'ятки типу Картамишево 2-Тернівка 2. Їх пшеворські риси виступають в наявності зрубних жител, у присутності в керамічному комплексі гострореберних мисок і горщиків (рис. 2), прикрашених проложеним орнаментом із свастик та меандру, бронзових підвісок-лунниць, вічкастих фібул²⁹.

Відомі знахідки скарбів і окремих екземплярів римських денаріїв II ст. н. е., головним чином, династії Антонінів, також відбивають нестабільну обстановку того часу, обумовлену пересуванням племен та формуванням нових етнічних спільнот. Ці скарби не пов'язані з пізнішою черняхівською культурою, оскільки вони за часом є значно ранішими. На Правобережжі Дніпра їх відомо понад 20³⁰ і стільки ж на Дніпровському Лівобережжі³¹. Деякі з них мали в своєму складі сотні, інколи тисячі денаріїв, являючи велику матеріальну цінність.

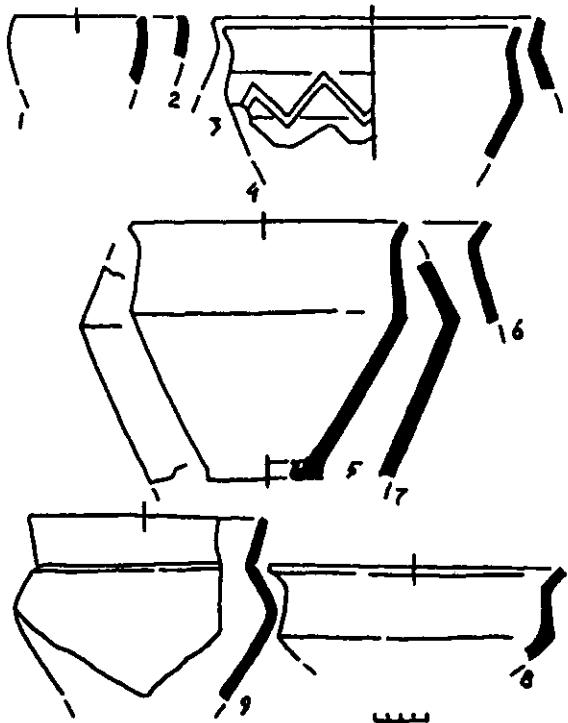

Рис. 2. Лощений посуд з поселень Дніпровського Лівобережжя.

могла потрапити зі слов'янами, які також входили до складу пшеворської культури і, ймовірно, разом з германцями брали участь в Маркоманській війні.

Міграційний рух на схід зарубинецько-пшеворських племен наприкінці I—II ст. н. е. не обмежився Лівобережжям Дніпра, а продовжився далі, до території басейну р. Оки. Відомо, що саме тут ще наприкінці XIX ст. М. П. Буличовим було виявлено нову і незвичайну мошинську культуру. Її кухонний посуд за формами, орнаментацією насічками і зашліпами по вінцях, чорнолощена кераміка, залізні вироби, фібули римських типів, похованальний обряд трупоспалення³² знаходять аналогії в зарубинецькій культурі.

Під впливом мошинської культури, у сусідньої дяківської культури з'являється чорнолощений гострореберний посуд та бронзові прикраси з характерним зарубинецьким пuhanсонним орнаментом³³.

Втім, басейн Оки не став межею пшеворсько-зарубинецької міграції, яка, поширюючись на схід, досягла берегів Волги в районі Самарської луки. Під впливом прийшлої із заходу людності тут в II ст. н. е. кардинально змінюється вигляд місцевої гордоцької культури: властиву їй «текстильну кераміку» змінюють шерехаті, прикрашені насічками по вінцях, і лощені гострореберні та округлобокі посудини. У ґрунтових могильниках з'являються трупоспалення в овальних та округлих ямах. Поширюються залізні наконечники стріл, дротики, дво- та однолезові мечі, вудила, кресала, пінцети, кріплення ременів, вісімкоподібні пряжки, шпори, бронзові прикраси з пuhanсонним орнаментом, фібули Авциса, що мають прямі аналогії в зарубинецькій та пшеворській культурах³⁴. Згодом це прийшлиє зарубинецько-пшеворське населення було асимільоване місцевими племенами, хоч його традиції тут зберігалися ще в III—IV ст. н. е.

Підсумовуючи вищевикладене, слід констатувати, що в період формування зарубинецької культури важливу роль відігравали носії центральноєвропейської поморсько-кльошевої та ясторфської культур. Пізніше їх заступила синкретична пшеворська культура та пшеворсько-зарубинецька спільність, пам'ятки якої відомі не тільки на території України, але й в басейні Оки та Середньої Волги.

Про походження і етнічну приналежність цих скарбів існує кілька гіпотез. Проте як джерело їх утворення слід виключити торгівлю, оскільки вона в економічно слабких місцевих обшинах кінця I—II ст. була незначною за обсягом і мала натуральний обмінний характер. Імовірно, що скарби денаріїв Антонінів утворилися внаслідок Маркоманської війни 167—175 рр. Під час війни центрально- і східноєвропейських племен германців, фракійців та сарматів з Римом, війська останнього кілька разів зазнавали поразок, в результаті чого імператору Марку Аврелю доводилося відкуповуватися від переможців. Частину з цих грошей принесли в Україну германці — носії пшеворської культури, з речами якої зроблені окремі знахідки денаріїв — в Рахнах, Таценках, Рудяках, Оболоні та ін. Інша частина

Примітки

- ¹ Щукин М. Б. Проблема бастарнов и этнического определения поянешти-лукашевской и зарубинецкой культур // Петербургский археологический вестник.— 1993.— № 6.— С. 90—94; Еременко В. Е. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура.— СПб., 1997.
- ² Кухаренко Ю. В. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // СА.— 1960.— № 1.— С. 289, сл.
- ³ Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.— С. 74—78.
- ⁴ Каспарова К. В. О хронологии и связях зарубинецкой культуры // Zieme polskie we wczesnej epoce zelesa.— Rześiw, 1992.— S. 289—301.
- ⁵ Никитина В. Б. Памятники поморской культуры в Белоруссии и на Украине // СА.— 1965.— № 1.— С. 194—205.
- ⁶ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.— К., 1972.— С. 116—133.
- ⁷ Максимов Е. В. Указ. соч.— С. 54; Die Germanen.— Berlin, 1976.— Abb. 42; Кухаренко Ю. В. Археология Польши.— М., 1969.— Табл. XLV.
- ⁸ Кухаренко Ю. В. Погребение у с. Пересыпки // МИА.— 1970.— № 176.— С. 35.
- ⁹ Die Germanen.— Abb. 42;
- ¹⁰ Артеменко И. И. Отчет о работе Среднеднепровской экспедиции 1977 г. // НА ІА НАН України.— С. 9.
- ¹¹ Обломський А. М., Терпиловський Р. В. Посейм'я в латенський час // Археологія.— 1994.— № 3.— С. 41—51.
- ¹² Ильинская В. А. Позднескифский слой Басовского городища // КСИА АН УССР.— 1961.— Вып. 11.— С. 59—63.
- ¹³ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье...— С. 56.
- ¹⁴ Махно С. В. Поховання на Замковій Горі в Лубнах. // Археологія.— 1965.— Т. XVIII.— С. 186.
- ¹⁵ Рудинський М. Я. Археологічні зборки Полтавського музею.— К., 1928.— С. 43.
- ¹⁶ Кухаренко Ю. В. Погребение у с. Пересыпки...— С. 35; Babeş M. Frühgermanen in östlichen Dakien in der letzten Jahrhunderten V. U. Z. // Frühévolken in Mitteleuropa.— Berlin, 1988.— Abb. 9.
- ¹⁷ Пачкова С. П. О соотношении поморско-клешевой и зарубинецкой культур по керамическим материалам // Zieme polskie we wczesnej epoce zelesa.— Rześiw, 1992.— S. 265—287.
- ¹⁸ Каспарова К. В. О хронологии и связях...— С. 299 сл.
- ¹⁹ Русанова И. П. Этнический состав носителей пшеворской культуры // Раннеславянский мир.— М., 1990.— С. 119—135.
- ²⁰ Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е.— IV ст. н. е.).— К., 1991.— С. 30 дл.
- ²¹ Там же.
- ²² Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї та на Західному Побужжі.— К., 1984.
- ²³ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье...— С. 17—60.

- ²⁴ Петров В. П. Зарубинецкий могильник // МИА.— 1959.— № 70.— С. 55.— Рис. 10, 1.
- ²⁵ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье...— Табл. VIII, XXVIII.
- ²⁶ Там же.— С. 21—27.
- ²⁷ Скиба Л. С. Пирогівський могильник зарубинецької культури.— Автореф. дис. ... канд. істор. наук.— К., 1994.— С. 14.
- ²⁸ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— С. 78, 114.
- ²⁹ Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первых веках нашей эры.— М., 1991.— С. 22 сл.
- ³⁰ Максимов Е. В. Античний імпорт на Середньому Придніпров'ї в зарубинецький час // Археологія.— 1963.— Т. 15.— С. 110 сл.
- ³¹ Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України.— К., 1959.— С. 18 сл.
- ³² Булычев Н. И. Журнал раскопок по части водораздела Верхних притоков Волги и Днепра.— М., 1899.— С. 15—21.
- ³³ Дьяковская культура.— М., 1974.— Рис. 9.— Табл. XXV.
- ³⁴ Матвеева Г. И. Этнокультурные процессы в Среднем Поволжье в I тыс. нашей эры.— Куйбышев, 1986.— С. 158—164.— Рис. 1.

E. V. Maksimov

ЕВРОПЕЙСКИЕ ВЛИЯНИЯ В ЗАРУБИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЕ

В статье рассматриваются материалы центральноевропейских культур III в. до н. э.—II в. н. э.—поморско-клешевой, ясторфской и пшеворской, которые встречаются на поселениях и в могильниках зарубинецкой культуры Среднего Приднепровья. Они свидетельствуют об активном влиянии этих культур, которое распространялось как посредством торгового обмена, так и в виде непосредственного присутствия носителей этих центральноевропейских культур в зарубинецкой среде, что явилось результатом их неоднократных миграций на территорию Поднепровья и далее на восток в течение всего периода их существования. Эти миграции приводили к значительным изменениям культурной и этнической обстановки в указанном регионе, влияя на весь ход исторического процесса в зарубинецкой ойкумене и за ее пределами, как в период формирования зарубинецкой культуры, так и в последующее время, во многом определяя ход исторического процесса.

E. V. Maksimov

THE EUROPEAN IMPACT ON THE ZARUBYNTSI CULTURE

The paper discusses the materials from the settlements and burial-ground of the Zarubyntsi Culture, the origin of which trace to the Central European cultures — he Pomorie-Cloche, Jastorph and Pszewor cultures — dated to the third century BC through the second century AD. The materials witnesses an intensive influence the above cultures had upon the Zarubyntsi Culture through both trade exchange and direct infiltration of the cultures into the Zarubyntsi community. The infiltration came from repeated migrations to the Dnieper River Region and then in the eastward direction. These migrations significantly changed the ethnic and cultural situation in the above region producing an effect on the historical processes within the Zarubyntsi ecumene and neighbor regions in the period of formation of the Zarubyntsi Culture and at a later time. Historical development of the region was to a large extent specified by these migrations.

ПРОЦЕСИ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ I ТИС. Н. Е.

В. Д. Баран

У статті йдеться про складні етнокультурні процеси, що відбувалися на терені України на рубежі i в першій половині I тис. н. е.

На рубежі i в першій чверті I тис. н. е. на території України, де писемні джерела, крім пізніх скіфів, сарматів, фракійців, кельтів та германців, згадують і праслов'янських венедів, існувало декілька етнокультурних утворень, що завершили на цей час своє формування: зарубинецьке на Середньому і Верхньому Подніпров'ї, Прип'ятському Поліссі та Південному Побужжі; пшеворське та липицьке на Верхньому Дністрі; піньолатенське в Закарпатті; поєнешті-лукашівське у межиріччі Прuta і Дністра; скіфо-сарматське у Північному Причорномор'ї та степовій частині України.

Скіфо-сарматські старожитності перших століть нашої ери склалися як наслідок сарматських завоювань скіфських степів Північного Причорномор'я. I скіфи, і сармати, як свідчать лінгвісти, — іраномовні народи. У підоснові піньолатенської культури Закарпаття, поєнешті-лукашівської та липицької культур лежать кельтські, фракійські та бастарнські старожитності Подунав'я. Пшеворські пам'ятки поширюються на Західному Бузі та Верхньому Подністров'ї у піньолатенський період із Повіслення вже у завершенному вигляді, оскільки у згаданому регіоні пшеворська культура існувала з рубежу III/II ст. до н. е. Ці старожитності цікавлять нас як можливе слов'янське оточення. Лише пшеворська культура, поруч із кельтським та основним германським компонентом, включає й елементи матеріальної культури слов'ян.

Найбільш важливою для нашої теми є зарубинецька культура, що склалася на рубежі III/II ст. до н. е. на території Середнього та Верхнього Подніпров'я, а також Прип'ятського Полісся, де, за писемними джерелами, жили венеди, яких можна вважати праслов'янами. У попередні часи її територія у Придніпров'ї була зайнята культурами скіфів-орачів та підгірцівсько-милоградською, а на Поліссі — поморсько-підкльошовою. Остання, як один з компонентів, лежить таож в підоснові пшеворської культури Повіслення.

Порівняльне вивчення зарубинецької культури та більш ранніх старожитностей показало наявність в ній елементів попередніх культур: поморсько-підкльошової, особливо на пам'ятках волинської групи, скіфської лісостепової, а також підгірцівської і милоградської, що переважають у середньо- та верхньодніпровській групах¹. Їх риси спостерігаються в житловому будівництві, якоюсь мірою — у поховальному обряді та інших елементах культури. Так, підквадратні напівземлянки із зрубними стінами та вогнищами волинської групи зарубинецьких поселень близькі до жителів поморських пам'яток Білоруського та Прип'ятського Полісся. Напівземлянкові житла такої ж або прямокутної форм є характерними і для середньодніпровської групи зарубинецьких поселень. Однак їх плетені стіни, обмащені глиною, характерніші для жителів попереднього часу, що відомі за розкопками скіфських городищ. На Верхньому Дніпрі зарубинецькі заглиблені будівлі близькі до жителів милоградської культури. Проте всі ці риси у певному співвідношенні можна знайти у будь-якій групі зарубинецьких старожитностей, оскільки останні — це вже інший, новий етап у житлобудівництві поселень Подніпров'я та Волині і лише зберігають місцеві традиції.

Поховальний обряд зарубинецької культури — ямні та урнові трупоспалення — більше пов'язаний з традиціями поморсько-підкльошової та милоград-

ської культур, ніж із лісостеповими скіфськими старожитностями, хоча й тут спостерігаються певні відмінності². Для могильників Середнього Подніпров'я пізньоскіфського часу характерними є як безкурганні, так і курганні поховання з трупопокладеннями, які не знаходять продовження в зарубинецькій обрядності. В них виявлені лише поодинокі ямні поховання з трупоспаленнями, якоюсь мірою аналогічні зарубинецьким³. Зарубинецький поховальний обряд неможливо вивести з якоїсь однієї з попередніх культур. Незаперечним залишається його належність до традиції, що склалася в Середній Європі та північно-західній частині Східної Європи. Можна припустити, що наявність трупоспалень у лісостепових скіфських культурах, де вони становлять лише близько 5% поховань⁴, також пов'язана з північно-західними впливами населення поморсько-підкльошової культури.

Зарубинецька кераміка за технікою обробки поверхні чітко поділяється на дві групи: грубий товстостінний кухонний посуд та столовий посуд з гладенькою пролощеною поверхнею. Відмітимо, що кераміка першої групи за формами горщиків досить різноманітна. У волино-поліській групі зарубинецьких пам'яток явно переважають округлобокі форми з найбільшим розширенням посудин у верхній частині, в Середньому та Верхньому Подніпров'ї — провідною формою є посудини з найбільшим розширенням на середині висоти. Відповідно перші продовжують традиції посуду поморсько-підкльошової культури, другі — скіфської лісостепової культури Середнього Подніпров'я з урахуванням певної їх еволюції.

На зарубинецьких пам'ятках Верхнього Подніпров'я відомі форми, які можна пов'язати з певними групами кераміки милоградської культури.

Вагомим компонентом в зарубинецькій культурі є чорнолощена кераміка. Хоча вона деякою мірою нагадує кераміку попередніх культур, особливо поморської, витоки її слід шукати в латенських культурах Південної та Середньої Європи. Саме ці впливи визначили обличчя ряду європейських культур рубежу нашої ери та охопили ряд культур Південно-Східної Європи, в тому числі зарубинецьку⁵. Є. В. Максимов, К. В. Каспарова, С. П. Пачкова та інші дослідники назначають латенський вплив і на виробництво зарубинецьких фібул. Виготовлені місцевими майстрами за латенськими зразками, вони вже мали свою оригінальну форму, характерну тільки для зарубинецької культури⁶.

Отже зіставлення найбільш вагомих в етнокультурному відношенні елементів зарубинецької культури з попередніми старожитностями показує, що в ній присутні елементи поморсько-підкльошової, милоградської та скіфської лісостепової культур. Їх переважання в окремих регіонах зумовило локальні відмінності культури. Розглядаючи зарубинецьку культуру як цілісне етнокультурне утворення, слід погодитися з Є. В. Максимовим у тому, що її неможливо вивести з якоїсь одної з попередніх культур⁷. Намагання пов'язати процес формування зарубинецької культури або її окремих локальних груп лише з лісостеповими скіфськими культурами (П. Ф. Ліберов), милоградською (Л. Д. Поболь) або з поморсько-підкльошовою (Ю. В. Кухаренко) спрощують ті складні етнокультурні, економічні, соціальні та політичні процеси, що зумовили виникнення якісно нового суспільного явища — зарубинецької культури.

Якщо розглядати процес її становлення в цілому, то важко надати перевагу якомусь одному з факторів, що зумовили її виникнення. До того ж, на рубежі III—II ст. до н. е. носіїв всіх цих культур можна розглядати в якості субстрату. Однак у подальшому спостерігається тенденція розвитку західних та північних елементів поморсько-підкльошового та милоградського субстратів, особливо у поховальному обряді. Цей компонент простежується і в житловому будівництві, і в виготовленні кераміки. Елементи лісостепових культур скіфського часу Подніпров'я зберігаються лише частково у кухонному посуді та меншою мірою — в домобудівництві.

У наступний період (II — початок III ст. н. е.) простежуються дві лінії розвитку: західна, що призводить до виникнення пам'яток волино-подільської групи, і східна — пізньозарубинецьких пам'яток Подніпров'я.

Початок формування цих напрямків у розвитку матеріальної культури населення лісостепової частини України припадає на другу половину I ст. н. е. Цей період характеризується відсутністю стабільності, переміщенням та змішанням

різних етнічних угруповань, що розхитувало і призводило до занепаду попередніх культурних утворень.

Близько рубежу нашої ери під тиском гето-даків, а можливо, і сарматів, припиняє своє існування поснешті-лукашівська культура, яка в свій час виникає в Попрутті як синтез місцевого фракійського та прийшлого бастарнського населення⁸.

У I ст. н. е. значною мірою занепадає зарубинецька культура. Головною причиною цього стало переміщення сусідніх племен. З півдня на північ просувається сармати. На лівому березі Верхнього Дністра та його лівих притоках починаючи з I ст. н. е. з'являються племена липицької культури, зростає кількість пшеворських пам'яток.

В умовах, що склалися, одні групи зарубинецького населення відходять на північний схід — до Десни, інші — на південь — до Південного Бугу. Частина населення прип'ятсько-поліської групи зарубинецького населення відходить у Верхнє Подністров'я.

Як наслідок цих зрушень, у другій половині I—II ст. н. е. між Дніпром і Верхньою Віслою складається велика зона змішаних пам'яток згаданих культур⁹. В останні роки було виділено культурне нашарування другої половини I—II ст. н. е., що утворилося в процесі інтеграції зарубинецьких, пшеворських та липицьких елементів культури¹⁰. Вони представлени на Дністрі і Волині пам'ятками волино-подільської групи¹¹, а на Середньому Подніпров'ї та Південному Побужжі — пізньозарубинецькими старожитностями¹².

Важко передбачити, в якому напрямку пішов би розвиток цих нових культурних утворень, що набули рис певної етнокультурної спільноти, якби на рубежі II/III ст. н. е. вони не відчули на собі тиск ще одного угруповання. Йдеться про носіїв вельбарської культури — гото-гепідів, могильники та поселення яких з'являються на Волині (Брест-Тришин, Дитиничі та ін.). За писемними та археологічними джерелами, саме в цей час починається їх міграція з Повіслення у Північне Причорномор'я.

Остання обставина значною мірою вплинула на подальший розвиток культурно-генетичних процесів у Дніпро-Віслянському регіоні, а також Північному Причорномор'ї, де схожі процеси проходили в середовищі скіфо-сарматського та гетського населень. Прибульці із своєю матеріальною культурою вливаються в це середовище і стають ще одним з його компонентів. Крім того, їх прихід змінює політичну ситуацію у Південно-Східній Європі. Готи розривають на дві частини етнокультурну спільність, що склалася на основі інтеграції волино-подільської та пізньозарубинецької груп, і на тривалий час очолюють новоутворені об'єднання у рамках черняхівської культури. Підкоривши слов'ян, венедів, пізніх скіфів, сарматів, дако-гетів, готські вожді ведуть («скіфські») війни з Римською імперією¹³. Визначаючи значною мірою політичну та військову ситуацію, носії вельбарської культури — готи — залишаються менш помітними у культурній та соціальній сферах, особливо — у порівнянні з тим внеском, що робить для черняхівської культури осіле скіфо-сарматське населення Півдня, яке мало багатовікові традиційні зв'язки з античною цивілізацією. Саме це населення було носієм провінційно-римських впливів у черняхівській культурі, особливо на Півдні. У лісостеповій смузі важливу роль в утворенні та розвитку черняхівської культури відіграво субстратне населення, представлене пам'ятками, що синтезували у різних співвідношеннях елементи пізньозарубинецької та пшеворської культур. Волино-подільська група пам'яток лягла в основу локальної групи черняхівських старожитностей Дністро-Дніпровського межиріччя, що надало їм своєрідного етнографічного забарвлення, яке доживає до слов'янського середньовіччя. Це підтверджує зіставлення пам'яток першої та другої чверті I тис. н. е. на вказаній території за такими основними категоріями як житла, похованчий обряд, керамічне виробництво, характер соціальної структури тощо.

У черняхівській культурі Дністро-Дніпровського межиріччя основним типом житла залишається прямокутна чи квадратна напівземлянка, характерна для пізньозарубинецьких пам'яток та поселень волино-подільської групи. На черняхівських поселеннях заключного етапу в Середньому та Верхньому Подністров'ї у житлах наявні печі-кам'янки, невідомі у Південно-Східній Європі в попередній період. Їх зародження пов'язане саме з цим регіоном, багатим на ка-

мінь. З приходом вельбарського населення на цій території з'являються типові для нього велики наземні дво- та трикамерні будівлі, що зникають з відходом готів наприкінці IV—V ст. і не мають продовження у наступних культурах¹⁴.

Кам'яні житла прибережної смуги Північно-Західного Причорномор'я пов'язані з традиціями античної хори. Вони відомі на цій території в перших століттях нової ери на таких пам'ятках як Козирка, Петухівка тощо, де мешкало змішане населення греків, скіфів, сарматів, фракійців¹⁵. Можливо, на таких поселеннях оселялося і прийшло готське населення, яке на своїй вихідній території у Нижньому Повісленні не знало кам'яного домобудівництва. Принаймні на решті території, де перебували готи, кам'яне домобудівництво не зафіковане.

Кам'яне домобудівництво у Південно-Східній Європі, безперечно, пов'язане з Північним Причорномор'ям, де спостерігається синтез античних та варварських традицій. Воно, як і велике наземне багатокамерне глинобитне житлобудування Південно-Східної Європи, не знаходить продовження у слов'янських культурах раннього середньовіччя. Тут побутують лише підквадратні напівземлянки з печами-кам'янками та глинобитними печами, традиції яких сягають зарубинецької культури. Житлобудівництво черняхівського населення, що мешкало у межиріччі Дністра і Дунаю, найбільш близьке до жителів поселень вельбарської або дако-гетської культур першої чверті I тис. н. е. Лише у IV — на початку V ст. н. е. в цьому регіоні з'являються підквадратні напівземлянки, інколи з піччю-кам'янкою, що свідчить про поширення дністровських традицій.

Як і на поселеннях, на черняхівських могильниках простежуються деякі риси, притаманні попереднім культурам. Проте синтез матеріальної культури різних етнічних груп черняхівського населення у другій чверті I тис. н. е. та соціальні перетворення викликали зміни у їхньому духовному житті. Розглядаючи поховальні обряди зарубинецького, пшеворського, вельбарського, фракійського, піньоскіфського і сарматського населення, яке займало певні регіони Південно-Східної Європи у першій чверті I тис. н. е., відмітимо, що перші чотири групи на нашій території мали обряд трупоспалення, дві останні — трупопокладення. Поодинокі трупопокладення, відкриті І. К. Свешніковим на змішаних пшеворсько-липницьких могильниках у Звенигороді та Болотні Львівської обл., наймовірніше, залишені сарматами¹⁶.

На території Польщі відомі вельбарські поховання з трупопокладеннями та поодинокі пшеворські¹⁷. На черняхівських могильниках поєднані майже всі типи поховань. Проте, як зазначають Е. А. Симонович та Н. М. Кравченко, наявність відповідних рис поховальної обрядності пов'язана з тими регіонами, де вона була характерною у попередній час. Фракійські риси спостерігаються переважно на території Румунії та Молдови¹⁸, зарубинецькі — в Середньому Подніпров'ї¹⁹, інколи — у Подністров'ї²⁰, пшеворські — у верхів'ях Західного Бугу та Дністра, вельбарські — на Волині і в межиріччі Південного Бугу та Дніпра, піньоскіфські та сарматські — у Північному Причорномор'ї²¹.

Порівняльне вивчення черняхівського поховального обряду показало, що жоден тип поховань не можна розглядати як просте продовження традицій якоїсь однієї попередньої культури, у тому числі вельбарської. Подібна оцінка показує (на даному етапі) обмеженість можливостей етнічних визначень і змушує нас із застереженістю ставитися до підрахунків кількісних показників складових компонентів черняхівської поховальної обрядовості. Проте зараз достеменно встановлено, що носії наступних слов'янських культур раннього середньовіччя вже не ховають небіжчиків за обрядом трупопокладення. Поховальний обряд у лісостеповій частині України повністю втрачає риси, притаманні іраномовному населенню. Зберігаються лише різні типи трупоспалень, що здавна панували в Середній Європі, лісовій та лісостеповій частинах Південно-Східної Європи.

Важливе значення для вирішення питань спадкоємності культур має кераміка, особливо ліпна. Відзначимо різноманітність черняхівської кераміки, яка відповідає синкретичному характерові культури. Гончарний сіроглиняний посуд, яким користувалося черняхівське населення, походить з півдня. Він пов'язаний з провінційно-римським виробництвом, із занепадом якого на початку V ст. виходить з ужитку в мешканців лісостепової смуги Південно-Східної Європи.

Ліпний посуд черняхівської культури представлений формами, походження яких пов'язане у Дністро-Дніпровському межиріччі з місцевим населенням во-

лино-подільської групи, південніше — з гетським та скіфо-сарматським субстратом, а також з прийшлим гето-гепідським населенням, наприклад вельбарською культурою. Ці групи і форми посуду нерідко поєднуються на одних і тих самих черняхівських пам'ятках, хоча вивчення кількісного співвідношення дозволяє пов'язати їх з певними географічними регіонами, що загалом збігаються з областями поширення відповідних попередніх культур.

Як і гончарний сіроглиняний, всі типи та групи ліпного посуду, що пов'язані з прийшлим гето-гепідським, а також скіфським та сарматським населенням, припиняють своє існування з занепадом черняхівської культури. Їх відгомін у вигляді поодиноких банкоподібних (риса сарматського ліпного посуду) або з глухим вушком (деталь вельбарського посуду) посудин трапляється лише на окремих слов'янських поселеннях раннього середньовіччя²². Подальшого розвитку набувають лише форми посуду, пов'язані з територією Лісостепу, починаючи з зарубинецької та волино-подільської культур. Саме вони, як і підквадратні житла і певні типи ямних та урнових поховань з трупоспаленнями, доносять місцеві традиції до раннього середньовіччя. Цим процесам не суперечать й інші елементи матеріальної культури: прикраси, предмети побуту, знаряддя праці тощо. Однак останні, як правило, позбавлені вузько етнографічних особливостей, мають загальноєвропейський характер і піддаються, швидше, хронологічному, ніж етнографічному визначенню.

На відміну від черняхівської культури, що виникла на багатоетнічній основі і є, скоріше, соціально-економічною та політичною, ніж етнічною спільністю, київська культура успадкувала пізньозарубинецькі риси Середнього та Верхнього Подніпров'я. Це підтверджує порівняльне вивчення матеріалів київської культури з попередніми старожитностями. Підквадратні або прямокутні напівземлянки із зрубними або плетеними стінами та вогнищем продовжують традиції зарубинецького населення. Лише у Подесенні з'являється нова деталь інтер'єру — центральний стовп. Однак і він, на думку дослідників²³, суттєво не впливав на зміну типу житла.

Поховальний обряд київської культури — ямні трупоспалення — дещо змінився порівняно з попереднім періодом, особливо у деталях. Зникають переважно урнові трупоспалення, стає біднішим інвентар, у ряді випадків з'являється перепалена кераміка — риса пшеворських пам'яток. Зміни не торкаються тих основних рис, які простежуються вглиб до поморсько-підкльошових та милоградських трупоспалень. Слід погодитися із думкою про продовження в пізньоримський час місцевих зарубинецьких традицій, що склалися у північно-західній частині Верхнього Подніпров'я.

Певні труднощі виникають при вирішенні питання про походження керамічного комплексу київської культури. Найбільш близька кераміка відома на пізньозарубинецьких пам'ятках Середнього Подніпров'я (Грині), а в Подесенні — на пам'ятках типу Почепа. Саме ці типи ліпних посудин, а також дискисковорідки визначають особливості київського керамічного комплексу і побутують до раннього середньовіччя. Проте не можна не відзначити окремі форми, що сягають культури штрихованої кераміки, а також пшеворської і свідчать про внесок останніх у формування київської культури, хоча й незначний. Наведеним даним не суперечать й інші елементи київської культури (побутовий і виробничий інвентар, прикраси), а особливо — процеси соціально-економічного розвитку населення протягом першої та другої четверті I тис. н. е. Останні є свідченням, хоча й не дуже швидкого, поступального розвитку матеріальної культури одного й того ж населення Верхнього Подніпров'я у першій половині I тис. н. е., без будь-яких струсів, пов'язаних із зовнішнім вторгненням.

Як бачимо, вивчення взаємозв'язків культур першої половини I тис. н. е. на території Південно-Східної Європи у їх хронологічній послідовності показало, з одного боку, безперервний розвиток етнокультурних рис субстратного населення, а з другого — наявність рис, що були привнесені ззовні. Це явище представляє одну з найважливіших закономірностей історичного розвитку населення Південно-Східної Європи на рубежі і в першій половині I тис. н. е.

У процесі складних взаємовідносин місцевого та прийшлого населення відбувалися ті етнокультурні та соціально-економічні зміни, що призвели до формування нових етнічних спільнот, у тому числі — давньослов'янської.

У матеріальній культурі ці процеси фіксуються наявністю різних компонентів у кожній конкретній археологічній культурі, їх кількісними співвідношеннями та інтенсивністю проявів у процесі її розвитку. Нерідко вони визначають й локальні відмінності пам'яток у рамках культури.

Інтенсивність розвитку усіх цих компонентів різна. Найбільш стабільними виявилися компоненти, що сягають поморсько-підкльошової культури. Вони не лише найбільш повно проявилися в поховальному обряді та кераміці, але набули широкого розповсюдження. Ці елементи добре фіксуються в пізньозарубинецьких комплексах I—II ст. н. е. і на поселеннях волино-подільської культури.

Регіон пізньозарубинецьких пам'яток і поселень волино-подільської культури доволі широкий. На півночі він обмежений територією поширення балтських культур, на заході — пшеворських. Східна межа зараз може бути визначена приблизно у верхів'ях Сейму та Псла, південна — майже збігається з північною межею степової зони.

З другої половини II ст. н. е. стають помітними тенденції до уніфікації культури у межах окресленої території, що може свідчити про початок формування єдиної етнокультурної групи. Розвиток цього процесу був порушений появою наприкінці II — на початку III ст. гото-гепідських угруповань. Це ускладнило перебіг подальших політичних та культурно-генетичних процесів у межиріччі Дніпра і Вісли, хоча пам'ятки волино-подільської культури залишаються найважливішим компонентом черняхівської, а пізньозарубинецької — київської культур. У Південному та Північному Прикарпатті виникає нова культура — карпатських курганів, основою якої є місцеве фракійське населення.

Для цього періоду характерним є зменшення внутрішньоплемінної замкненості, підсилення контактів з Причорномор'ям та дунайськими провінціями. Інтенсифікація внутрішніх та зовнішніх торгових зв'язків призводить до значних соціально-економічних та культурних зрушень, особливо на більшій частині Лісостепу і Степу України, Молдови, Румунії, де утворюється черняхівська культура. Значною мірою її культурно-економічна та політична єдність підтримується військово-політичним союзом, очоленим готами. І все ж на багатьох поселеннях Українського Лісостепу зберігаються традиції розитку, пов'язані з спадщиною слов'янського населення волино-подільської культури, що знаходять продовження у слов'янських культурах раннього середньовіччя.

Таким чином, черняхівська культура сформувалася на базі ряду місцевих культур, які згадувалися вище, та привнесеної вельбарської культури. В наш час ще важко відкрити характер її взаємодії у процесі інтеграції. Важливу роль у складенні черняхівської культури відіграла провінційно-римська культура, під впливом якої виникло багато характерних рис, що стали притаманними культурям всієї римської периферії. Тому помилковим буде ставити виникнення черняхівської культури у залежність тільки від переселення до Північного Причорномор'я гото-гепідів, або зводити всіх її носіїв до якоїсь одної етнічної групи — готів, слов'ян, сарматів, як це роблять деякі дослідники.

Зарах у науці склалася обґрунтована думка про те, що до складу черняхівської культури крім готів, що становили в ній пануючу верхівку, входили різні етнічні групи (скіфи-сармати, фракійці, слов'яни), що знаходилися у процесі інтеграції. Черняхівська культура склалася як господарсько-економічна, політична, а не етнічна спільність. У процесі її розвитку значною мірою зтираються відмінності у різних регіонах поширення культури, в тому числі лісостепові та лісові зонах, чому сприяло розселення до різних її регіонів крім готського, пізньоскіфського, сарматського та фракійського населення, що підтримувало контакти з античними містами, хорою Північного Причорномор'я та Дунайським лімесом. Саме останні були активними провідниками досягнень античної цивілізації у середовищі населення лісостепової зони. Проте нівелювання граней на різних рівнях технічних досягнень ще не означало цілковитої втрати етнографічних особливостей певних регіонів на цій величезній території, яку займало населення черняхівської культури. Вони зберігаються протягом усього її існування як свідчення проявів різноетнічних груп населення.

М. А. Тиханова зробила спробу виділити п'ять локальних груп черняхівської культури: Середнє Подніпров'я, Дніпровські Пороги, Подністров'я, Нижній Дунай з Північно-Східною Трансильванією, Волинь²⁴. На думку Є. В. Махно,

основною територією черняхівської культури було Середнє Подніпров'я, оточене інфільтраційним колом.

Зараз на підставі найбільш вагомих особливостей черняхівських пам'яток виділяються три локальні групи, що пов'язані з трьома регіонами: Північно-Західним Причорномор'ям, межиріччям Дністра, Прuta і Дунаю, лісостеповою зоною України²⁵. Наявність локальних варіантів у межах черняхівської культури підтверджує її синкретичний характер і вказує на різноетнічний склад населення при домінуванні у різних регіонах певних етнічних груп: скіфо-сарматів у Північно-Західному Причорномор'ї, готів та гето-даків у Дністро-Дунайському межиріччі. У лісостеповій зоні України основу населення, очевидно, складали слов'яни. Крім того, черняхівське населення цього регіону включало різні за кількістю групи готів, сарматів та фракійців²⁶.

Розпад черняхівської культури пов'язаний із вторгненням гунів. Частина племен, що входили до її складу (за писемними джерелами, готі та сармато-алани), залишає Південно-Східну Європу. Ті поселення, що вціліли у лісостеповій зоні, продовжують існувати у V ст. Вони характеризуються напівземлянками з печами-кам'янками і проявляють риси слов'янських ранньосередньовічних культур антів та склавінів, що зароджуються на той час. Саме це підтверджує наявність у культурах першої половини I тис. н. е. на території Лісостепу Південно-Східної Європи слов'янського субстрату.

Київська культура сформувалася на межі II/III ст. переважно на основі пізньозарубинецьких старожитностей та за певною участю балтського і пшеворського компонентів.

Займаючи Північне Придніпров'я та прилеглі райони, київська культура залишалася поза інтенсивними провінційно-римськими впливами. Все це визначило стійкий еволюційний розвиток носіїв київської культури і позитивно вплинуло на збереження етнокультурного обличчя. Останнє дозволяє більш чітко визначити її місце в етнокультурних процесах Південно-Східної Європи у середині I тис. н. е., ніж інших, синхронних з нею культур. Лінія етнокультурних зв'язків з пізньозарубинецькими пам'ятками, а в наступний час — колочинськими і деякою мірою, пеньківськими, простежується досить чітко.

Отже, ми, з одного боку, простежили ті основні тенденції розвитку матеріальної культури корінного населення лісостепової частини Південно-Східної Європи (венедів), які виникають на рубежі та в перші століття нашої ери в зарубинецькій культурі та через волино-подільську культуру й пізньозарубинецькі пам'ятки сягають черняхівської та київської культур, а в наступний період знаходять продовження у слов'янських культурах антів і склавінів, що, за Йорданом, походять «від одного кореня». З іншого боку, ми намагалися показати складність процесів етнокультурного розвитку на рубежі та в першій половині I тис. н. е. на території Південно-Східної Європи. Майже всі культури цього величезного регіону, а надто черняхівська, включають елементи різних груп германського, фракійського, балтського та іраномовного населення. В середині I тис. н. е. вони або відходять за межі окресленого регіону (готи та сармато-алани), або асимілюються носіями культур, що стають основою слов'янських старожитностей раннього середньовіччя.

Все це особливо наочно представлено на карті пам'яток IV—V ст. Пам'ятки з виразними слов'янськими матеріалами займають значну територію на межі Лісу й Лісостепу від верхів'їв Сейму та Псла до верхів'їв Дністра і Західного Бугу. Вони, з одного боку, пов'язані типологічно з ранньосередньовічними слов'янськими старожитностями VI—VII ст., а з другого — з більш ранніми пам'ятками римського часу. Це дозволяє зробити висновок, що порубіжжя Лісу і Лісостепу Південно-Східної Європи населяли слов'яни (prasлов'яни) з рубежу нашої ери. Саме тут сформувалися слов'янські племенні союзи, і звідси вони розселилися «по всій землі».

Примітки

¹ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.— К., 1972.— С. 117.

² Максимов Е. В. Указ. соч.— С. 122.

³ Максимов Е. В. Указ. соч.— С. 121; Петренко В. Г. Культура племен Правобережного Среднего Поднепровья в IV—III вв. до н. э. // МИА.— 1961.— Вып. 96.— С. 86—96.

⁴ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ.— 1967.— Вып. Д1—4.— С. 58.

⁵ Филин Я. Кельтская цивилизация и ее наследие.— Прага, 1956; Максимов Е. В. Указ. соч.— С. 127.

⁶ Каспарова К. В. Некоторые типы фибул зарубинецкой культуры (к вопросу о ранней дате и юго-западных связях) // Проблемы археологии.— Л., 1978.— С. 84.

⁷ Максимов Е. В. Указ. соч.— С. 128.

⁸ Пачкова С. П. Культура Поянешти-Лукашевка // Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 25.

⁹ Козак Д. Н., Терпиловский Р. В. Етнокультурний процес на Україні в першій половині I тис. н. е. // Археологія.— 1986.— Вип. 56.— С. 32—46.

¹⁰ Баран В. Д. Черняхівська культура.— К., 1981.— С. 148—150.

¹¹ Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі.— К., 1984.— С. 49.

¹² Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія.— 1976.— Вип. 19.— С. 65—91.

¹³ Баран В. Д. Вказ. праця.— С. 165, 177.

¹⁴ Тиханова М. А. Раскопки поселения у с. Лепесовки // Доклады и сообщения археологов СССР VII Междунар. Конгр. историков иprotoисториков.— М., 1966.— С. 204—214; Баран В. Д. Вказ. праця.— С. 159—161.

¹⁵ Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых веков н. э.— К., 1976.— С. 145.

¹⁶ Свешников И. К. Могильники липицкой культуры во Львовской области (раскопки у сел Звенигород и Болотное) // КСИИМК.— 1953.— Вып. 60.

¹⁷ Баран В. Д. Вказ. праця.— С. 71, 72.

¹⁸ Федоров Г. Б. Население Пруто-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. // МИА.— 1960.— Вып. 89.— С. 89—101.

¹⁹ Кравченко Н. М. К вопросу о происхождении некоторых типов погребального обряда на черняховских могильниках // КСИА АН СССР.— 1970.— Вып. 121.— С. 44—51.

²⁰ Баран В. Д. Вказ. праця.— С. 73.

²¹ Магомедов Б. В. Черняховские племена Северо-Западного Причерноморья.— Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1981.— С. 8, 9; Гей О. А. Черняховская культура и скифо-сарматский мир.— Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1985.

²² Баран В. Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблемы расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае.— К., 1983.— С. 31.

²³ Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III—IV вв. н. э.— К., 1984.— С. 11—13.

²⁴ Тиханова М. А. О локальных вариантах черняховской культуры // СА.— 1957.— Вып. 4.— С. 168—194.

²⁵ Баран В. Д. Черняхівська культура...— С. 163—165.

²⁶ Там же.— С. 161—163.

В. Д. Баран

ПРОЦЕССЫ ЭТНОКУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ В I тыс. н. э.

Сравнительное изучение культур рубежа и первой половины I тыс. н. э. на территории Украины раскрывает всю сложность этнокультурных процессов в данном регионе. С од-

ной стороны, прослеживается преемственность таких культур как позднезарубинецкая, киевская, волыно-подольская, многие памятники лесостепной части черняховской культуры, составившие основу раннесредневековых восточнославянских древностей; с другой — наличие чуждых славянам элементов культуры, свидетельствующих о присутствии германского, балтского, скифо-сарматского и др. компонентов. Особенно сложной является черняховская культура III — первой половины V вв. включившая многие этнические группировки. С отходом готов и алан после гуннского разгрома, с V в. н. э. в Украинской Лесостепи остаются поселения, славянская принадлежность которых не вызывает сомнения.

V. D. Baran

THE PROCESSES OF ETHNIC AND CULTURAL DEVELOPMENT AT THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE FIRST MILLENIUM AD

Comparative studies of the cultures that existed at the territory of Ukraine at the beginning/the first half of the first millennium AD witness a complexity of the ethnic and cultural processes occurred in the region. On the one hand, one can trace the succession of those archaeological cultures that constituted a principal component of the early Medieval Slavic antiquities (Zarubyntsi, Post-Zarubyntsi, Kyiv, and Volyn-Podillia cultures, and many sites of the Forest Steppe element of the Cherniakhiv Culture). On the other hand, some elements were totally alien to Slavic tradition so that they were related to the German, Baltic, Scythian and Sarmatian, and Tracia components. The Cherniakhiv Culture (dated to the period from the third century to the first half of the fifth century AD) was especially diverse as it involved many ethnic groups including the Slavic Venedi subject to the Goths who established their realm in the Northern Black Sea Littoral. The Goths and the Alans were crushingly defeated in the battle with Huns so that they retired from the territory in the fifth century AD. Slavic attribution of those settlements that remained at the territory of the Ukraine's Forest Steppe is beyond question.

ГОТИ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Б. В. Магомедов

Старожитності готів у Східній Європі пов'язують переважно з вельбарською та черняхівською культурами; також існували готи «малі», кримські, готи-тетраксіти. В межах черняхівської культури окремі культурно-територіальні групи складали слов'янське та скіфо-сарматське населення.

Готи належать до тих варварських народів, що справили найбільший вплив на хід європейської історії доби Міграцій. Їхні старожитності у Східній Європі, зокрема в Україні, археологи пов'язують переважно з вельбарською та черняхівською культурами; існували також дрібніші осередки готського населення (готи «малі», кримські, готи-тетраксіти).

Приналежність вельбарської культури гото-гепідським племенам сумнівів практично не викликає¹. Щодо черняхівської культури, дискусії про її етнічний зміст тривають вже протягом століття, починаючи від перших розкопок Вікентія Хвойки в Ромашках та Черняхові². За цей час важливим здобутком археологів стали беззаперечні докази наявності в черняхівських старожитностях різних за походженням елементів — германських, слов'янських, сарматських, пізньоскіфських та фракійських. В результаті тепер майже всі дослідники культури дійшли певної згоди, визнаючи її поліетнічний характер. Проте ця відносна єдність не зняла старого питання: яка людність становила етнічну основу черняхівської спільноти?

Для двох окремих черняхівських регіонів це питання в цілому вирішene і, здається, не викликає принципових заперечень. Регіон Верхнього і частково Середнього Дністра (пам'ятки типу Черепин-Теремці) займало ранньослов'янське населення³. Пам'ятки причорноморського типу між устями Дніпра та Дунаю залишили пізні скіфи та сармато-алани, серед яких перебували і германці⁴. В межах черняхівської культури ці пам'ятки складають дві культурно-територіальні групи — верхньодністровську та причорноморську. Присутність скіфо-сарматських елементів фіксується на окремих пам'ятках і в інших регіонах⁵.

Проведені нами дослідження свідчать, що на решті черняхівського ареалу повністю переважають пам'ятки, залишені германським — готським населенням (ми називаємо їх «тип Косанів»)⁶. Ці пам'ятки зберігають риси (частково у змінений формі), притаманні вельбарській культурі, яка у передчерняхівський час поширилася від польського Помор'я до Волині. Як же проходив процес пе-ретворення готів-«вельбарців» на готів-«черняхівців»?

За збереженою Йорданом легендою, готи прибули до Південної Прибалтики із Скандинавії⁷. Їх праобразівщина локалізується у Південній Швеції, де досі існує історична область Гьоталанд з рікою Гьотаальв та містом Гьотеборг (Готенбург). Зв'язки із спорідненими за мовою та культурою племенами цього району й сусіднього Ютландського півострова готи-переселенці підтримували й стіліття потому, що видно на черняхівських матеріалах. У пониззі Вісли готи з'явилася на початку I ст. н. е. Тут їхнє перебування під назвою «гутони» фіксують письменники I—II ст. Пліній, Тацит, Птолемей⁸. Гутонів-готів цього періоду репрезентує любовідьзька фаза вельбарської культури. Найбільший вплив на її формування справила субстратна оксівська культура; скандинавський вплив простежується слабо. Вважають, що переселення з-за моря не було масовим явищем. Скандинавське походження мали лише носії традицій, які створили основу нового етносу⁹. Просування готів з Помор'я та Великопольщі на південь проходило у два етапи¹⁰. Наприкінці I—II ст. (фази В2 та В2/С1) вельбарські пам'ятки переміщаються у Мазовію, Підлясся та на Люблинщину. У фазі С1 вони з'являються на Волині і, мабуть, у верхів'ях Південного Бугу¹¹.

Під час руху на південь та в ході Скіфських війн, що почалися невдовзі, до готів приєднувались групи з інших германських племен — гепідів, вандалів, герулів, тайфалів. На нових місцях розселення готи входили у взаємодію із слов'янами-венедами, аланами, пізніми скіфами, карпо-даками. У військових походах вони тісно спілкувалися з греко-римським населенням; багато невільників з їх числа влилося до черняхівського суспільства. Не слід применшувати й шлюбні відносини: відомо, що дідом готського єпископа-просвітителя Вульфілі був полонений грек з Каппадокії. Нові культурно-історичні обставини, що характеризувалися насамперед потужною дією провінціально-римської цивілізації, за короткий проміжок часу (одне-два покоління) глибоко змінили духовну культуру народу. Мабуть, саме це мав на увазі Йордан, кажучи, що на Понтійському морі готи стали більш «людьними та просвіченими»¹². Ніхто з античних авторів не пов'язує цей, по суті, новий народ, з гутонами Прибалтики, нашадкам яких у III ст. більше лічить ім'я «скіфи»¹³. Як наслідок цього процесу змінилася матеріальна культура готів та її археологічний вияв. Упродовж наступних двох віків історія готів є, переважно, частиною історії населення черняхівської культури.

На черняхівських пам'ятках вельбарський елемент, часто у формі, загальний для германських культур Центральної Європи, виявляється у різних групах археологічного матеріалу. Звичайні для черняхівської культури типи житлових будівель — наземні каркасні та напівземлянки, властиві й для вельбарських поселень. У Молдові та лісостеповій Україні відкрито «довгі будинки», германське походження яких сумнівів не викликає. Однак для вельбарської культури такі житла доволі рідкісні; більшою мірою вони пов'язані з населенням Північної Германії. Типи жител, не притаманні германцям, концентруються в регіонах черняхівської культури, вказаних вище. Глибокі землянки й квадратні півземлянки з піччю-кам'яною — на Верхньому та Середньому Дністрі (поселення типу Черепин-Теремці), кам'яні будинки та легкі юртоподібні житла — у Причорноморському регіоні.

У черняхівському похованальному обряді вельбарською рисою є, передусім,

біритуалізм, тобто паралельне використання ритуалів з тілопокладенням та тіло-спаленням. Вельбарські елементи виступають в обряді кремації, а також у тілопокладеннях у простих ямах з північним орієнтуванням, які становлять понад 80% черняхівських інгумацій¹⁴. Паралелі в германських культурах мають і поховання «аристократів» у просторих ямах з дерев'яними камерами¹⁵. Пізньо-скіфським елементом у черняхівському обряді є використання ям з перекриттям (із заплітками) та західного орієнтування померлих; сарматським або, точніше, аланським — поховання в підбоях та катакомбах. Ці елементи добре представлені на могильниках Причорноморського регіону та меншою мірою в Лісостепу України та Молдови. При «слов'янських» поселеннях типу Черепин-Теремці могильники не виявлені.

Ліпна кераміка вельбарських типів трапляється на більшості черняхівської території, переважно на лам'ятах раннього етапу. Її мало або зовсім немає у регіонах, де германське населення було дуже нечисленним (Верхній Дністер), або де черняхівська культура поширилась пізніше, у період, коли ліпний посуд був здебільшого витіснений ремісничими виробами (Причорномор'я, Мунтенія, Трансильванія). Разом з тим, черняхівський стиль гончарної кераміки склався в результаті синтезу провінційної ремісничої школи та вельбарської ліпної традиції. В основі черняхівські горщики, миски та піфоси майже без змін повторюють форми, що масово вироблялися в дунайських майстернях. У багатьох типах глеків можна відзначити римсько-візантійські керамічні, інколи металеві прототипи, але більшість з них набуває біконічного профілю, притаманного вельбарському посуду. В інших типах глеків, у кухлях, різних типах ваз місцеві майстри розвивали в гончарній техніці «етнографічні» форми вельбарських або пшеворських і навіть ютландських взірців¹⁶.

Деталі одягу, прикраси, побутові речі, зброя вельбарських та центральноєвропейських (тобто загальногерманських) типів не тільки повністю панують у черняхівському середовищі, але й переходятуть до сусідніх культур (кіївська та алани). «Вельбарську» та «черняхівську» стадії розвитку пройшов готський жіночий костюм раннього середньовіччя¹⁷.

Германці черняхівської культури не являли собою єдиного етноісторичного цілого. Відомо, що готи розділилися на два племені: одне — грейтунги, вони ж остроготи, та друге — тервінги, вони ж везеготи. Спочатку, при описі подій III ст., у творах давніх авторів використовуються назви «тервінги» та «грейтунги», «Везеготи» («візіготи») та «остроготи» («австроготи») з'являються у письмовій традиції лише з кінця IV ст., коли значна частина готів вже покинула Північне Причорномор'я. Стосовно ранньої пори ці назви вживає лише Йордан, який жив у VI ст. Таким чином, коли йдеться про населення черняхівської культури, доречно вживати позначення «грейтунги» (для території України) та «тервінги» (для території Молдови та Румунії).

За Йорданом, розщення єдиного племені готів відбулося після переселення у Причорномор'я: «...На Понтійському морі, ставши вже більш людяними та... більш просвіченими, вони розділилися між двома родами свого племені: везеготи служили роду Балтів, остроготи — преславним Амалам»¹⁸. Розподіл міг відбутися під час Скіфських війн 238—270 рр. Йому сприяли величезні розміри підвладної готам частини Скіфії — від Сірету до Дніпра. Межею між двома гілками готського народу був Дністер¹⁹. На археологічному матеріалі цей кордон практично невідчутний. Мабуть, протягом «черняхівського» періоду своєї історії обидва народи, роздільні у географічному та політичному відношенні, зберігали в основному спільну мову та етнографічні риси. Ця єдність підтверджується матеріалами пізнього часу: деталі готського жіночого вбрання кінця V—VI ст. з некрополів Іспанії, Італії та Криму практично однотипні.

Доля ост-і вестготів після їхнього відходу із Східної Європи внаслідок гунської навали добре відома за історичними джерелами. Засновані ними на руїнах Західної Римської імперії перші варварські королівства були знищені: в Італії — лангобардами, в Іспанії — арабами.

У пізньоримську добу частина готів опинилася поза основним етнічним масивом. Невеликі групи було поселено в різний час римською адміністрацією вздовж нижньодунайського лімесу на правах федератів. 348 р. в районі сучасного м. Велико Тирново оселилися, рятуючись від переслідувань одноплемінників, землями яких були заселені варварами. Відповідно до даних археологічного дослідження, зробленого в 1999 р. під керівництвом О.І. Гайдукевича, в цій місцевості виявлено залишки поселення, яке існувало від IV до X століття. Відсутність підтвердження цих даних в історичних джерелах може бути пояснена тим, що варварські поселення відсутні в історичних джерелах, але є в археологічних.

ників-поганців, готи-християни. Йордан пише про них: «Були ще й інші готи, що звуться Малими, хоч це — велике плем'я; вони мали свого єпископа й примата Вульфілу, котрий, розповідають, встановив для них абетку. До сього дня (тобто в VI ст. — Б. М.) перебувають вони в Мезії, населяючи місцевість навколо Нікополя, біля подніжжя Еміонту; це населення плем'я, але бідне й невойовниче, ні чим не багате, крім отар різної худоби, пасовищ та лісів; землі їхні малородючі як пшеницею, так й іншими видами злаків; деякі люди там навіть зовсім не знають виноградників..., а вино вони купують собі в сусідніх областях, більшість же харчується молоком»²⁰. Оселяючись серед мешканців провінцій, варвари-«черняхівці» невдовзі втрачали свої етнографічні особливості і в наш час їхні археологічні пам'ятки виділити важко. Наприклад, групу поховань з черняхівськими речами IV ст. виявлено на римському могильнику Пятра-Фрекецей в Добруджі (давній Берое)²¹.

Частині готського племені, що опинилася в Криму, присвячено доволі робіт історичного плану, а в останні роки опубліковані дослідження, що об'єднують свідоцтва писемної історії з даними археології²². Найраніші матеріали, пов'язані з германцями, з'являються на півострові близько середини III ст., тобто в період Скіфських війн, на сармато-аланських некрополях Південно-Західного Криму (Скалисті III, Бельбек, Чорна Річка, Совхоз 10). Кремації, виявлені на могильниках Ай-Тодор (Харакс) та Чатир-Даг, на думку М. Казанського, містять риси скандинавського обряду — кам'яні конструкції, зброю та серпи як інвентар²³. Не виключено, що ці риси могли потрапити в Крим з герулами, які покинули Ютландію в середині III ст. З цим узгоджується припущення про зв'язок мови герулів з кримсько-готською²⁴.

Можна стверджувати, що в Тавриці першої четверті IV ст. була вже значна громада готів-християн: єпископ Кримської Готії Феофіл брав участь у Нікейському соборі (325 р.).

Безпосередньо з черняхівськими переселенцями пов'язані знахідки гончарної кераміки черняхівського типу з Південно-Західного Криму (Чорна Річка, Інкерман, Совхоз 10, Озерне 3, Херсонес, Суворово) і, мабуть, з Босфору, а також інші речі того ж кола: гребені, фібули, піраміdalні, відерцеподібні, бурштинові грибоподібні та інші підвіски, предмети озброєння²⁵. Значна частина цих речей з'являється на початку гунського періоду, наймовірніше, принесена «черняхівцями» з Східної або Центральної України, що мігрували сюди після воєнних поразок. Остання хвиля германців-готів, учасників гунських походів, потрапляє в Таврику у першій половині — середині V ст.; ці люди приносять з собою речі дунайського походження²⁶.

На відміну від основної маси одноглемінників, що пішли до Західної Європи, кримські готи відігравали скромну роль на історичній сцені, однак надовго зберегли свій етнос. Гірська область Південно-Західного Криму, де виникло окреме князівство, до пізнього середньовіччя згадується як Готія. 1475 р. її останній князь Олександр після штурму замку Мангуп був вивезений турками у Константинополь. Ще у XVI ст. письмово засвідчена готська мова, а сліди її збереглись й багато пізніше²⁷.

Ще один невеликий народ, готи-тетраксити, мешкав біля узбережжя Меотіди, мабуть, на Керченському півострові. Пам'ятки, які з ними пов'язують, мають змішаний характер; можливо, частину цього населення складали нащадки полонених греків, що були вивезені готами з Малої Азії під час Скіфських війн²⁸. У другій половині V ст. гуни витиснули готів-тетракситів на Таманський півострів у район сучасного Новоросійска.

Гунська навала кардинально змінила політичну та етнічну карту Південно-Східної Європи. Після відходу на захід основної маси черняхівського населення (готів, аланів та, напевно, пізніх скіфів) зникає й сама ця культура. З її колишніх носіїв на старих місцях лишаються слов'янські мешканці пам'яток типу Черепин-Теремці. Населення Середнього Дністра збільшується (мабуть, за рахунок припливу з Верхньої Наддністрянщини) й поширяється на південь — на правий берег р. Прут, асимілюючи фракійське населення культури карпатських курганів²⁹. Празькі комплекси постчерняхівського періоду, тобто середини — другої половини V ст., що містять невелику кількість черняхівської (або карпатської) гончарної кераміки. Цей посуд трапляється у Рацкові 2 та 3, у Зеленому Гаї, Лу-

ці-Каветчинській, Усті, Кодині, Горечі³⁰. Подібні поселення відкрито ї у Румунській Молдові — Ботошань, Тодірешть, Яси-Ніколіна³¹. Тут їх відносять до типу Костіша-Ботошана, який об'єднує пам'ятки V—VI ст. Східного Прикарпаття. Таким чином, племена празької культури успадкували лише невелику частину традицій черняхівської культури, а саме ту, яка була притаманна населенню пам'яток типу Черепин-Теремці.

Деякі автори вбачають у черняхівських старожитностях витоки також і ранньослов'янської пеньківської культури. Однак неупереджений аналіз обох культур, включаючи поховальний обряд та домобудівництво, не дозволяє говорити про пряму спорідненість населення, що їх залишило. Найбільш обґрунтованою є думка про утворення пеньківських пам'яток переважно на основі старожитностей київської культури³². «Посткиївське» (або «ранньопеньківське») слов'янське населення починає просуватися на територію черняхівської культури тільки після того, як вона була залищена основними її носіями — готами.

До корисних надбань, що збереглися у ранньосередньовічних слов'ян від пізньоримського періоду, належить віднести використання залізного наральника та ручного млина. Зрозуміло, не весь спадок черняхівського періоду може бути простежений у слов'янській культурі методами археології. Сліди контактів з германцями збереглися у слов'янських мовах. Частина цих слів, пов'язаних з військовою справою, господарством та різними напрямками культурної діяльності, з великою вірогідністю може мати готське походження, зокрема³³:

князь	— <i>готськ.</i> kuniggs, <i>герм.</i> kuningaz
полк	— <i>готськ.</i> fullk (натовп, народ)
меч	— <i>готськ.</i> tekeis
щит	— <i>готськ.</i> skildus
шолом, шельм	— <i>готськ.</i> hilms
плуг	— <i>герм.</i> ploga
хліб	— <i>готськ.</i> hlaifs, <i>герм.</i> hlaiba, <i>німецьк.</i> Laib (коровай)
котел (рос.)	— <i>готськ.</i> katils
скло (рос. стекло)	— <i>готськ.</i> stikls (келих)
лікар	— <i>готськ.</i> lekeis
буква	— <i>готськ.</i> boka
виноград	— <i>готськ.</i> weina-gards.

Готи могли прийняти в свою мову й окрім слов'янські слова: так, готське «plinsjan» вважається запозиченим з праслов'янського «пленстати» (плясати)³⁴.

В цілому, традиції черняхівської культури в їхньому матеріальному прояві слабо відобразилися на ранньосередньовічних культурах. Інакше і не мало статися в умовах буревійних подій Великого переселення народів, злиття романізованих та варварських етносів і поширення християнства. Більше важить той духовний внесок, який колишні мешканці України та Нижнього Подунав'я зробили в загальноєвропейську культуру, в культурі германських та інших (у тому числі слов'янських) народів. На рубежі античності та середньовіччя, за доби складання етнічної карти сучасної Європи цей внесок пов'язаний із становленням перших «варварських» державних структур, феодальних юридичних кодексів та національних систем писемності.

Історія племен черняхівської культури є прикладом того, наскільки нерозривно пов'язана земля України та її народ з європейською цивілізацією та світовим історичним процесом.

Примітки

¹ Баран В. Д. Определяющие тенденции развития материальной культуры населения Юго-Восточной Европы в первой половине I тыс. н. э. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 194.

² Баран В. Д., Гороховский Е. Л., Магомедов Б. В. Черняховская культура и готская проблема // Славяне и Русь (в зарубежной историографии).— К., 1990.— С. 30—78.

³ Баран В. Д. Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу).— К., 1981.— 263 с.

⁴ Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— 111 с.

⁵ Магомедов Б. В. Обряд ингумации в черняховской культуре // Тези доп. української дельгаші на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.).— К., 1996.— С. 33—36; Магомедов Б. В. Сарматы у складі черняхівської культури // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е.— К., 1999.— С. 132—142.

⁶ Магомедов Б. В. Черняхівська культура. Проблема етносу.— Автореф. дис. ... докт. іст. наук.— К., 1999.— 37 с.

⁷ Йордан, 25, 26. Тут і далі за виданням: Йордан. О происхождении и действиях гетов / Вступительная статья, перевод, комментарий Е. Ч. Скржинской. Изд. 2-е.— Санкт-Петербург, 1997.— 505 с.

⁸ Wolagiewicz R. Systematyka kulturowa // Prahistoryria Ziemia Polskich.— Wroclaw i inn., 1981.— T. V.— S. 153.

⁹ Wolfram H. Die Goten. Von Anfangen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts.— München, 1990.— S. 50; Бірбруаєр Ф. Готи в I—VII ст.: територія розселення та просування за археологічними джерелами // Археологія.— 1995.— № 2.— С. 32—36.

¹⁰ Бірбруаєр Ф. Вказ. праця.— С. 36—39.

¹¹ Хаєлюк П. И. Вельбарские памятники на Южном Буге // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.— Lublin, 1988.— S. 137—144.

¹² Йордан, 42.

¹³ Wolfram H. Op. cit.— S. 25.

¹⁴ Магомедов Б. В. Обряд ингумации...— С. 33—36.

¹⁵ Магомедов Б. В. Поховальні споруди як ознака соціального статусу в черняхівському суспільстві // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян.— Київ—Львів, 1997.— С. 79—85.

¹⁶ Магомедов Б. В. К вопросу о влиянии культур Центральной Европы на черняховский керамический комплекс // Kultura przeworska. Tom III.— Lublin, 1997.— С. 39—44; Магомедов Б. В. Вельбарские традиции в черняховской гончарной керамике // 20 lat archeologii w Masłomęczu. Tom II.— Lublin, 1998.— С. 143—155.

¹⁷ Tempelmann-Maczyńska M. Das Frauentrachtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricum in der römischen Kaiserzeit.— Kraków, 1989.— S. 104, 134; Бірбруаєр Ф. Вказ. праця.— С. 42, 44.

¹⁸ Йордан, 42.

¹⁹ Амміан, XXXI, 3, 5. За виданням: Амміан Марцеллін. Історія. Пер. Ю. Кулаковского и А. Сонни.— Київ, 1906—1908.— Т. 1—3.

²⁰ Йордан, 267.

²¹ Petre A. Следы культуры Черняхов-Сынтане де Муреш в Малой Скифии // Dacia.— 1962.— VI.— С. 235—255; Petre A. La romanité en Skythe Mineure.— Bucarest, 1987.— Р. 108.

²² Пиоро И. С. Крымская Готия.— К., 1990.— 196 с.; Айбабин А. И. Население Крыма в середине III—IV вв. // МАИЭТ.— 1996.— № 5.— С. 290—303.

²³ Казанский М. О германских древностях позднеримского времени в Крыму и Приазовье // Междунар. конф. «Византия и Крым».— Симферополь, 1997.— С. 48—51.

²⁴ Топоров В. Н. Древние германцы в Причерноморье: результаты и перспективы // Балто-славянские исследования. 1982.— Москва, 1983.— С. 240, 241.

²⁵ Симонович Е. О. Про кераміку черняхівського типу в Криму // Археологія.— 1975.— Вип. 18.— С. 80—86; Пиоро И. С. Указ. соч.— С. 99—103.

²⁶ Казанский М. Указ. соч.— С. 48—51.

²⁷ Топоров В. Н. Указ. соч.— С. 236—238.

²⁸ *Масленников А. А. Семейные склепы сельского населения позднеантичного Боспора.* — М., 1997. — С. 43.

²⁹ *Тимоцук Б. А. Черняховская культура и древности культуры карпатских курганов // КСИА АН УССР.* — 1984. — Вып. 178. — С. 86—91.

³⁰ *Баран В. Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае.* — К., 1983. — С. 24—37; *Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков).* — К., 1988. — С. 16, 17.

³¹ *Teodor D. Gh. Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI e. n.—Jași, 1978.* — №. 31—32; *Андроник М. Археологические исследования поселения V в. н. э. Тодирешть, уезд Сучава // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. Материалы междунар. конфер.* — Кишинев — Киев, 1991. — С. 238, 239; *Ionija I. Importante de scoperi arheologice din perioada de formare a poporului român în așezarea de la Iași-Nicolina // Arheologia Moldovei.* — 1985. — 10. — Р. 30—49.

³² *Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Памятники киевской культуры (Свод археологических источников).* — К., 1992. — С. 96, 97; *Приходнюк О. М. К вопросу об истоках составных элементов пеньковской культуры // Четвърти Международен конгрес по славянска археология. София — 1980 (Доклади и съобщения).* — Т. 1. — София, 1992. — С. 331—341.

³³ *Топоров В. Н. Указ. соч.* — С. 239, 249; *Pfeifer W. Die Sprachentwicklung bis zur Herausbildung des Hochdeutschen // Die Germanen.* Bd. 2. — Berlin, 1983. — S. 329; *Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х томах.* — М., 1986—1987.

³⁴ *Топоров В. Н. Указ. соч.* — С. 249.

Б. В. Магомедов

ГОТЫ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ

Древности готов в Восточной Европе связывают преимущественно с вельбарской и черняховской культурами; также существовали готы «малые», крымские, готы-тетракситы.

В черняховской культуре усматривают различные этнические элементы. Дискуссионным остается вопрос: какой из них составлял основу черняховской общности? Для двух регионов вопрос в целом решен. Верхнеднестровский регион (памятники типа Черепин-Теремцы) занимали ранние славяне, памятники причерноморского типа оставили в основном поздние скифы и сармато-аланы. Эти памятники образуют две культурно-территориальные группы: верхнеднестровскую и причерноморскую. В остальном черняховском ареале полностью преобладают памятники германского-готского населения (тип Косанов). Они сохраняют черты вельбарской культуры.

Еще на ранней стадии своей истории готовы не составляли полного этнического единства. В ходе продвижения из Прибалтики в Причерноморье и последовавших войн они вступали во взаимодействие с другими германскими племенами, местными народами и греко-римским населением. Новые культурно-исторические обстоятельства, прежде всего, мощное воздействие провинциально-римской цивилизации, глубоко изменили духовную и материальную культуру готов.

Гуннское вторжение кардинально изменило политическую и этническую карту Юго-Восточной Европы. После ухода на запад основной массы черняховского населения (готы, аланы и, вероятно, поздние скифы) исчезает и сама эта культура. На старых местах остается славянское население памятников типа Черепин-Теремцы. В целом черняховские традиции слабо отразились на раннесредневековых культурах. Более важен тот духовный вклад, который внесли бывшие обитатели Украины и Нижнего Поднавья в общеевропейскую культуру.

B. V. Magomedov

THE GOTHS IN THE EASTERN EUROPE

The Goths' antiquities in the Eastern Europe are usually associated with the Wielbark and Cherniakhiv Cultures; there were also the "small" Goths, Crimean Goths and the Goths-Tetraçutlı.

The Cherniakhiv Culture is considered to include different ethnic elements. The problem of the core element in the Cherniakhiv community still remains to be solved. Nevertheless, the problem has been solved in relation to two regions: the Upper Dniestr Region (the sites of the Cherepyn-Teremtsi type) was inhabited by the early Slavs, and the sites of the Black Sea type are related primarily to the later Scythians and Sarmatian-Alans. These sites formed two cultural/territorial groups: the Upper Dniestr Group and the Black Sea Group. The sites of the German/Goths population (of the Cherniakhiv-Syntana type) dominate in all the rest territories of the Cherniakhiv Culture. They retain the features of the Wielbark Culture.

The Goths represented a poor ethnical integrity at the early stage of their history. In the process of their infiltration into Baltic areas and Black Sea Littoral and consequent wars they contacted with other German tribes, the local peoples and the Greek and Roman population. Spiritual and material cultures of the Goths had changed drastically in a new cultural and historical circumstances undergoing a strong influence of provincial Roman civilization.

Huns invasion had altered a political and ethnical map of the SouthEastern Europe. The Cherniakhiv Culture disappeared after a majority of the Cherniakhiv population (the Goths, the Alans and probably the Scythians) retreated to West. Slavic population from the sites of the Cherepyn-Teremtsi type remained at their previous residences. Generally, the early medieval cultures were scarcely affected by the Cherniakhiv traditions. What is more important is a spiritual contribution of the former inhabitants of Ukraine and the Lower Danube to the European culture.

ДО ПИТАННЯ ПРО АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЕРИТОРІї СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Т. О. Рудич

Статтю присвячено антропологічному складу населення, похованого на могильниках черніхівської культури з території Середнього Подніпров'я.

Тема антропологічного складу населення черніхівської культури не є популярною серед антропологів. Це пов'язано з труднощами, що виникають у процесі роботи: біритуалізм в обряді поховання, що не дає можливості скласти повне уявлення про антропологічний склад населення культури; відсутність порівняльного матеріалу з могильників культур, у яких побутував звичай кремації; значна втрата антропологічного матеріалу з «порушених» поховань, і як наслідок, повільне поповнення колекцій. Все це призвело до того, що зацікавлення антропологів черніхівською тематикою носило епізодичний характер.

Краніологічним дослідженням населення черніхівської культури Середнього Подніпров'я присвячені праці Г. Ф. Дебеца та Т. С. Кондукторової. Г. Ф. Дебецом у науковий обіг було введено 29 черепів з могильників: Черніхів (розкопки В. В. Хвойки), Дідовщина (розкопки В. Е. Козловської), Маслове (розкопки С. С. Гамченка). Він відзначив морфологічну подібність черепів черніхівської культури Середнього Подніпров'я до серії з нижньодніпровського могильника Миколаївка, опублікованої А. Шліцом (розкопки М. Еберта). Г. Ф. Дебец вважав, що серія черніхівської культури України морфологічно відрізняється, як від серій скіфів, так і від груп залізного віку Скандинавії, хоча всі вони антропологічно досить близькі між собою¹. Т. С. Кондукторова ввела у науковий обіг

матеріали могильників Журівка та Черняхів (розкопки Е. О. Симоновича), та декілька черепів з могильників Ромашки (розкопки В. В. Хвойки), Телешівка та Дерев'яна (розкопки Е. О. Симоновича)².

Дослідниця відзначила подібність сумарної серії черепів носіїв черняхівської культури Середнього Подніпров'я з населенням пізньоскіфської пам'ятки Золота Балка у Нижньому Подніпров'ї, та збірної серії причорноморських скіфів. Це, на її думку, свідчить на користь місцевого походження черняхівців³.

Т. С. Кондукторова, хоча і відзначала деяку різницю між середніми розмірами окремих серій черепів носіїв черняхівської культури Середнього Подніпров'я, але оперувала, при порівнянні з групами інших культур, сумарною серією черняхівської культури цього регіону. Зважаючи, що краніологічна серія з могильника Журівка є найбільшою, а середні сумарної групи вираховуються на підставі індивідуальних вимірювань черепів усіх серій даної території,— журівський матеріал виявився в ній домінуючим. Таким чином, збірна група з могильників Середнього Подніпров'я відзеркалювала, перш за все, антропологічний склад населення могильника Журівка.

З моменту публікації праць Т. С. Кондукторової спливило багато часу, археологічні роботи на могильниках черняхівської культури тривають і краніологічний матеріал накопичується. Навіть невеликі антропологічні надходження дають можливість по-новому подивитися на антропологічний склад населення Середнього Подніпров'я.

Останнім часом колекції поповнилися матеріалами з могильників Дерев'яна та Черкаси-Центр. Подаємо коротку характеристику цих краніологічних серій.

Дерев'яна. Серія черепів з могильника Дерев'яна Обухівського р-ну Київської обл. походить з розкопок Е. О. Симоновича та Н. М. Кравченко. Вона налічує 6 чоловічих та 6 жіночих черепів. З черепів були опубліковані Т. С. Кондукторовою, інші виміряні та описані П. М. Покасом⁴.

Чоловіча група з могильника Дерев'яна в середньому вияві характеризується доліхокранією, великою довжиною та висотою черепної коробки при малому поперечному діаметрі. Обличчя середньошироке, середньовисоке, за покажчиком мезен. Ортогнатне. Кут нахилу лоба помірний. Горизонтальне профілювання обличчя добре. Виступання носа значне. Перенісся високе та добре профільоване. Орбіти середньоширокі, низькі, за покажчиком мезоконхні (табл. 1).

Табл. 1. Середні розміри чоловічих черепів з могильників черняхівської культури Середнього Подніпров'я.

Ознаки	Могильники				
	Дерев'яна	Черкаси	Маслове	Черняхів	Журівка
1. Поздовжній діаметр	193.3(6)	183.8(4)	189.5	186.1	185.3
8. Поперечний діаметр	138.0(6)	135.3(4)	133.7	134.1	139.3
17. Висотний діаметр	142.8(5)	138.5(4)	143.0	137.1	137.0
9. Ширина лоба	97.3(6)	97.5(4)	95.0	94.4	95.3
45. Діаметр вилиць	132.7(3)	131.3(4)	132.3	129.8	131.9
48. Висота обличчя	69.0(4)	66.5(4)	72.3	71.5	70.8
51. Ширина орбіт	42.4(5)	41.5(4)	42.7	41.6	40.3
52. Висота орбіт	32.8(5)	32.1(4)	32.3	32.4	33.4
54. Ширина носа	25.2(5)	24.5(4)	27.3	24.1	24.6
55. Висота носа	51.2(5)	47.0(4)	52.7	52.3	51.8
32. Кут лоба (n-m)	81.3(4)	84.3(4)	81.5	84.7	83.9
72. Кут обличчя	86.3(4)	83.5(4)	83.0	86.3	86.0
77. Назомалярний кут	137.9(5)	138.6(4)	-	136.0	136.0
Zm. Зигомаксилярний кут	124.8(4)	124.4(4)	-	124.0	125.8
75.1. Кут носа	31.7(3)	30.5(4)	-	29.5	31.6
Показчики:					
8:1. Черепний	71.5(6)	73.7(4)	70.6	72.3	75.2
48:45. Верхньолицевий	53.5(3)	50.7(4)	54.9	55.4	53.7
52:51. Орбітний	77.4(5)	77.4(4)	75.8	80.0	83.2
54:55. Носовий	49.2(5)	52.1(4)	51.9	46.3	47.9

У середньому вияві чоловіча група належить до доліхокранного гіперморфного европеоїдного типу. З хронологічно близьких серій подібні морфологічні форми притаманні населенню багатьох прибалтійських могильників II—V ст. Найбільшу схожість наша серія виявляє з відносно вузьколицями (середньоширокими за рубрикаціями Г. Ф. Дебеца) серіями Прибалтики. Це, перш за все, збірна серія черепів ґрунтових могильників Центральної Литви та сумарна група культури курганів Литви⁵. Група з могильника Дерев'яна близька, але вже дещо менше, і до доліхокранних гіперморфних, відносно широколиціх форм Прибалтики, які характерні для збірних серій культури штрихованої кераміки (перехід у культуру східнолитовських курганів III—V ст.), збірної групи черепів ятвягів II—V ст.⁶. Подібна вона і до багатьох серій більш пізнього часу з території Прибалтики. Реально дерев'янська група відрізняється від прибалтійських лише вищими орбітами. Серед черняхівських могильників України до кола доліхокранних гіперморфних європеоїдних форм входить і невелика серія з могильника Маслове.

Черкаси-Центр. Невелику, але цікаву серію виявлено на могильнику Черкаси-Центр (розкопки М. П. Сиволапа)⁷. Придатними для вимірювань виявилися 4 чоловічі та 8 жіночих черепів. Матеріали вивчалися автором статті. У середньому вияві чоловіча серія з Черкас відзначається доліхокранією, середньодовгим, вузьким, але високим черепом. Лоб похилий. Обличчя середньошироке, низьке, за покажчиком мезен. Мезогнатне. Добре профільоване у горизонтальній площині. Виступання носа добре. Ніс низький, середньоширокий, за покажчиком широкий. Орбіти низькі та середньоширокі.

Посідання рис досить специфічне. Пошуки аналогій серед населення України більш ранніх епох не призводять до позитивних результатів. З хронологічно близьких, але територіально досить далеких груп, таке своєрідне поєднання рис — як значна висота черепної коробки при досить невеликому поздовжньому діаметрі черепа і низькому обличчі, ми знаходимо у збірній серії черняхівської культури Молдови. Але більш яскраво це проявляється в антропології груп вельбарської культури Польщі⁸ (табл. 1).

Для того, щоб точніше з'ясувати місце наших серій у колі популяцій хронологічно та територіально близьких їм, ми звернулися до методів багатовимірної статистики. Значна точність краніометричних вимірювань дозволяє досить успішно користуватися методами біометричної статистики⁹. Це сприяє об'єктивізації висновків, звісно питання про упередженість дослідника. Нами паралельно застосовувалися різні статистичні методи, з використанням пакету програм Systat.

Зупинимося на порівнянні середньостатистичних покажчиків ряду краніологічних серій з використанням методу кластерного аналізу.

Для ілюстрації ми відбрали дендрограму за результатами міжгрупового аналізу кластерним методом (ієрархічна кластеризація, процедура далекого сусіда, дистанція Евкліда) середніх розмірів серій. Групи порівнювалися за 10 ознаками: поздовжнім, поперечним, висотним діаметрами черепа, шириною лоба, висотою та ширину обличчя, висотою та ширину носа, висотою та ширину орбіт.

Для аналізу було залучено низку серій з Європи III ст. до н. е.— V ст. н. е. Східна Європа представлена серіями черняхівських могильників Середнього Подніпров'я: Черняхів, Журівка, Маслове, Дерев'яна, Черкаси-Центр; збірною серією черняхівської культури Північного Причорномор'я¹⁰; збірною серією черняхівської культури Молдови¹¹; пізньоскіфськими пам'ятками Золота Балка, Неаполь Скіфський¹², Миколаївка-Козацьке¹³; матеріалами з античних міст Херсонесу та Ольвії¹⁴, Фанагорії¹⁵; збірною серією сарматів України III ст. до н. е.— III ст. н. е.¹⁶; могильниками Криму Інкерман-Чорноріччя та Завітне¹⁷.

З Прибалтики залучені: збірна серія ґрунтових могильників Центральної Литви II—V ст., збірна група черепів культури курганів Литви II—V ст., збірна група черепів з ґрунтових могильників Жемайтії II—V ст., збірна серія культури штрихованої кераміки (перехід у культуру східнолитовських курганів) III—V ст., сумарна серія черепів ятвягів II—V ст.¹⁸, вибірка черепів II—V ст. з могильника Марвелес¹⁹.

Представлені групи з могильників Польщі — Грудек, Масломенч²⁰, збірна

серія могильників вельбарської культури Нижньої Вісли²¹, група з Сілезії датована IV ст. н. е.; серія з Мекленбурга в Німеччині; збірна серія IV—V ст. з поховань, пов'язаних з «Великим переселенням народів» з території Словаччини; серія з Австрії, дві серії з Угорщини — північне та південне Задунав'я; серія з Хорватії; збірна група з могильників культури Синтана де Муреш та грецької колонії Істрії на території сучасної Румунії; збірна серія з могильників II—V ст. Греції; група з Болгарії²².

За результатами міжгрупового аналізу черняхівські серії Середнього Подніпров'я опинилися в різних кластерах і виявили найбільшу подібність не одна до одної, а до груп інколи з дуже далеких територій (рис. 1).

Серія з могильника Журівка потрапила до одного субкластера і виявила найбільшу подібність до збірної серії черняхівської культури Північного Причорномор'я, до пізньоскіфських серій з Золотої Балки, Миколаївки-Козацького, Неаполя Скіфського та однієї серії, яку пов'язують з пам'ятками «великого переселення народів» Словакії. До цього субкластера тяжіють групи з античних міст Ольвії та Херсонеса римського часу. У «великий південний кластер», поряд з «журівським» субкластером, виявляючи середній ступінь зв'язку з ним, входить «грецький» субкластер (збірна черепів материкової Греції, серія з грецької колонії Істрії, група з грецької колонії Фанагорії) та «південно-західний» субкластер, до якого увійшли матеріали могильників культури Синтана де Муреш з території Румунії, матеріали з Австрії, Хорватії, північних районів угорського Задунав'я.

Отже, можна говорити про південний та південно-західний характер зв'язків журівської серії, про її входження до груп південно-західного кола. Інші могильники черняхівської культури Середнього Подніпров'я виявляють північно-західний або західний характер антропологічних зв'язків.

Могильник Черкаси-Центр об'єднується в одному кластері зі збірною черепів вельбарської культури Нижнього Повіслення та групою черепів з Сілезії, датованою IV ст., яку німецькі дослідники пов'язують з пам'ятками германців. Варто відзначити, що значну подібність до групи з Сілезії виявляє ще одна середньодніпровська черняхівська серія з могильника Ромашки. Але, у зв'язку з тим, що ця серія налічує всього 3 черепа, вона не була залучена до цього варіанта міжгрупового аналізу.

Могильник Черняхів опинився в одному кластері з групами черняхівських могильників Молдови та ранніх ґрунтових могильників Жемайтії. Це досить чітко фіксує проміжне положення морфологічного типу населення Черняхівського могильника між південно-західними та північно-західними групами.

Два могильники черняхівської культури Середнього Подніпров'я Маслове та Дерев'яна відійшли до «прибалтійського» кластера, разом з серією культури ґрунтових могильників Литви, групою з поховань курганних могильників Литви та серією з могильника Марвелес.

Таким чином, могильники черняхівської культури Середнього Подніпров'я мають різний напрямок антропологічних зв'язків. Логічно було очікувати проявів найближчої їх подібності між собою, як територіально і культурно близьких, але цього не сталося. Південний характер зв'язків виявляє могильник Журівка, північно-західний — могильники Маслове, Дерев'яна, Черкаси-Центр та, деякою мірою, могильник Черняхів.

Але виникає питання: якому саме хронологічному зразку ми завдаємо у випадку північно-західних зв'язків?

Стосовно населення могильника Черкаси, то подібні антропологічні форми, в більш ранній період на території України не зафіксовані і, можливо, їх поява пов'язана з міграціями окремих груп з північного заходу вже у черняхівську добу.

Найбільше виникає проблем, пов'язаних з прибалтійськими аналогіями антропології могильників Маслове, Дерев'яна, частково Черняхів.

Уперше антропологічні паралелі між деякими могильниками Прибалтики II—V ст. та могильниками черняхівської культури України відзначила Р. Я. Денисова. Вона писала про подібність доліхокранного вузьколицького типу аукштайтів зі збірною серією черняхівської культури України²³. Р. Я. Денисова вважала, що доліхокранне вузьколице населення прийшло на територію Прибал-

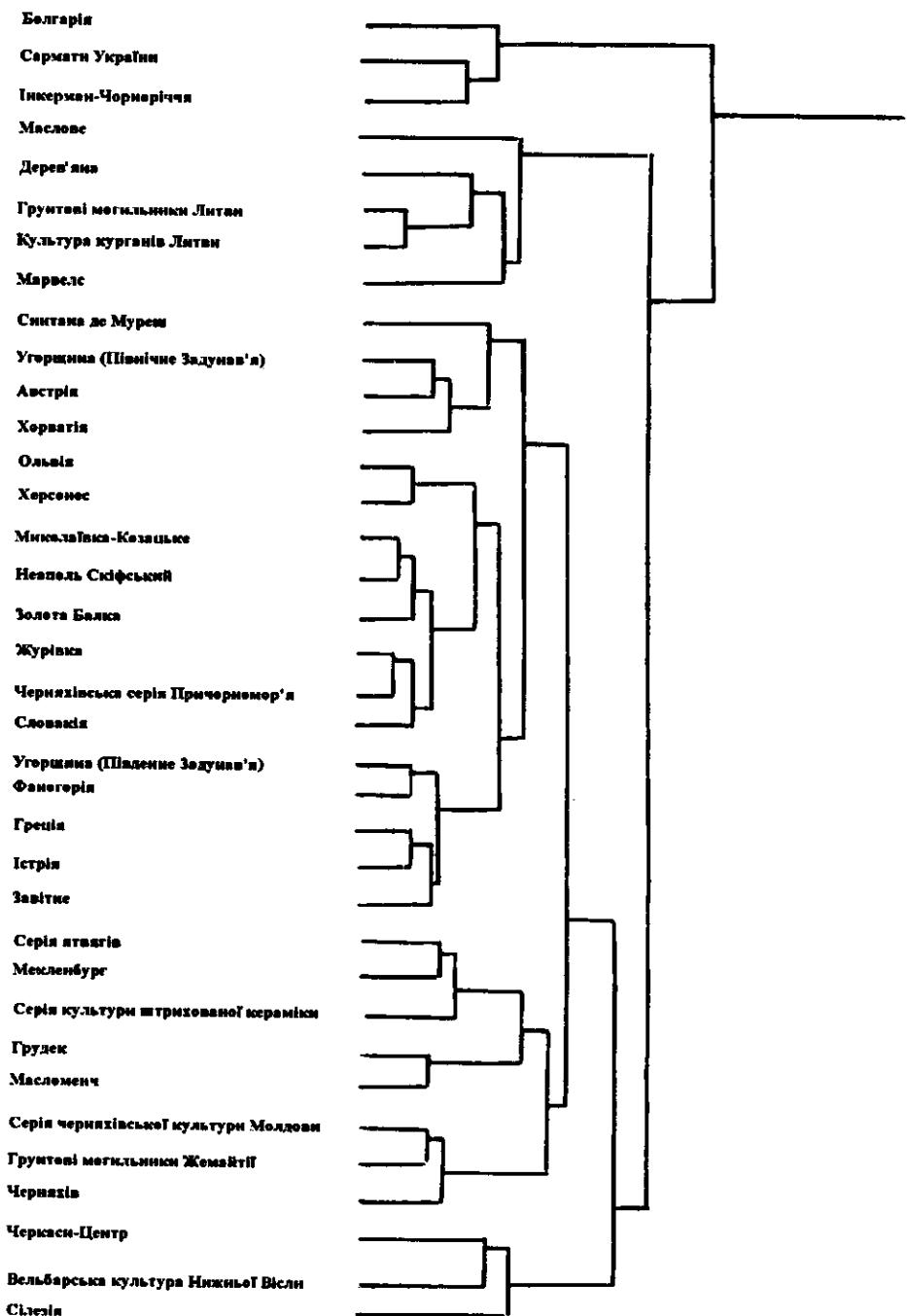

Рис. 1. Дендограма порівняння краніологічних серій (чоловіки) III ст. до н. е.—V ст. н. е.

тики з південно-західних територій і бачила його витоки у культурі шнурової кераміки Чехії та Середньої Німеччини.

Порівняння серій аукштайтів із сумарною серією черняхівців України викликає заперечення, але, як ми вже відзначали, частина могильників нашої культури, дійсно, морфологічно досить близька до частини населення Прибалтики II—V ст. Проте варто зупинитися на, піднятій Р. Я. Денисовою, «шнуровій» темі.

Як відомо, серед носіїв культури шнурової кераміки Європи домінувало два антропологічні типи: доліхокранний вузьколицій, представлений серіями з Се-

редньої Німеччини²⁴, Чехії²⁵, Польщі, та доліхокранний широколицій, який фіксується у могильниках культури шнурової кераміки та бойових сокир Східної Пруссії²⁶. Серед культур шнурового кола України, з могильників городоцько-здолбицької та стижковської культур²⁷, представлений лише доліхокранний вузьколицій з високою черепною коробкою тип. Середньодніпровська культура, яку теж відносять до шнурового кола, антропологічно не представлена.

У пізніший час доліхокранний вузьколицій тип характеризує населення тшинецько-комарівської (східнотшинецької) культури. Т. С. Кондукторова відзначала подібність антропологічного типу населення тшинецько-комарівської культури з носіями культури шнурової кераміки Європи²⁸. Доліхокранні вузьколиці високоголові форми представлені також в лісостеповому могильнику скіфської доби — Медвин²⁹, черепи з якого саме цими ознаками відрізняються від груп степових скіфів, а статистично виявляють значну подібність до груп шнурової кераміки Європи.

У випадку з доліхокранним вузьколицім типом, досить привабливою виглядає ідея побудувати ланцюжок: культури шнурової кераміки Європи — тшинецько-комарівська культура — населення Середнього Придніпров'я скіфської доби — частина населення черняхівської культури. При цьому зрозумілим стає і значна морфологічна подібність до доліхокранних вузьколиціх форм Прибалтики, які мали «шнурову» основу. Але, при всій привабливості побудови, треба реально відзначити, що хронологічна відстань між часом існування названих культур, не заповнена антропологічним матеріалом, досить значна. Тому досить складно відповісти на питання: чи існував даний антропологічний тип на території України безперервно, починаючи від шнурової доби до черняхівського часу, чи ми маємо справу з міграцією нашадків населення культури шнурової кераміки у більш пізній, післяскіфський час. Можливий варіант накладання близьких морфологічних форм, що походять з міграції пізнішого часу на «шнурові» форми, які існували на Україні від доби бронзи.

Останній варіант відається нам досить реальним. Бо, якщо серія з могильника Черняхів вкладається у схему можливого безперервного існування доліхокранних вузьколиціх форм на території України, починаючи від культур шнурового кола, то інша ситуація складається з могильниками Маслове та Дерев'яна. Особливо це стосується серії черепів з могильника Дерев'яна. Ця група виявляється масивнішою, а головне має вище склепіння черепа, у порівнянні з серіями Середнього Подніпров'я скіфської доби, що суперечить загальним тенденціям епохальної мінливості. Серії з Дерев'яної та Маслова займають проміжне становище між вузьколиціми та широколиціми доліхокранними високоголовими групами. Цим пояснюється їх досить значна морфологічна подібність, з одного боку, до вузьколиціх форм з території Прибалтики, витоки яких бачать у культурі шнурової кераміки Чехії та Середньої Німеччини, а з другого боку до широколиціх форм з території Прибалтики, витоки яких знаходять у культурі шнурової кераміки та бойових сокир Східної Пруссії.

Морфологічний тип населення могильників Маслове та Дерев'яна, таким чином, скоріше за все, можна пов'язати з міграцією в Середнє Подніпров'я населення з північних або північно-західних регіонів уже в післяскіфську добу.

Найбільше наближення до об'єктивного рішення проблеми дає паралельне використання декількох методів багатовимірної статистики. Тому ми вирішили проаналізувати сумарну серію чоловічих черепів з могильників черняхівської культури Середнього Подніпров'я. Серія налічує 59 чоловічих черепів, які походять з могильників: Журівка, Маслове, Черняхів, Черкаси-Центр, Ромашки, Дідовщина, Телешівка, Завадівка.

У середньому виявлені чоловіча серія з Середнього Подніпров'я характеризується доліхокранією, довгою, вузькою та високою черепною коробкою, середньошироким та середньовисоким обличчям, середньовисокими за показчиком орбітами, середньошироким носом. Обличчя добре профільоване у горизонтальній площині, ортогнатне, з добрим виступанням носа (табл. 2).

Серія антропологічно неоднорідна. Розмах мінливості ознак заставляє передбачити, що він дійсно віддзеркалює внутрішньогрупові відмінності. Порівняння квадратичного ухилу ознак, коефіцієнтів варіацій ознак нашої групи зі стандартними³⁰ виявляє підвищенну варіабельність за багатьма параметрами. Були

Табл. 2. Середні розміри чоловічих черепів з могильників черняхівської культури та могильників хронологічно близьких їй.

№ за Марты- ном	Археологічні культури					
	Черняхівська Серед. По- дніпров'я	Черняхівська Півн. Причор- номор'я	Грунтowych могильників Литви	Курганів Литви	Пізньосіф- ська Золота Балка	Вельбарська Нижньої Вісли
1.	186.6 (59)	184.6	191.3	190.9	184.8	180.9
8.	137.3 (58)	139.0	137.3	139.5	139.2	138.5
17.	137.1 (46)	135.2	138.6	138.0	134.6	136.8
9.	95.6 (58)	94.2	96.4	97.1	95.0	96.4
45.	131.5 (43)	131.8	131.6	132.0	132.9	128.8
48.	70.3 (45)	71.7	70.2	70.4	69.7	64.9
51.	41.1 (44)	40.5	42.6	42.2	41.3	39.1
52.	32.7 (45)	32.4	31.1	31.7	32.9	32.3
54.	24.9 (45)	25.2	24.5	24.6	24.9	26.6
55.	51.5 (45)	51.0	49.9	51.1	49.9	50.1
32.	84.0 (35)	80.8	-	-	81.7	
72.	85.8 (35)	84.7	-	-	85.5	
77.	136.4 (34)	131.4	137.8	139.3	136.7	
Zm.	125.4 (31)	125.8	123.3	125.1	124.0	
75(1).	30.3 (24)	37.5	30.9	31.2	32.8	
8:1.	73.6 (58)	75.4	71.8	73.2	75.2	76.6
48:45.	53.7 (42)	55.2	53.6	54.1	52.1	52.3
52:51.	80.3 (44)	80.4	72.7	75.0	82.3	84.3
54:55.	48.3 (44)	49.6	49.7	48.2	49.8	50.1

також вираховані коефіцієнти кореляції ознак серії. При порівнянні їх зі стандартними³¹ відзначаються значні розходження, що відбивається у появі зворотніх знаків, завищенні або заниженні величин. Це ще раз підтверджує неоднорідність антропологічного складу сумарної серії.

Для з'ясування характеру неоднорідності ми звернулися до одного з методів багатовимірної статистики — факторного аналізу (МГФ — метод головних факторів).

Факторному аналізу було піддано не всі черепи сумарної серії, а лише ті, у яких представлені усі наступні ознаки: поздовжній, поперечний, висотний діаметри, найменша ширина лоба, верхня висота обличчя та діаметр вилиць, висота та ширина орбіт, висота та ширина носа. Те, що ми обмежилися коротким набором ознак, викликано бажанням розширити коло черепів, включених до аналіза, який вимагає «повної реалізації» за започаткованими ознаками. Кількість таких черепів склала 38.

У зв'язку з обмеженням обсягом статті, ми, на жаль, не можемо дати розгорнутий варіант факторного аналізу, а подаємо його у дуже скороченому вигляді.

Морфологічну різницю між індивідуумами можна прослідкувати спираючись на головні значення факторів навантажень та відзначити ознаки, які відіграють найбільшу роль при виділенні типів (табл. 3).

Табл. 3. Факторні навантаження на ознаки після варіаксної ротації та сортування.

Ознаки	Фактори		
	F1	F2	F3
45. Діаметр вилиць	0.797	0.206	0.116
54. Ширина носа	0.780	0.025	0.321
8. Поперечний діаметр	0.701	-0.135	-0.283
55. Висота носа	0.041	0.927	0.057
48. Висота обличчя	0.092	0.911	0.014
52. Висота орбіт	-0.479	0.528	0.263
17. Висота черепа	-0.077	0.009	0.892
1. Поздовжній діаметр	0.347	0.202	0.664
51. Ширина орбіт	-0.029	-0.039	0.092
9. Ширина лоба	0.256	0.280	-0.037
Lx	2.163	2.156	1.481

За фактором 1 (21,6% загальної дисперсії) найбільші навантаження несуть: діаметр вилиць, ширина носа, поперечний діаметр черепа.

За фактором 2 (21,5% загальної дисперсії) найбільші додатні навантаження несуть: висота носа, висота обличчя, висота орбіт.

За фактором 3 (15,2% загальної дисперсії) великі навантаження несуть висота черепа та поздовжній діаметр черепа.

Таким чином, перший фактор дозволяє розділити серію за ширину обличчя, черепа та носа. Другий фактор дозволяє розділити сукупність черепів за висотою обличчя, носа та орбіт. Третій фактор ділить серію за поздовжнім та висотним діаметрами черепної коробки.

Теоретично, за значенням факторних навантажень, можливо вісім комбінацій ознак:

1. Більші за розмірами черепні коробки поєднуються з більш широкими та високими обличчями, носами та вищими орбітами.

2. Більші за розмірами черепні коробки поєднуються з більш широкими та низькими обличчями, носами та нижчими орбітами.

3. Довші, високі, але вузькі черепні коробки комбінуються з значно вужчими, але більш високими обличчями, носами та вищими орбітами.

4. Довші, високі, але вузькі черепні коробки відзначаються більш вузькими обличчями і носами, але при меншій висоті останніх та орбіт.

5. Менші за довжиною, висотою, але ширші черепні коробки комбінуються з більш широкими та високими обличчями, носами, та вищими орбітами.

6. Менші за довжиною, висотою, але ширші черепи — поєднуються з більш широкими обличчями та носами, при меншій висоті останніх та орбіт.

7. Менші за розмірами черепні коробки відзначаються вужчими обличчями, носами, але при більшій висоті двох останніх ознак та орбіт.

8. Менші за розмірами черепи комбінуються з вужчими та нижчими обличчями, носами, нижчими орбітами.

Технічно досить важко вписати усі 38 черепів у простір трьох головних факторів поліморфізму за факторними навантаженнями. Дешо легше розміщуються черепи у двомірному просторі, але це спрощує загальну картину.

38 черепів розподіляються на 4 скупчення. Були вираховані середні розміри ознак для кожного скупчення черепів. Це дало можливість більш чітко охарактеризувати типи, які було виділено за допомогою факторного аналізу, та дати їх інтерпретацію (табл. 4).

Табл. 4. Середні розміри, виділені за допомогою факторного аналізу типів.

Ознаки	Тип А	Тип Б	Тип В	Тип Г
1. Поздовжній діаметр	184.5	181.0	188.9	192.8
8. Поперечний діаметр	139.5	144.0	135.9	132.8
17. Висотний діаметр	135.3	133.6	138.2	144.0
9. Ширина лоба	96.1	96.7	97.5	93.6
45. Діаметр вилиць	132.2	132.3	132.3	127.8
48. Висота обличчя	69.6	67.0	71.5	69.2
55. Висота носа	51.0	49.3	51.6	52.3
54. Ширина носа	25.3	25.1	25.0	25.4
51. Ширина орбіти	40.5	41.7	41.3	41.5
52. Висота орбіти	32.4	31.0	33.1	33.3
77. Назомолярний кут	137.1	137.5	137.6	131.3
Zm. Зигомаксиллярний кут	125.3	128.6	124.6	124.3
75.1. Кут носа	32.4	29.0	29.1	33.0
8:1. Черепний покажчик	75.5	79.5	72.0	68.9
48:45. Лицевий покажчик	52.6	50.7	54.0	54.2
52:51. Орбітний покажчик	80.0	74.5	82.0	80.3
54:55. Носовий покажчик	48.9	50.9	48.6	48.5

Чотири головні скупчення характеризуються п'ятою, шостою, першою та третьою комбінаціями краніологічних особливостей, таким чином, ці комбінації

ції ознак є домінуючими на території Середнього Подніпров'я, хоча не вичерпують усю різноманітність антропологічного складу населення цього регіону.

Спираючись на середні скupчень можна виділити наступні антропологічні типи серед населення черняхівської культури Середнього Подніпров'я.

Тип А. Мезоморфний, мезодоліокранний, з середнім (на межі з великим) поздовжнім діаметром черепа, при середньому поперечному та висотному діаметрах черепа. Обличчя середньошироке та середньовисоке, добре профільоване у горизонтальній площині. Ніс середньоширокий. Виступання добре. Орбіти середньовисокі.

У групі А домінують черепи з могильника Журівка.

Цей же морфологічний тип являється характерним для «пізньоскіфських» пам'яток: Золота Балка, Миколаївка-Козацьке, Неаполь Скіфський, сумарної черняхівської серії з Північного Причорномор'я, античних міст-колоній. Він потрапляє до кола південно-західних груп, де переважають середньоземноморські форми. Домінування даного антропологічного типу у сумарній серії черняхівців Середнього Подніпров'я, якою користувалася Т. С. Кондукторова, вплинуло на середні та покажчики серії і дало можливість говорити про значну подібність її до «пізніх скіфів». Питання про походження типу є досить складним. Воно потребує детального розгляду антропології «пізньоскіфських» могильників, грецьких міст-колоній, черняхівських серій Північного Причорномор'я, серій південних та південно-західних територій Європи. Це тема окремого дослідження, її не можна торкатись побіжно. Тому ми обмежимося лише фіксацією характерності даного типу для черняхівських могильників Причорномор'я та «пізньоскіфських» пам'яток.

Тип Б. Мезоморфний, мезобрахіокранний. Обличчя середньошироке та низьке, добре профільоване у горизонтальній площині. Ніс середньоширокий, з добрим виступанням. Орбіти низькі.

Цей антропологічний тип не знаходить, на даному етапі, аналогії в краніології більш ранніх культур на території України, але має досить цікаві перспективи. Зупинимося на цьому.

Як відомо, антропологічні типи германців, слов'ян та балтів досить близькі між собою. Для диференціації східних, західних, південних слов'ян та германців М. С. Великанова запропонувала використовувати такі покажчики: верхньолицевий, орбітний, носовий³². Рубрикації були розраховані на досить значному матеріалі (48 серій). Т. І. Алексєєва для диференціації слов'ян, балтів, германців запропонувала використовувати: відношення висоти черепа до напівсуми поздовжнього та поперечного діаметрів; відношення висоти обличчя до висоти черепа; висоти орбіти до висоти черепа; ширини носа до діаметра вилиць³³.

Показчики, запропоновані М. С. Великановою та Т. І. Алексєєвою, досить чітко розділяють різні групи слов'ян, германців, балтів. Вони розраховані на великому антропологічному матеріалі, але, на превеликий жаль, в ньому домінують серії Х—XIII ст. Так що порівняння з ними черняхівського матеріалу носить орієнтовний характер.

Антропологічний тип групи Б, в середньому виявленні, за шістьма диференціюючими показчиками потрапляє у розмах варіації східнослов'янських серій, а за відношенням висоти черепа до напівсуми поздовжнього та поперечного діаметрів — до розмаху західнослов'янських та південнослов'янських груп. В історичній перспективі, близькі форми будуть характерні для полянських серій, але при меншій ширині черепної коробки останніх. Можливо, що цей, чи близький йому антропологічний тип, у майбутньому, виявившись домінуючим, вплинув на антропологію полянських серій. Можливо, саме йому серії Х—XIII ст. з полянських територій забор'язані своїм низьким обличчям, низькими орбітами, широким носом, більшим черепним покажчиком.

Сумарна серія черняхівської культури Середнього Подніпров'я досить істотно відрізняється від східнослов'янських за лицевим, носовим, орбітним покажчиками та меншою шириною обличчя. Не всі з цих відмінностей вкладаються в уявлення про епохальну мінливість. Але їх досить легко пояснити, припустивши, що питома вага компоненту Б значно збільшилась серед населення цієї території у післячерняхівський час і рішуче вплинула на антропологічний тип по-

лян та їх нащадків. Серед носіїв черняхівської культури Середнього Подніпров'я тип Б представлено незначною кількістю черепів.

Тип В. Субгіперморфний, доліхокранний, з великим поздовжнім та висотним діаметром. Обличчя середньовисоке та середньошироке, добре профільоване у в горизонтальній площині. Ніс середньоширокий. Виступання носа гарне. Орбіти середньовисокі.

Цей доліхокранний та високоголовий тип знаходить найближчі аналогії в серіях Прибалтики II—V ст. та балтських серіях більш пізнього часу. Наши прибалтійські колеги бачать витоки цього типу в серіях культури шнурової кераміки Європи.

Звернемося до диференціюючих покажчиків, запропонованих М. С. Великановою та Т. І. Алексєєвою. Морфологічний тип В за 5 покажчиками потрапляє до рамок варіації балтів, а за орбітним покажчиком виявляється близьким до германців.

Тип Г. Гіперморфний, різкодоліхокранний, з дуже довгою, високою та вузькою черепною коробкою. Обличчя вузьке та середньовисоке, добре профільоване у горизонтальній площині. Ніс середньоширокий, з добрым виступанням. Орбіти середньовисокі.

До цього типу належить невелика чоловіча серія з черняхівського могильника Косанове. Присутній він і на черняхівських могильниках Західної України. Тип має досить архаїчні форми. Він не вкладається у розмах варіацій ознак ні слов'ян, ні балтів, ні германців, схиляючись за одними покажчиками у бік одних, за іншими у бік других. Значно краще тип вкладається у розмах варіацій груп шнурової кераміки Європи, ближче до шнуркових груп Чехії та Середньої Німеччини. Ми маємо справу, очевидно, з архаїчними формами з яскравою шнуровою основою, що поєднують в собі окремі риси, які будуть притаманні балтам, слов'янам та германцям.

Таким чином, за матеріалами внутрішньогрупового аналізу сумарної групи черняхівської культури Середнього Подніпров'я можемо відзначити антропологічну неоднорідність населення. Антропологічні типи, виділені при аналізі збірної серії, мають різну вагу в окремих групах. З цим пов'язаний і різний напрямок краніологічних зв'язків серій, що добре проілюстрували результати міжгрупового аналізу.

Група з Журівки, в якій домінує антропологічний тип А, виявляє потяг до груп черняхівської культури Північного Причорномор'я, населення «пізньоскіфських» пам'яток, грецьких міст-колоній і в цілому серії південно-західного напрямку. Групи з могильників Маслове, Дерев'яна, деякою мірою, Черняхів, у яких домінують морфологічні типи В та Г, показують північно-західний характер зв'язків і виявляють близькість до ряду могильників Прибалтики II—V ст. н. е. та пізнішого часу. Невелика група з могильника Черкаси-Центр теж виявляє подібність до груп північно-західного напрямку — серії вельбарської культури Польщі (особливо Нижньої Вісли). Маленька серія з могильника Ромашки виявляє статистичну близькість з групою IV ст. з Сілезії, яку наши німецькі колеги пов'язують з готами. Присутні, але у не великій кількості, форми, які в історичній перспективі будуть визначати антропологічний тип давньоруських груп X—XIII ст. Середнього Подніпров'я («полянські групи»).

Маємо надію, що поява нового краніологічного матеріалу з могильників черняхівської культури дозволить більш чітко з'ясувати походження та характер генетичних зв'язків різних антропологічних типів населення України перших століть нової ери.

Примітки

¹ Дебец Г. Ф. Палеоантропология СССР // Труды Института этнографии АН СССР.— М., 1948.— С. 146.

² Кондукторова Т. С. Краинологические материалы из могильников черняховской культуры // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 143—165.

³ Кондукторова Т. С. Антропология древнего населения Украины (I тыс. до н. э.— I тыс. н. э.)— М., 1972.— С. 114, 115.

⁴ Покас П. М. Антропологическая характеристика населения черняховской культуры // Антропологическая характеристика населения Украины I тыс. до н.э.—I тыс. н. э. // НА ІА НАН України.—1989.—Ф. 12.—П. т. № 173.—С. 301—700.

⁵ Чеснис Г. А. Многомерный анализ антропологических данных как средство решения проблемы выделения балтских племенных союзов в эпоху железа (преимущественно на территории Литвы) // Балты, славяне, прибалтийские финны.—Рига, 1990.—С. 10—20.

⁶ Там же.

⁷ Сиволап Л. Г., Сиволап М. П. Черняхівський могильник Черкаси-Центр // Археологічні дослідження на Черкащині.—Черкаси, 1995.—С. 79—83.

⁸ Roznowski F. Stosunki antropologiczne na terenach zajetych w okresie rzimskim prez ludosc kultury wielbarskiej i ludnosc kultury czerniachowskiej // Teoria i empiria w polskiej szkole antropologicznej, seria antropologia nr 11.—Poznan, 1985.—S. 239—250.

⁹ Дерябин В. Е. Многомерная биометрия для антропологов.—М., 1983.—С. 227.

¹⁰ Кондукторова Т. С. Антропология...—С. 124—126.

¹¹ Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья.—М., 1975.—С. 70—91.

¹² Кондукторова Т. С. Антропология ...—С. 59—61.

¹³ Кондукторова Т. С. Физический тип людей Нижнего Поднепровья.—М., 1979.—С. 143—165.

¹⁴ Назарова Т. О. До антропологічної характеристики населення Ольвії та Березані // Археологія.—1994.—№ 3.—С. 85—94.

¹⁵ Герасимова М. М., Рудь Н. М., Яблонский Л. Т. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы.—М., 1987.

¹⁶ Кондукторова Т. С. Антропология ...—С. 57—59.

¹⁷ Зиневич Г. П. Антропологические материалы могильников Юго-Западного Крыма.—К., 1973.—С. 6—59.

¹⁸ Чеснис Г. А. Вказ. праця.—С. 10—23.

¹⁹ Jankauskas R., Barkus A. Marveles senkapio (1—7 m. e. a.) antropologija (1991—92 m. medziaga) // Vidurio Lietuvos Archeologija.—Vilnius, 1994.—P. 78—85.

²⁰ Kozak-Zychman W., Siegieda S. Wyniki wstepnej analizy kraniologicznej i odontologicznej ludnosci grupy maslomeckiej // Annalez Universitatis M. Curi-Skladowska.—Lublin, 1994.—Secno C.—Vol. 49, 16.—С. 216—219.

²¹ Roznowski F. Op. cit.—С. 242, 243.

²² Schwidetzky I., Rosing F. W. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Antropologie der Römerzeit (0-500 u. Z.) // Homo.—1975.—Bd. 26.—H. 4.—S. 192—218. Ця праця подає інформацію про серії з територій Австрії, Німеччини, Словачії, Польщі, Греції, Хорватії, Румунії, Угорщини та Болгарії. Розуміємо усю некоректність непрямих посилань на залучені для аналізу серії, але, зважаючи на обмежаний обсяг статті, змушені вдатися до цього прийому.

²³ Денисова Р. Антропология древних балтов.—Рига, 1975.

²⁴ Bach H. Zur Antropologie der Schnurkeramiker // Feustel R., Bach H., Gall W., Teichert M. Beitrag zur Kultur und Antropologie der Mitteldeutschen Schnurkeramik // Alt-Thüringen.—Weimar, 1966.—Bd. 8.

²⁵ Chochol J. Dur Antropologie der Bohmischen Schnurkeramiker // Buchvaldek M. Die Schnurkeramik in Bohmen.—Praha, 1967.

²⁶ Perret G. Zum Stand unserer Kenntnis von den Rassen der Jungsteinzeit und der fruhtn Bronzezeit in Alt-Preussen // Alt-Preussen.—Konigsberg, 1942.—Jg. 7., H. 4.

²⁷ Кондукторова Т. С. Антропологический тип людей культур шнуровой керамики // Вопросы антропологии.—1978.—Вып. 59.

²⁸ Кондукторова Т. С. Антропологический тип людей тшинецко-комаровской культуры // Вопросы антропологии.— 1979.— Вып. 62.

²⁹ Круц С. И. Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения Лесостепи в скифское время) // Скорый С. А. Стеблев: скифский могильник в Поросье.— К., 1997.

³⁰ Алексеев В. П., Дебец Г. Ф. Краниометрия.— М., 1964.

³¹ Рогинский Я. Я. Величина изменчивости измерительных признаков черепа и некоторые закономерности их корреляции у человека // УЗ МГУ.— 1954.— № 166; Ефимова С. Г. Палеоантропология Поволжья и Приуралья.— М., 1991.

³² Великанова М. С. Вказ. праца.— С. 101.

³³ Алексеева Т. И. Антропология циркумбалтийского экономического региона // Балты, славяне, прибалтийские финны.— Рига, 1990.— С. 124—144; Алексеева Т. И. Антропологическая дифференциация славян и германцев в эпоху средневековья и отдельные вопросы этнической истории Восточной Европы // Расогенетические процессы в этнической истории.— М., 1974.— С. 71—85.

T. A. Rudych

К ВОПРОСУ ОБ АНТРОПОЛОГИЧЕСКОМ СОСТАВЕ НАСЕЛЕНИЯ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ В СРЕДНЕМ ПОДНЕПРОВЬЕ

В статье подвергнуты анализу краниологические материалы, которые происходят из погребений с трупоположениями из могильников черняховской культуры Среднего Поднепровья. Антропологические материалы данной культуры сопоставляются с краниологическими сериями, происходящими из хронологически и территориально близких ей памятников III в. до н. э. — V в. н. э. Результаты исследования позволяют автору сделать заключение о неоднородности антропологического состава населения черняховской культуры в Среднем Поднепровье. Отмечается разная направленность антропологических связей различных групп черняховцев. Часть населения Среднего Поднепровья проявляет северо-западный характер связей, выявляет значительную морфологическую близость с сериями II—V вв. с территории Прибалтики. Некоторая часть населения оказывается морфологически близкой населению могильников вельбарской культуры Нижнего Повислья. Группа погребенных выявляет южный и юго-западный характер антропологических связей с черняховскими сериями Северного Причерноморья, а также позднескифскими памятниками. На могильниках черняховской культуры Среднего Поднепровья присутствуют и антропологические формы, которые, в исторической перспективе, будут наиболее характерны для населения данной территории в древнерусское время.

T. A. Rudych

CONCERNING THE ANTHROPOLOGICAL COMPOSITION OF THE POPULATION OF THE CHERNIAKHIV CULTURE IN THE MIDDLE DNEPER REGION

The paper presents the analysis of anthropological materials of inhumations from the burial grounds of the Cherniakhiv Culture in the Middle Dnieper Region. Chraniological materials of the culture are compared with the similar (in chronological and territorial terms) series dated to the period from third century BC to the fifth century AD. The results open up possibility to conclude that the Cherniakhiv Culture's population in the Middle Dnieper Region was not unified in its anthropological composition. Different directions of anthropological relations of various groups of the population should be emphasized. Some groups of the Middle Dnieper population show the northwest character of relations being morphologically close to the series of the second through the fifth centuries from Baltic Region. Some groups are close to the anthropological materials of the Wielbark Culture from the Lower Vistula, while another groups shows a southern and southwest character of anthropological relations with the Cherniakhiv series from the Northern Black Sea Littoral and the Later Scythian sites. The burial-grounds of the Cherniakhiv Culture of Middle Dnieper Region contain the anthropological forms typical for the population of the territory in the Ancient Rus Period.

ТИПИ ПОХОВАНЬ НА ЧЕРНЯХІВСЬКОМУ МОГИЛЬНИКУ КОМПАНІЙЦІ (етнокультурна інтерпретація)

А. М. Обломський

За матеріалами могильника черняхівської культури Компанійці автор виділяє поховання германського, скіфо-сарматського і слов'янського походження.

Компанійцівський могильник розташований на піщаному підвищенні в заглаві лівого берега Дніпра північніше устя Ворскли поблизу с. Компанійці (Григорівка-Бригадирівка) Кобеляцького р-ну Полтавської обл. Упродовж 1960—1965 рр. розкопки пам'ятки проводила Є. В. Махно. За цей час було розкрито площеу близько 5200 м² і виявлено 485 поховань. З них трупоспалень в урнах нараховується 27, трупоспалень у невеличких ямках із розбитими посудинами — 60, поховань у великих овальних або круглих ямах із розсіяними кісточками і окремими уламками посудин — 203, трупопокладень — 41¹. На жаль, матеріали могильника досі не опубліковані. У попередніх повідомленнях про дослідження подано лише окремі комплекси і деякі знахідки^{*}.

Найбільший сумнів у публікаціях Є. В. Махно викликає виділення так званих поховань із розсіяними кісточками в особливий тип черняхівських поховань.

Спеціальні дослідження О. В. Петраускаса показали, що аморфні за своїми обрисами плями темного гумусу, вугілля, окрім кальциновані кістки, черепки від удруге обпалених посудин, нечисленні речі, тобто саме те, що складає особливості «розсіяних трупоспалень» за Є. В. Махно, швидше за все, є слідами кремації мертвих на поверхні ґрунту, але не поховання². На планах Компанійцівського могильника, опублікованих Є. В. Махно, добре помітна тенденція до концентрації «поховань із розсіяними кісточками» по краю некрополя. Вони немовби облямовують зони, де знаходяться поховання, здійснені за «нормальним черняхівським ритуалом» (ямні та урнові трупоспалення та трупопокладення) (рис. 1)³. Цей факт підтверджує правоту О. В. Петраускаса: спалення провадиться за межами області, де ховалися залишки кремації. Похованнями в Компанійців, таким чином, можна вважати лише 128 об'єктів.

Община, що ховала своїх мертвих у Компанійціях, була порівняно бідною. У похованнях досить мало прикрас і дуже багато ліпної кераміки — набагато більше, ніж на будь-якому дослідженому широкою площею черняхівському могильнику Подніпров'я. Остання обставина дуже вигідна для аналізу етнокультурних традицій. Нівелюючий вплив черняхівського ремесла відчувається в Компанійціях значно менше, ніж звичайно. Саме ліпна кераміка і є основним критерієм для виділення етнокультурних типів поховань.

Першим таким типом є поховання з вельбарськими ліпними посудинами. Про наявність на могильнику кераміки, близькою до Брест-Тришина і Дитиничів писала в одній із своїх публікацій Є. В. Махно⁴. Вельбарський ліпний посуд походить із 17 поховань (7, 11, 28, 31, 39, 40, 56, 59, 115, 117, 122, 128, 139, 164, 171, 173, 286). Набір складають 36 посудин, переважна більшість яких являють собою цілі форми. З поховань могильника відомі не тільки горщики, але і вази, кубки, полумиски і глечики. Посудини подані більшістю таксонів, врахованих у

© А. М. ОБЛОМСЬКИЙ, 1999

* Повну публікацію пам'ятки готують Г. М. Некрасова і А. В. Кропоткін. При роботі над статтею я користувався люб'язно наданими мені матеріалами їхнього архіву, за що приношу обом колегам глибоку вдячність.

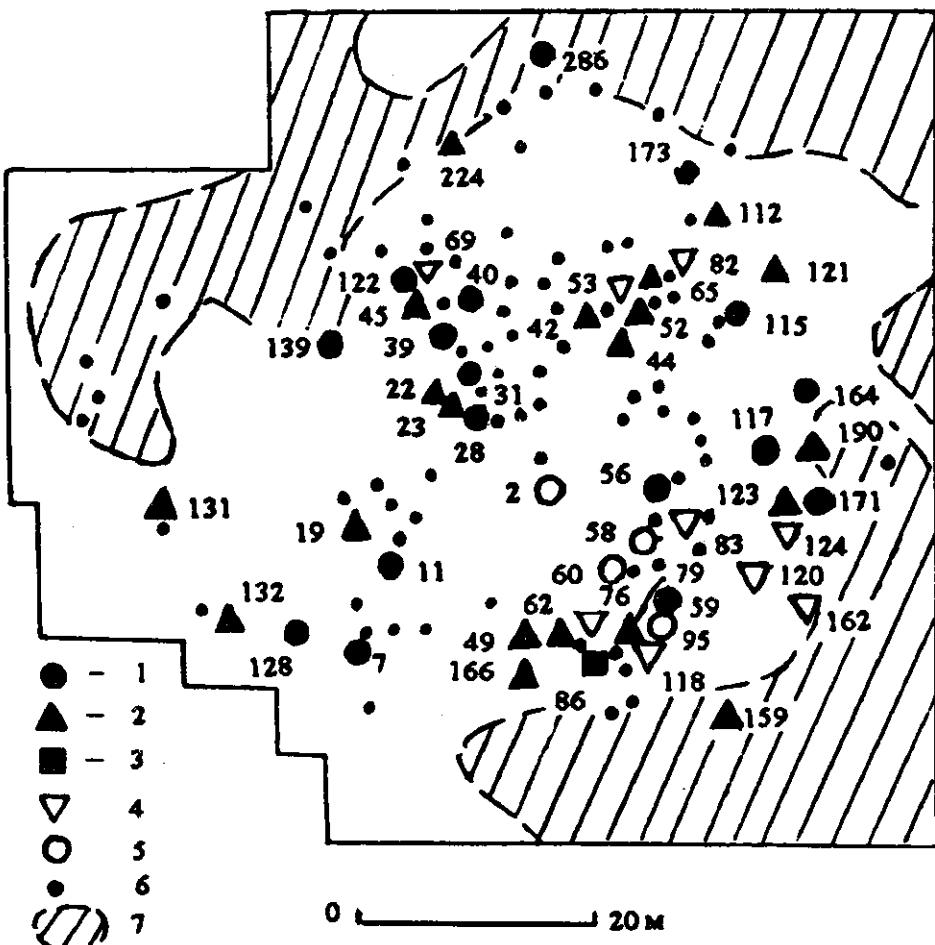

Рис. 1. План могильника Компаніїці. Умовні позначки: 1 — поховання з ліпною вельбарською керамікою; 2 — трупоспалення з гончарною керамікою, кальциновані кістки в яких засипані черепками; 3 — поховання пшеворської традиції; 4 — поховання скіфо-сарматської традиції; 5 — поховання з елементами київської культури; 6 — інші поховання; 7 — область концентрації так званих поховань із розсіяними кісточками.

монографії Р. Волонгевича, присвяченій вельбарській кераміці (табл. 1, рис. 2; 3, 1—4). Виняток становить біконічний горщик без виділених вінець з поховання 56 (рис. 2, 12). У Р. Волонгевича подібні форми відсутні, принаймні, вони не відокремлені типологічно. Проте такі горщики для вельбарського керамічного комплексу цілком типові. Вони відомі, наприклад, у вельбарських будівлях поселення Журавка Ольшанська, на селищі Велика Снітинка-2, на могильниках Брест-Тришин і Дерев'яне⁵.

З поховань із вельбарською керамікою лише 4 являють собою трупопокладення в простих ямах з північним орієнтуванням скелета (28, 115, 122, 286). Інші є кремаціями. За класифікацією черняхівських трупоспалень Н. М. Кравченко, вони відповідають типам 2 (у закритій урні без посудини-приставки і тризни) — пох. 11, 39; 3 (у відкритій урні без приставок і тризни) — пох. 59; 4 (у закритій урні з приставками) — пох. 139; 5 (у відкритій урні з пожертвуваннями) — пох. 31; 6 (у відкритій ямі з приставками) — пох. 7, 164; 7 (у закритій урні з тризною — черепками від ритуально розбитих посудин) — пох. 171; 7а (у закритій урні, перевернутій додори дном, із тризною) — пох. 117; 8 (у відкритій урні з тризною) — пох. 128, 173; 9 (у відкритій ямі з тризною) — пох. 40; 9б (у великий ямі із залишками спалення і тризною) — пох. 56⁶.

Трупоспалення з вельбарською керамікою, таким чином, представлені майже всіма типами кремацій, що були виділені Н. М. Кравченко, тобто тими, що

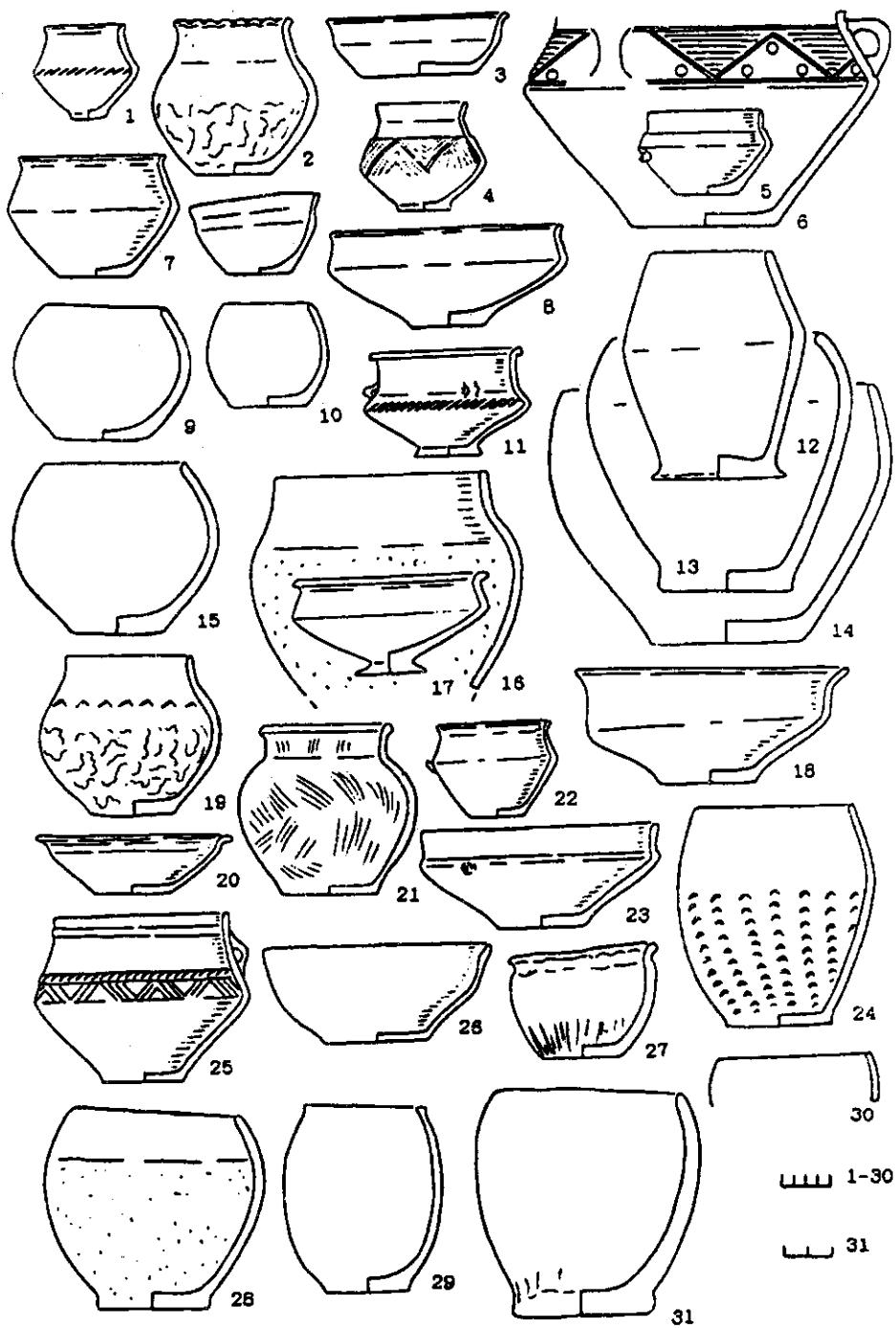

Рис. 2. Компанійці. Ліпна кераміка вельбарської традиції: 1, 4—8, 11, 18, 20, 22, 23 — лощена; 2, 19 — із хropоватою поверхнею нижче місця найбільшого розширення тулуба; 16, 28 — із загладженою верхньою частиною і шорсткою нижньою; решта — груболіпна. 2 — пох. 7; 3 — пох. 11; 4—6 — пох. 31; 7 — пох. 39; 8, 8а—10 — пох. 40; 11, 16 — пох. 117; 12—14 — пох. 56; 15 — пох. 59; 17 — пох. 173; 18 — пох. 117; 19 — пох. 128; 20, 21 — пох. 139; 22 — пох. 28; 23, 24 — пох. 164; 25, 26, 30 — пох. 171; 27 — пох. 286; 28 — пох. 115; 29, 31 — пох. 122. Рисунок Г. М. Некрасової.

характерні для черняхівської культури взагалі, а не тільки для вельбарської. Природно виникає питання, чи є які-небудь особливі риси поховального обряду, що були б властиві вельбарському за походженням населенню, що ховало мертвих у Компанійцях?

Такою особливістю є спосіб розміщення ритуально розбитої кераміки в похованнях. У похованнях 11, 39, 40, 56, 117, 128, 139, 164, 173, тобто в дев'яти випадках із 14-ти, черепки від посудин немов би перекривають поховання. Вони або накривають кістки, що лежать в урні, або ними обкладена купка кальцинованих кісток, або уламки горщиків і мисок шаром перекривають верхню частину могильної ями. Поховання, тим самим, додатково консервується, тобто утворюється ілюзія замкнутого простору, у котрого вміщений прах мертвого. Подібна деталь ритуалу прослідовується не тільки в трупоспаленнях із ліпною керамікою, але й у цілому ряді кремацій із винятково гончарним посудом (19, 22, 23, 42, 44, 49, 52, 62, 65, 112, 121, 123, 131, 159, 166, 190, 224) і в двох похованнях, де є ліпні горщики з імітацією форм, виготовлених на крузі (79, 132). Всі ці поховання можна також віднести до вельбарської традиції, але з меншим ступенем достовірності, ніж поховання зі специфічним ліпним посудом.

Даних для визначення хронології вельбарських за походженням поховань у Компанійцях — дуже мало. У жодному з трупоспалень цієї етнокультурної лінії немає датуючих речей. Проте очевидно, що поховання вельбарського етнокультурного типу не складають особливий дочерняхівський горизонт могильника. Як показано в табл. 1, у більшості поховань цього кола, крім ліпної, виявлена і гончарна кераміка, тобто масив вельбарських за походженням поховань у Компанійцях можна розглядати лише в якості особливої традиції в рамках черняхівської культури. Точно може бути визначена дата лише трупопокладення 122, звідки походитьувігнута підв'язна фібула черняхівської підгрупи варіанта Б1 і пряжка з напівкільцеподібною, сплощеною з одного боку рамкою черняхівської підгрупи серії Б (рис. 3, 5) за класифікацією Є. Л. Гороховського. Фібули варіанта Б1 із напівкруглим перетином спинки з'являються на другій фазі черняхівської культури (остання третина III — перша третина IV ст.), але існують довго — принаймні до четвертої фази включно. Пряжки серії Б, названі Є. Л. Гороховським «компанійцівськими», діагностують третю фазу культури (друга — третя чверть IV ст.)⁷, що, очевидно, і є «вузькою датою» поховання 122.

Другий етнокультурний тип становить відоме поховання зі зброяю (86) — трупоспалення з залишками кремації, вміщеними в ліпну урну, накриту умбоном від щита. Крім нього інвентар поховання складали ручка від щита, скручений у трубку меч, наконечник списа, бритва або сильно вигнутий ніж, залізні обручі і дужка від цеберка, бронзова двопластинчаста фібула (рис. 3, 7—16). На жаль, більшість речей через поганий малюнок у публікації типологічно не визначається⁸. Фібула належить до групи XIV (двопластинчасті), підгрупи 1, варіанта «Амброз 21/1-АА» за Є. Л. Гороховським і датується другою половиною IV ст. — гунським часом. За системою відносної хронології подібні прикраси існують, в основному, на п'ятій фазі черняхівської культури (остання третина IV — перша третина V ст.)⁹, що збігається з датою, яку наводила Є. В. Махно (кінець IV — початок V ст.). Умбон характерний для групи 8, а ручка щита — для груп 7 і 8 пшеворської зброй за класифікацією К. Годловського. Дата групи 8 — період С3 — початок D1, тобто більша частина IV і початок V ст.¹⁰.

Н. М. Кравченко визначила це поховання, як пшеворське, із чим не можна не погодитися¹¹. За інвентарем і поховальним обрядом воно входить у велику групу пшеворських поховань зі зброяю і є одним з найпізніших комплексів могильника.

Третій тип становлять комплекси з ліпною керамікою скіфо-сарматської традиції. Їх усього 9 (55, 69, 78, 82, 83, 118, 120, 124, 162). Переважна більшість посудин із цих поховань відповідає класифікації ліпної кераміки черняхівських пам'яток Північно-Західного Причорномор'я, розробленої Б. В. Магомедовим¹² (табл. 2; рис. 4, 7—19). Форми типу I надзвичайно поширені, походження їх не однозначне. Горщики типів II (обох варіантів) і III Б. В. Магомедов відносить до скіфо-сарматської традиції. Характерною їх деталлю є розтрубоподібні, із внутрішнім різким вигином, вінця. У якості скіфо-сарматських елементів черняхівського керамічного комплексу розглядає ліпні горщики аналогічних форм і О. О. Гей¹³. Як на додаткову деталь варто звернути увагу на оформлення вінець у вигляді «звислої назовні» закрайні в приосадкуватій посудині з пох. 82 (рис. 4, 10), яка знаходить прямі паралелі на поселенні Кам'янка-Анчекрак, а точна аналогія горщика з пох. 120 (рис. 4, 15) походить з впускного сарматського по-

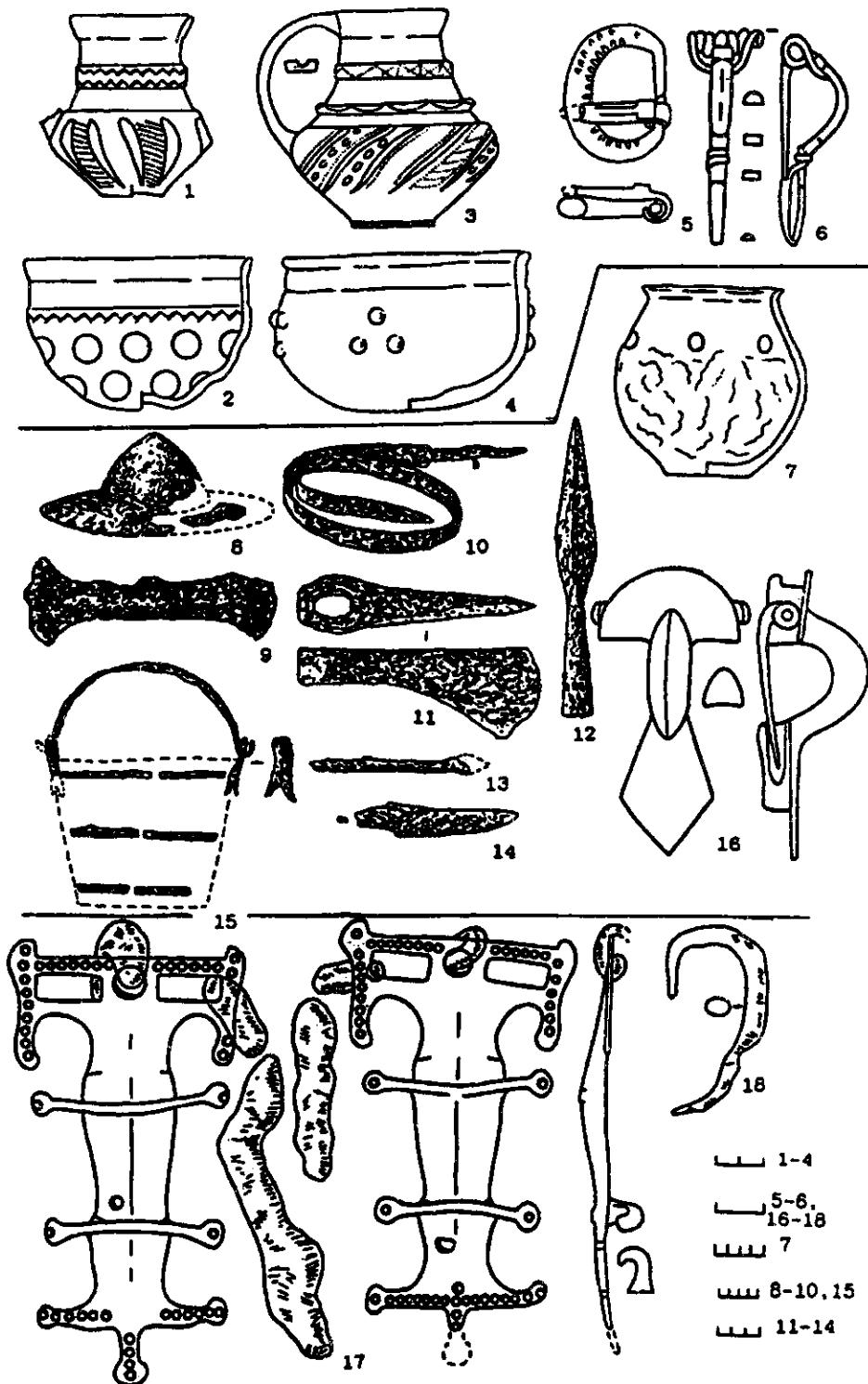

Рис. 3. Деякі матеріали могильника Компаніїці: 1—4 — ліпна лощена кераміка; 5, 6, 16, 17 — вироби з бронзи; 7 — ліпна посудина з хроповатою нижньою частинкою; 8—15, 18 — вироби з заліза. 1—6 — із поховань вельбарської традиції (1, 2 — 139; 3, 4 — 164; 5, 6 — 122); 8—16 — із пох. 86 пшеворської традиції; 17, 18 — із пох. 2 київської традиції. 1—7, 16—18 — рисунки Г. М. Некрасової; 8—14 — рисунки Є. В. Махно.

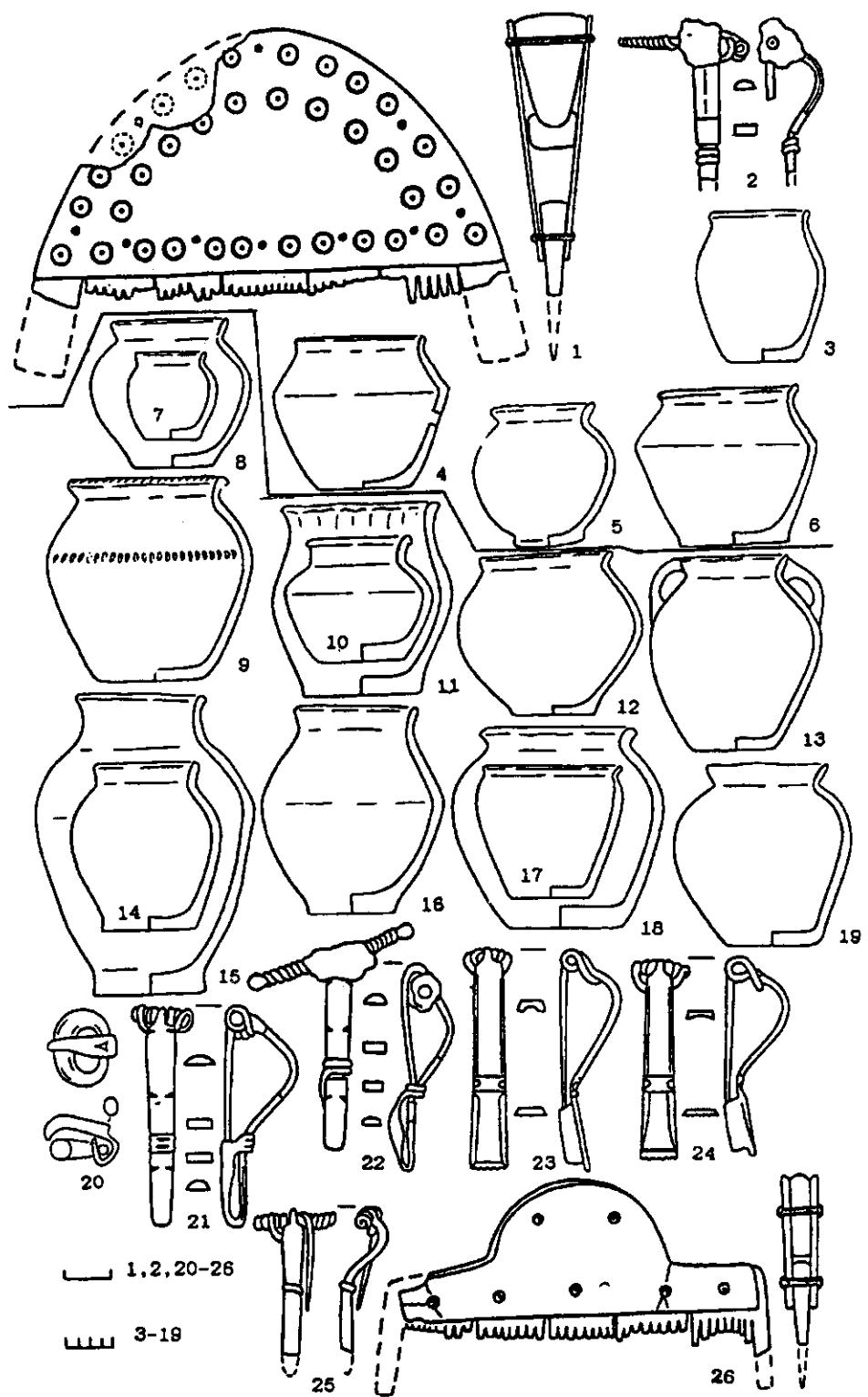

Рис. 4. Знахідки з могильника Компанії: 1, 26 — кістка; 2, 20—25 — бронза; 3—19 — грубо-ліпна кераміка; 1, 2 — пох. 71; 3—6 — із поховань київської традиції (3 — 58; 4 — 95; 5, 6 — 60); 7—26 — із поховань скіфо-сарматської традиції (7, 22 — 83; 8, 20 — 55; 9 — 69; 10, 17, 21 — 82; 11, 14 — 56; 12, 23, 24 — 118; 13, 18, 19 — 124; 15 — 120; 16, 25, 26 — 162). Рисунок Г. М. Некрасової.

ховання в кургані 11 у с. Львове в пониззі Дніпра¹⁴. Горщики, близькі до посудин з пох. 69 (рис. 4, 9) у класифікації Б. В. Магомедова відсутні, але за формою і орнаментацією ця посудина знаходить паралелі на пізньоскіфських пам'ятках перших століть нашої ери Нижнього Подніпров'я, Дніпро-Бузького лиману і типу Мологи¹⁵. Горщик з короткими, різко відігнутими назовні вінцями із пох. 82 має аналогію в Коблевому¹⁶ — черняхівській пам'ятці причорноморського регіону.

Переважна більшість поховань третього типу є інгумаціями з орієнтуванням у північному секторі. Урновим трупоспаленням є лише одне поховання (78). У деяких похованнях з ліпною керамікою скіфо-сарматської традиції простежуються дуже специфічні риси поховальної обрядності. Наприклад, 124 зроблено в ямі з піdboем, у пох. 124 і 162 трапилися залишки м'ясної їжі разом із ножами, у скелета в пох. 120 схрещені ноги. Всі ці ознаки більшістю дослідників вважається сарматськими (або ширше — скіфо-сарматськими) за походженням¹⁷. Звичай поміщати посудини в підбій при похованні небіжчика в «основній камері» могили (пох. 162 з Компанійців) — рідкісне для культури явище. Analogії йому відомі у Вікторівці та Фурмановці, тобто в південних черняхівських могильниках, у яких відзначена наявність поховань скіфо-сарматської традиції¹⁸.

Незважаючи на відносну нечисленність комплексів, датуючих речей у похованнях скіфо-сарматського кола Компанійців значно більше, ніж у похованнях із керамікою вельбарського типу. З пох. 55 походить пряжка підгрупи 1/2 серії Г (Рис. 4, 20), що характерні для фіналу культури, в основному, для 4 і 5 фаз за Є. Л. Гороховським. У пох. 83 виявлено прогнуту підв'язну фібулу черняхівської підгрупи варіанта Б2 (рис. 4, 22), що характерні для фаз 2—4, але більша частина з них датується в межах IV ст. З пох. 82 походить підв'язна фібула варіанта Б3, які поширені, в основному, у 4 фазі культури. У пох. 118 знайдено 2 військові фібули серії Б, що відносяться до 3—5 фаз (Є. Л. Гороховський вважає, що це поховання датується фазою 4), а в пох. 162 — кістяний гребінь типу III/1 за Г. Ф. Нікітіною (4 фаза) і прогнута підв'язна фібула, близька до варіанта А2¹⁹. Хронологічні індикатори з поховань скіфо-сарматської традиції в Компанійцях фіксують їхнє існування на 4 фазі, тобто в другій половині IV ст., але, з огляду на «допуски», поховання цього етнокультурного типу могли з'явитися раніше — на початку IV ст. — і існувати аж до фіналу черняхівської культури.

Четвертий тип складають поховання з елементами київської культури. Їх нараховується усього 4 (2, 58, 60, 95). З пох. 58 походить ліпна округлобока посудина типу I,3-а (рис. 4, 3), із пох. 60 і 95 — по одному ребристому горщику типу II,1-а (рис. 4, 4, 6) за класифікацією автора²⁰. Округлобокий горщик із пох. 60 (рис. 4, 5), очевидно, є ліпною імітацією гончарної форми, судячи з виділеного піддона.

У пох. 2 кераміки не було, але з нього походять дві Т-подібні фібули кола східноєвропейських емалей (типу II серії III за Є. Л. Гороховським)²¹, з'єднані погано збереженим залізним ланцюжком (рис. 3, 17). На те, що емалі Середнього Подніпров'я не характерні для черняхівської культури, звернула увагу ще Г. Ф. Корзухіна (фібули з Компанійців — єдиний випадок знахідки прикрас кола емалей на черняхівській пам'ятці)²². Подальші дослідження показали, що вироби з емалями і супутні їм прикраси в цьому регіоні, в основному, використовувалися пізньозарубинецьким і київським населенням. Зокрема, вони неодноразово знайдені на київських пам'ятках²³.

Дата поховань із матеріалами київської традиції визначається за двома об'єктами: пох. 2 і 58. Пох. 2 із Т-подібними фібулами Є. Л. Гороховського датує IV ст. н. е. (мабуть, першою його половиною) за виявленою тут залізною пряжкою, яку він відносить до серії Б черняхівської підгрупи²⁴. Проте пряжка з пох. 2 позбавлена язичка, а рамка її сильно деформована (рис. 3, 18), що, на мою думку, не дає можливості визначити її типологічну принадлежність так точно, як це робить Є. Л. Гороховський. Посилання на те, що весь метал із Компанійців належить до IV ст.²⁵, навряд чи дозволяє встановити дату кожного окремого поховання. Вже відзначалося, що датуючих речей у похованнях Компанійців досить мало. Не можна бути впевненим, що могильник не почав функціонувати раніше часу припустимого терміну побутування хронологічних індикаторів, які походять з нього.

Датувати пох. 2 можна тільки за Т-подібними фібулам, що є одними з найбільш пізніх виробів у своїй типологічній серії. Для цього необхідно, хоча б кінцем, зупинитися на проблемі визначення верхньої хронологічної межі поширення речей кола емалей у Подніпров'ї.

Аналізуючи еволюцію прикрас цієї групи, Є. Л. Гороховський виділив 2 етапи їхнього розвитку: Жукинський (середина — друга половина II ст. — рубіж II/III — перша половина III ст.) і Межигірський (середина III — початок IV ст.)²⁶. У мене викликає сумніви слушність визначення дати другого етапу. Опорний комплекс — Межигірський скарб — Є. Л. Гороховський датує в рамках середини — другої половини III ст. Рубіж III/IV ст. для цілого ряду виробів встановлюється із типологічних міркувань, а верхня дата стилю — за дуже сумнівною залізною пряжкою з пох. 2 Компанійців²⁷. За винятком Межигірського скарбу, хронологію речей із якого Є. Л. Гороховський докладно проаналізував і обґрунтував, складається враження, що більшість виробів з емаллю другого етапу, як би, датують самі себе. Проте «типологічна стадіальність» і реальна швидкість зміни стилю в часі — поняття неадекватні.

Як показали останні дослідження Р. В. Терпиловського, Н. С. Абашиної і автора цієї статті, емалі, виявлені на лісостепових пам'ятках київської культури, походять лише з порівняно ранніх, тобто прикраси цього кола пов'язані з матеріалами, що належать до початку масового надходження черняхівського імпорту або (ширше) — до початку інтенсивного впливу черняхівської культури на київське населення. На сході Дніпровського Лівобережжя і у басейні Сіверського Дінця до їхнього числа відносяться поселення Гочево-1, Шмирьово, Шишино-5, Занки, могильник Приоскольське-2 і Рябівка-1, на території Середнього Подніпров'я — селища Хлепча, Велика Солтанівка та Ігнатівка, поселення і могильники Нові Безрадичі, Козаровичі, Бортничі²⁸. Деякі емалі, виявлені на цих пам'ятках, за типологічними ознаками (великі розміри, наявність характерної ажурності, деяка «барочність», елементи деградації стилю) відносяться до Межигірського етапу (скарб із Шишино-5, хресторомбічна підвіска з Приоскольського-2, лунниця з уламком трикутної фібули з Нових Безрадич, лунниця з Ігнатівки, ланка ланцюга з Великої Солтанівки). Керамічний набір усіх цих поселень має ознаки ранньої фази київської культури, тобто йому властива ціла серія пізньозарубинецьких реліктів. Сіроплинняна гончарна кераміка, близька до черняхівської, на ранніх пам'ятках трапляється зрідка і представлена, як правило, поодинокими посудинами або їхніми уламками. Наприклад, гончарна кераміка відома на поселенні та могильнику Нові Безрадичі, у тому числі і в пох. 12 разом із лунницею з емаллю. Проте ліпну київську кераміку цієї пам'ятки Р. В. Терпиловський і Н. С. Абашина відносять до ранньої фази²⁹. Виняток становить Ігнатівка, де черняхівської гончарної кераміки досить багато — 20—25%, але, оскільки і лунниця, і уламок посудин знайдені на поверхні³⁰, стверджувати про синхроність їх і не припускати можливості наявності в Ігнатівці раннього дочерняхівського шару київської культури не можна.

На жодному з київських пам'яток лісостепу, де черняхівська кераміка знайдена у великій кількості, тобто становить понад 8—10%, емалей немає, проте трапляються прикраси черняхівського стилю (підв'язні та військові фібули, пряжки тощо). Таким чином, із початком черняхівського впливу емалі південного київського населення виходять із ужитку і замінюються прикрасами іншого ансамблю.

При датуванні емалей важливим рубежем є початок черняхівського впливу на київське населення. Для сходу Дніпровського Лівобережжя і вододілу Дніпра і Дона дата початку цього процесу обґрунтovanа у ряді робіт. Вона визначається досить чітко: за фібулами групи VII О. Альмгрена, фрагментами світлоглинняних амфор типів D і F, що походять із серії київських і черняхівських комплексів, її можна синхронізувати з першою фазою черняхівської культури, точніше, із її заключною частиною, тобто з періодом близько середини III ст. або дещо пізніше³¹.

Добре документованих матеріалів, які дозволяють визначити час початку надходження масового черняхівського імпорту на київські пам'ятки, на території Середнього Подніпров'я значно менше. Проте деякі дані все ж є. За спостереженнями Є. Л. Гороховського в південній частині регіону черняхівська культура

з'являється на першій фазі. На поселенні Журавка Ольшанська частка гончарного посуду в найраніших об'єктах із ліпною керамікою, близькою до київської, які також відносяться до першої фази черняхова, коливається від 5 до, приблизно, 50%. П'ять фібул і два гребені достатньо надійно датують київський шар поселення Глеваха — у межах III ст., можливо, другої його половини. Частка гончарної кераміки в деяких київських об'єктах Глевахи сягає 30 і навіть 48%. Більш пізні об'єкти пам'ятки відносяться до черняхівської культури і містять ліпну кераміку вельбарської традиції при переважанні гончарного посуду. За трьома фібулами вони датуються IV ст.³², що є *terminus ante quem* київського шару.

Наведені дані показують, що час початку безпосередніх контактів київсько-го і черняхівського населення в Середньому Подніпров'ї навряд чи можна датувати більш пізнім періодом, ніж на крайньому сході черняхівської території, особливо якщо врахувати загальну логіку поширення черняхівської культури із заходу на схід. Відповідно, і максимально припустимою верхньою датою переважної більшості середньодніпровських емалей може вважатися кінець III або рубіж III/IV ст., навіть з огляду на можливий період переживання деяких речей. Наймовірніше, що і пох. 2 Компанійців датується в межах III ст., за винятком початку сторіччя, тому що поховання зроблене на черняхівському могильнику.

Пох. 58 перекриває пох. 71, із якого походить гребінь із напівкруглою спинкою типу I варіанта 1 за Г. Ф. Нікітіною, і фрагмент увігнутої підв'язної фібули черняхівської підгрупи варіанта B2 із напівкруглим перетином спинки за Є. Л. Горюховським. Подібне сполучення найбільше підходить мабуть для 3—4 фаз черняхівської культури, тобто для другої третини — кінця IV ст.³³. Відповідно, і пох. 58 датується або цим же часом, або більш раннім.

Інші поховання могильника (трупопокладення або «компактні трупоспалення» за термінологією Є. В. Махно) не мають етнокультурної специфіки. За обрядом та інвентарем вони належать до типів, відомих по всьому ареалу черняхівської культури.

Хронологія комплексів усіх виділених етнокультурних традицій (принаймні, трьох із них, тому що пшеворська представлена тільки одним похованням) не визначена. Дані, які можна одержати при аналізі нечисленних речей, що датуються, не варто абсолютновати. Фактично, вони вказують лише на те, що поховання кожного етнокультурного типу існували на різних тимчасових відтинках IV ст., а для деяких поховань із керамікою київської традиції припустима і більш рання дата. За наявними матеріалами можна висловити два припущення: 1) етнокультурні типи поховань неодночасні, що цілком припустимо, якщо врахувати високий ступінь рухливості черняхівського населення; 2) традиції, представлені на могильнику, в основному, синхронні.

Найбільш аргументованим мені відається друге припущення. На його користь свідчать випадки змішання елементів різноманітних традицій у тих самих об'єктах.

До таких поховань належить 56 (трупоспалення з купкою кісток, перекрите скupченням кераміки, серед якого переважали уламки посудин, але 2 горщики збереглися цілими). На могильнику Компанійці подібний спосіб поховання залишків спалення типовий для вельбарської традиції, але із поховання, крім вельбарських ліпних посудин (рис. 2, 12—14), походять і два горщики, характерні для скіфо-сарматського керамічного комплексу (рис. 4, 11, 14).

Всі поховання зі скіфо-сарматською керамікою здійснені за обрядом інгумації, крім одного (78) — трупоспалення у двох урнах. Одна з них — округлобокий ліпний горщик із розтрубоподібними вінцями, а інша — гончарний кубок. Урнові трупоспалення не типові ані для пізньоскіфського, ані для сарматського похованального обряду, але достатньо характерні для вельбарського і пшеворського.

Поховальний обряд захоронень з елементами київської традиції в інвентарі взагалі не має якоїсь специфіки. Три поховання (2, 58, 60) є інгумациями, що не характерно для могильників київської культури. У Компанійцях з інгумаций походять, як правило, вельбарська або скіфо-сарматська ліпна кераміка. Скелет у похованні 2, де знайдені Т-подібні фібули кола емалей, носив сліди ритуального розчленування. Він лежав на правому боці із зігнутими в колінах ногами³⁴. Скорчене положення скелета в черняхівських похованнях звичайно вважається

скіфо-сарматською ознакою, але Б. В. Магомедов і О. О. Гей вказують на аналогії подібному обряду і у Центральній Європі³⁵. У єдиному «кіївському» трупоспаленні (пох. 95) кальциновані кістки пересипані черепками. Подібний елемент похованального обряду трапляється на могильниках кіївської культури, але в Компанійцях він стійко пов'язаний із вельбарською традицією.

Другим аргументом на користь співіснування поховань різних етнокультурних традицій є їхнє розташування на могильнику (рис. 1).

Поховання з вельбарською ліпною керамікою поширені по всій його площі, але найбільша їхня концентрація спостерігається в північно-західній і західній частинах некрополя. Саме так розташовані й трупоспалення з гончарною керамікою і вельбарськими елементами устроюють могили. Поховання зі скіфо-сарматськими елементами утворюють компактну групу в південно-східній частині могильника і лише 2 із них знаходяться в його центральній частині. До «скіфо-сарматської» ділянки з заходу примикають 4 поховання з елементами кіївської традиції. Неважаючи на розмаїтість похованального обряду, усі вони розташовані єдиним масивом. Одне з найбільш пізніх на могильнику «пшеворське» пох. 86 знаходиться на крайньому північному некрополі.

Таким чином, у Компанійцях спостерігається тенденція до концентрації поховань кожної із етнокультурних традицій на різних ділянках могильника. Некрополь, проте, має єдине планування. Нагадаю, що область поширення інгумаций і «компактних трупоспалень» оточена по периметру колом так званих поховань із розсіяними кісточками, тобто зоною, де провадилися спалення на поверхні ґрунту, за О. В. Петраускасом. Цілком ймовірно, що могильник належав якісь групі населення, що складала єдину общину, яка в свою чергу складалась з декількох різних за походженням колективів. Саме це, тобто складність етнічного складу черняхівських общин Подніпров'я, і намагався продемонструвати на конкретному прикладі могильника Компанійці.

Табл. 1. Поховання з вельбарським ліпним посудом з могильника Компанійці

№ поховання	Тип поховання	Групи ліпних посудин за класифікацією Р. Волонгевича															Чис	
		IА	IВ	IС	+	IVА	IVБ	VII	IXА	ХА	ХВ	ХВА	ХВВ	XIA	XIV	XVА	XVВ	
+7	TC					1												1
+11	TC																	1
28	TP																	1
+31	TC																	1
+39	TC																	1
+40	TC	2																1
+56	TC	2				1												
59	TC	1																
115	TP	1																
+117	TC		1															1
+122	TP	2																
+128	TC		1															
+139	TC		1															1
+164	TC	1																1
+171	TC	1					1?											1
+173	TC																	1
+286	TP																	1

Примітки: + — поховання, де крім ліпної є й гончарна кераміка; * — біконічний посуд без вінець (у класифікації Р. Волонгевича така форма відсутня); 1? — посуд, близький до форми як групи VII так і XVI; TP — трупопокладення; TC — трупоспалення.

Табл. 2. Поховання зі скіфо-сарматським ліпним посудом на могильнику Компанії

№ похован- ня	Тип похован- ня	Класифікація ліпного посуду за Б. В. Магомедовим						
		тип I	тип II-1	тип II-2	тип III	*	**	***
55	ТП				1			
69	ТП					1		
+78	ТС				1			
82	ТП				1			1
+83	ТП		1					
+118	ТП				1			
+120	ТП		1					
+124	ТП	1	1			1		
+162	ТП			1				

Примітки: + — наявність у похованні, крім лішної, ще й гончарної кераміки; * — ліпний глянець з двома ручками; **, *** — форми, які Б. В. Магомедовим типологічно не виділені; ТП — трупопокладення; ТС — трупоспалення.

Примітки

¹ Махно Є. В. Раскопки на Компанієвском могильнике // АІУ 1965—1967.— К., 1967.— Вип. 1.— С. 161.

² Петраускас О. В. Історія обряду кремації на території Середнього Подніпров'я у I тис. н. е.— Автореф. дисс. ... канд. истор. наук.— Київ, 1993.— С. 8; Петраускас О. В. До питання про «культовий шар» та поховання з трупоспаленням на могильниках черняхівської культури // Археологія.— 1993.— № 2.

³ Махно Є. В. Типи поховань та планування Компаніївського могильника // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Вип. 1.— Рис. 1; 2, 4.

⁴ Махно Є. В. Пам'ятки типу Дитиничів і Компаніївський могильник // Археологія.— 1976.— № 19.— С. 98—100.

⁵ Обломский А. М. Поселение Журавка Ольшанская в Среднем Поднепровье (опыт культурно-хронологического анализа материалов) // Гісторична-археалогічний зборник.— Мінськ, 1998.— Вип. 13; Магомедов Б. В. Велика Снітинка 2 — поселення гребінників III—IV ст. н. е. // Стародавнє виробництво на території України.— К., 1992.— Рис. 3, 10; Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин.— М., 1980.— Табл. XX, 67; XXIX, 11.

⁶ Симонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды племён черняховской культуры // САИ.— 1983.— Вып. 21—22.— С. 48—50.

⁷ Гороховский Е. Л. Хронология черняховских могильников лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— К., 1988.— Т. 4.— С. 44; Гороховский Е. Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. лесостепного Поднепровья и Южного Побужья.— Дисс. канд. истор. наук // НА ИА НАН Украины.— К., 1988.— С. 166, 167, 223, 224, 297, 298.

⁸ Махно Є. В. Типи поховань.. — С. 89.— Рис. 5.

⁹ Гороховский Е. Л. Хронология ювелирных изделий .. — С. 168, 242.

¹⁰ Godłowski K. Zmiany w uzbrojeniu ludnosci kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich // Arma et ollae.— Lodz, 1992.— S. 72—74.

¹¹ Симонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды...— С. 50.

¹² Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— С. 47—50.— Рис. 17—20.

¹³ Гей О. А. Черняховская культура и скифо-сарматский мир.— Автореф. дисс. ... канд. истор. наук.— М., 1985.— С. 11, 12; Гей О. А. Происхождение и этнический состав черняховской культуры // Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э.— Археология СССР.— М., 1993.— С. 164, 165.

¹⁴ Магомедов Б. В. Каменка-Анчекрак. Поселение черняховской культуры.— К., 1991.— Рис. 12, 9, 10; Симоненко А. В. Сарматы Таврии.— К., 1993.— С. 98.— Рис. 26, 1.

¹⁵ Гудкова А. В. О классификации памятников III—IV вв. н. э. в Днепро-Дунайской степи // Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья.— К., 1989.— Рис. 1.

¹⁶ Магомедов Б. В. Черняховская культура...— Рис. 18, 5.

¹⁷ Седов В. В. Скифо-сарматские элементы в погребальном обряде черняховской культуры // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы.— М., 1978.— С. 101—103; Гей О. А. Черняховская культура...— С. 11—13; Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды...— С. 22—29; Магомедов Б. В. Черняховская культура ...— С. 35—42; Магомедов Б. В. Обряд ингумации в черняховской культуре // Тези доповідей украйнської делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології.— К., 1996.— С. 34, 35. О. В. Гудкова вважає сарматською ознакою наявності в похованнях підвісок, виготовлених із мушлі (Гудкова А. В. Особенности этнокультурного процесса в черняховском обществе // Труды VI Международного конгресса археологов-славистов.— М., 1997.— Т. 1.— С. 225). Підвіски-мушлі походять із пох. 162.

¹⁸ Сымонович Э. А. Черняховская культура. Могильники // Славяне и их соседи в конце I тыс. до н. э. — первой половине I тыс. н. э.— Археология СССР.— М., 1993.— С. 137.— Табл. LXXXIV, 4.

¹⁹ Гороховский Е. Л. Хронология ювелирных изделий...— С. 225, 235, 236, 303, 304; Гороховский Е. Л. Хронология черняховских могильников...— С. 44, 45; Никитина Г. Ф. Гребни черняховской культуры // СА.— 1969.— № 1.— С. 148, 149.

²⁰ Обломский А. М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. н. э.— Москва—Сумы, 1991.— С. 35—37.— Табл. II.

²¹ Гороховский Е. Л. О группе фибул с выемчатой эмалью из Среднего Поднепровья // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры.— К., 1982.— С. 131.

²² Корзухина Г. Ф. Предметы убора с выемчатыми эмалями V — первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье // САИ.— Л., 1978.— Вып. Е1-43.— С. 58.

²³ Гороховский Е. Л. Хронология украшений с выемчатой эмалью Среднего Поднепровья // Материалы по хронологии археологических памятников Украины.— К., 1982.— С. 127—130; Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Памятники киевской культуры (свод археологических источников).— К., 1992.— С. 69.

²⁴ Гороховский Е. Л. О группе...— С. 140; Гороховский Е. Л. Хронология ювелирных изделий...— С. 126, 331.

²⁵ Гороховский Е. Л. Хронология украшений ...— С. 140.

²⁶ Гороховский Е. Л. Хронология ювелирных изделий ...— С. 111—117.

²⁷ Там же.

²⁸ Обломский А. М. Этнические процессы на водоразделе ...— С. 20—23; Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Памятники...— С. 68, 69.

²⁹ Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Памятники...— С. 78—80.

³⁰ Кухарская Е. Н., Терпиловский Р. В. Некоторые типы лунниц III—V вв. в Среднем Поднепровье // Древности Среднего Поднепровья.— К., 1981.— С. 72.

³¹ Обломский А. М. Этнические процессы в междуречье Сулы и Ворсклы в I—V вв. н. э. // РА.— 1994.— № 2.— С. 48, 49.— Рис. 7; Обломский А. М. Этнические процессы на водоизделе...— С. 14—16; Обломский А. М. Поселение Журавка Ольшанская...

³² Гороховский Е. Л. Хронология черняховских могильников...— С. 45; Обломский А. М. Поселение Журавка Ольшанская...; Терпиловский Р. В. Новые исследования памятников III—IV вв. в Среднем Поднепровье // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— К., 1988.— Вып. 4.— С. 208—211; Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Памятники...— С. 104—106.

³³ Гороховский Е. Л. Хронология черняховских могильников...— С. 44.

³⁴ Гороховский Е. Л. Хронология ювелирных изделий...— С. 117.

³⁵ Магомедов Б. В. Черняховская культура...— С. 38; Гей О. А. Происхождение...— С. 16.

A. M. Обломский

ТИПЫ ПОГРЕБЕНИЙ НА ЧЕРНЯХОВСКОМ МОГИЛЬНИКЕ КОМПАНИЙЦЫ (этнокультурная интерпретация)

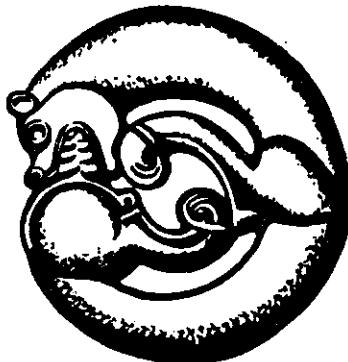
В статье сделана попытка выделения на материалах известного могильника черняховской культуры у с. Компанийцы Полтавской обл. (раскопки Е. В. Махно 1960—1965 гг.) погребений с различными этнокультурными элементами. Основным критерием для выделения этнокультурных типов погребений является лепная керамика. Вельбарская посуда происходит из 17-ти погребений. Погребение с оружием (№ 86) имело пшеворское происхождение. Скорее всего, они принадлежали германцам-готам. В девяти комплексах представлена керамика скифо-сарматской традиции. Погребения с элементами киевской культуры (раннеславянские) наименее многочисленны — их всего четыре. Прослеживается концентрация погребений каждой из этнокультурных традиций на разных участках памятника, хотя некрополь имел единую планировку. Возможно, он принадлежал общине, состоящей, в свою очередь, из нескольких коллективов различного происхождения.

A. M. Oblomsky

TYPES OF BURIALS FROM THE KOMPANIYTSY BURIAL-GROUND OF THE CHERNIAKHIV CULTURE (ethnic/cultural interpretation)

The paper presents an attempt to specify the burials with different ethnic/cultural elements investigated near Kompaniytsya village (Poltava oblast) by E. V. Makhno in 1960—65. The main criterion in specifying ethnic/cultural types of burials is a hand-made pottery. The samples of the Wielbark-type pottery were found in 17 burials. Burial with weapons (No 86) was of the Pszewor origin. These burials are likely related to the Germanic Goths. Nine complexes contained the ceramics of the Scythian and Sarmatian traditions. A minority of burials (only four of them) contained the elements of the Kyiv Culture (early Slavic). The burials of each ethnic tradition were concentrated on different sections of the burial-ground while the necropolis was planned in a unified system. Probably, it was related to the community that included several collectives of different origins.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ЖІНОЧІ ПОЯСНІ АМУЛЕТИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

О. В. Бобровська

У статті розглядаються в типологічному, хронологічному, економічному, соціальному та етнографічному аспектах жіночі поясні амuletі черняхівської культури.

Черняхівський жіночий убір, реконструйований за матеріалами кількасот поховань комплексів¹, часто включає підвіски, які інтерпретуються в літературі як амuletи². В інгумаціях вони фіксуються на ребрах, біля кісток рук або поміж стегнових кісток. Аналогічне розташування подібних амuletів, виявлені у сарматських похованнях Потисся, дозволило стверджувати, що вони входили до складу намиста, кріпилися до браслетів та поясів³. У населення черняхівської культури переважав останній спосіб носіння амuletів (рис. 1; I). Тому вони визначаються як поясні та включають такі підвіски: кістяні піраміdalні, з мушлів молюсків видів *Cyprea panterina* та *Bolinus brandaris* родини *Mugicidae*⁴, а також зубів тварин (рис. 1, I a-d).

Феномен традиції поясних амuletів у носіїв черняхівської культури вимагає спеціального комплексного дослідження. У межах цієї роботи стисло охарактеризовані типологічний, хронологічний, економічний, соціальний та етнографічний аспекти даної проблеми. Всього автором задіяно 157 знахідок амuletів, що походять з 93 поховань комплексів 41 могильника культури Черняхів-Синтана де Муреш (рис. 1, II). Їх комплектація припускає понад 20 варіантів. Найчисленнішими є поодинокі знахідки мушлів-підвісок та їх комбінації. Вони відомі в черняхівській культурі повсюдно. Втім, простежуються мікролокальні (у межах одного могильника) усталені сполучення підвісок. Так, наприклад, у похованнях Тиргшора найчастіше трапляються парні кістяні піраміdalні підвіски, а в могильниках Дністро-Дунайського межиріччя переважають набори з *Bolinus brandaris*. Різноманітність комбінацій підвісок свідчить, очевидно, про те, що еталону подібних культових комплектів не існувало: окремі компоненти могли взаємозамінюватись та, скоріш за все, були тотожні за семантикою. Традиційним був спосіб носіння амuletів, а їх склад залежав від доступного споживачам асортименту підвісок.

Датування окремих поховань з поясними амuletами, пропоноване різними авторами має значні розбіжності. Так, за періодизацією черняхівської культури за О. О. Гей та І. А. Бажаном, вони відносяться до 2 періоду⁵, за О. В. Шаровим — до 3 горизонту⁶.

У поховань комплексах з поясними амuletами простежуються стійкі взаємосполучення таких типів датуючих предметів: гребенів III типу за Г. Ф. Нікітіною⁷, тонкостінних скляних кубків з шліфованими овалами типу Ковалк за Г. Рау та конічних, подібних кубку з 35 поховання Гаврилівки⁸, двоскладових прогнутих підв'язних фібул варіантів 2 і 3 серії Б, а також пряжок серії В, Г,

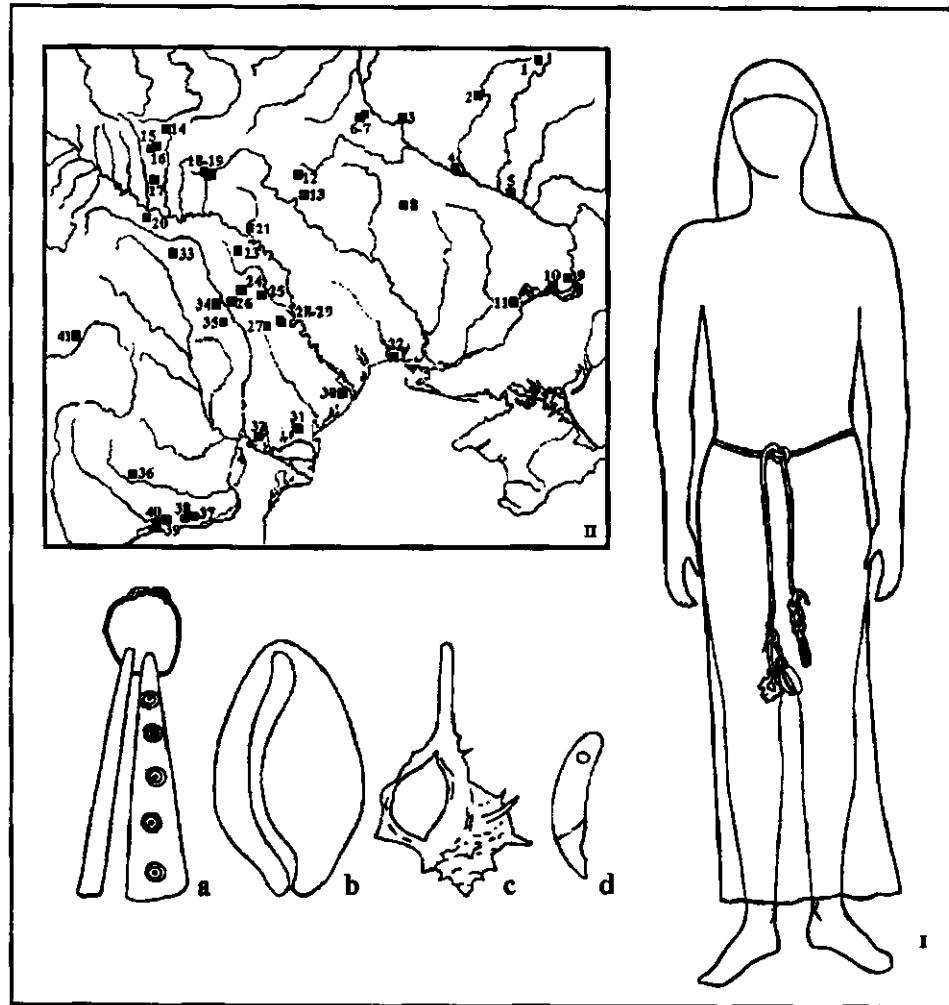

Рис. 1. I — поясні амулети черняхівської культури: а — кістяні пірамідки, б — мушлі молюсків виду *Cyrnea panterina*, в — мушлі молюсків виду *Bolinus brandaris* родини *Mytilidae*, д — підвіски із зубів тварин. ІІ — карта знахідок кістяних пірамідок, мушлів молюсків видів *Cyrnea panterina* та *Bolinus brandaris*, а також підвісок-іклів тварин у похованнях черняхівської культури третьої чверті IV ст.: 1 — Сад, 2 — Лохвіця, 3 — Переяслав-Хмельницький, 4 — Жовинне, 5 — Компанійці, 6 — Черняхів, 7 — Ромашки, 8 — Маслово, 9 — Ново-Олександровка, 10 — Привільє, 11 — Гаврилівка, 12 — Скитка, 13 — Косанове, 14 — Бережанка, 15 — Чернел'Руський, 16 — Романове Село, 17 — Увисла, 18 — Рікодуби, 19 — Ружичанка, 20 — Ода, 21 — Вілн Ярузькі, 22 — Коблеве, 23 — Надушита, 24 — Слобозія-Кишкерен, 25 — Бревіченъ, 26 — Петрешч, 27 — Данченъ, 28 — Балцаты, 29 — Будешти, 30 — Біленьке, 31 — Фурманівка, 32 — Нагірне II, 33 — Міоркань, 34 — Лецкань, 35 — Богданешч-Фалчіу, 36 — Тиргішор, 37 — Індепенденца, 38 — Спанцов, 39 — Куркань, 40 — Кесчіоарель, 41 — Синтана де Муреш.

Д, Ж за Є. Л. Гороховським⁹ та, нарешті, двопластинчастих фібул. Перераховані предмети характеризують 4 фазу періодизаційної схеми черняхівської культури, розробленої Є. Л. Гороховським чи період C3/D1 за Я. Тейралом¹⁰. Таким чином, поясні амулети можуть виступати самостійними діагностами відносної хронології.

Єдиний комплекс, склад якого ніби «випадає» з встановленого хронологічного діапазону — поховання 29 могильника Ружичанка. Воно супроводжувалось прогнутими підв'язними фібулами варіанта Б 1, кістяним гребенем варіанта В 1а I типу та фігурує в Є. Л. Гороховського¹¹ в списку поховань 2 фази відносної хронології культури. Можливій даті поховання не протирічить і стратиграфічна ситуація. Могила 29 перекривається безінвентарним похованням 27¹².

Втім, наявність поясних амулетів в даному комплексі, вважаю, може слугувати вагомим аргументом для додаткового уточнення його хронологічної позиції. По-перше, до складу поясного комплексу входила підвіска з мушлі *Bolinus brandaris*. Знахідки таких мушлів в ареалі черняхівської культури концентруються, головним чином, в зоні Нижнього Подністров'я, а комплекси з ними датуються не раніше пропонованої вище дати. Логічно припустити, що саме звідси вони потрапляли в різні регіони черняхівського ареалу. Інші можливі джерела надходження до регіону Західного Поділля цього виду мушлів досі не відомі. По-друге, сусіднє поховання — Ружичанка 28 — також включало культовий набір. Воно датується, напевно, не раніше 3 фази відносної хронології, оскільки вміщувало велику (довжиною 2,5 см) сердолікову намистину варіанту 15а за Є. М. Алексеєвою¹³. Такі намистини були широко розповсюджені в черняхівській культурі та побутували протягом всього періоду її існування. Однак, за моїми спостереженнями, великі екземпляри є відносно пізніми¹⁴. Як приклад можна навести комплекси, забезпечені надійними хронологічними показниками: Вікторівка 5, що містила в інвентарі двоскладові прогнуті підв'язні фібули варіанту 3, серія В, амфору інкерманського типу; Жовнине 26 — з двопластинчастими фібулами¹⁵. Крім того, такі намистини нерідко трапляються разом з поясними амулетами (Данчени 224, Компанійці 162, Тиргшор 75) і створюють цілісний блок показників відносної хронології.

Отже, відсутність прецедента знахідки поясних амулетів у похованнях першої генерації черняхівців, а також типовість набору цих амулетів для порівняно пізньої групи комплексів, вірогідно, дає підстави для постановки питання про зміну позиції цього комплексу в схемі відносної хронології черняхівської культури.

Абсолютна дата поховальних комплексів з поясними амулетами припадає приблизно на середину — третю четверть IV ст., що базується на цілому ряді археологічних та історичних фактів. Як зазначалось вище, характер комплектації культових наборів у першу чергу залежав від пропозицій ринку. Виробництво кістяних піраміdalних підвісок було налагоджено на території власне черняхівської культури. Це підтверджується знахідками їхніх напівфабрикатів серед матеріалів кісткорізних майстерень у Бирлад-Вале-Сяке в румунській Молдові та Великій Снітинці на Київщині¹⁶. Про значний попит на кістяні підвіски свідчить масовість і стандартизація ремісничої продукції, що відображається в характері цих виробів: стійкості форм, пропорцій, незначних коливаннях розмірів, уніфікації орнаменту. Мушлі молюсків зазначених видів постачались з місць їх видобування (бассейнів Червоного та Середземного морів)¹⁷ з торговельними караванами на чорноморські чи дунайські ринки. Судячи з помітного скучення античних імпортів на черняхівських пам'ятках Північно-Західного Причорномор'я, населення цього регіону брало активну участь у торгівлі з римлянами¹⁸. Регіон Північно-Західного Причорномор'я характеризується також високою концентрацією знахідок амулетів-мушлів. Її епіцентром є могильники в пониззі Дністра та Дунаю з виразними сарматськими рисами похованального обряду¹⁹. Враховуючи означену вище відносну хронологію поховань з поясними амулетами, можна припустити, що поява тут одночасно значної кількості мушлів була пов'язана з торговельною акцією, дата якої відноситься до періоду 330/350—367 рр. Його нижній рубіж обумовлений політичною ситуацією на Дунаї та загалом в Причорномор'ї²⁰, що тривала аж до кінця III ст. Непрямим підтвердженням верхньої дати можуть слугувати як археологічні, так і історичні дані. З подіями 367—369 рр. — каральною експедицією імператора Валента проти візіготів Атанаріха — дослідники пов'язують тезаварацію скарбів римських monet у цьому регіоні²¹. Наслідком договору 369 р., який суттєво обмежував торговельні права варварів²², стало збіднення асортименту імпортних виробів²³. Найімовірніше, мушлі потрапляли до черняхівського населення в період, що безпосередньо передував цим подіям.

Поясні амулети супроводжували жіночі інгумації з північною орієнтацією, що слід розглядати, очевидно, у зв'язку з культом родючості. Підтвердженням цих спостережень є знахідка підвіски з мушлі *Bolinus brandaris* разом з римським фалічним амулетом у готському похованні IV — початку V ст. з Баварії²⁴. Думка про таке значення підвісок-мушлів була висловлена Й. Вернером²⁵.

М. Шульце-Дьюрламм вважала, що виступаючи у сполученні, підвіски з різних видів мушлі не могли нести однакове змістовне навантаження. З *Bolinus brandaris* в античному світі отримували пурпур. Вони використовувались також у медицині — для виготовлення порошків та мазей від зубного болю та пухлин. Крім цілющих, їм приписувались і магічні якості оберегів від порчі. На думку дослідниці, готи, які мали значні торговельні зв'язки, відчували вплив античної духовної культури, пов'язані з забобонами та прикметами²⁶. Таку ж саму думку висловив і Г. Б. Федоров²⁷. Це припущення вдається цікавим, але недостатньо переконливим. Очевидно, що обереги мали б використовуватись і чоловіками. Однак, немає жодного випадку знахідки амулетів з *Bolinus brandaris* в чоловічому похованні, визначеному антропологічно або за інвентарем.

Поява кістяних піраміdalних підвісок пов'язувалась з аналогом античного культу Геракла в германському пантеоні²⁸. Ймовірно, у такому випадку, «налици Геракла-Тора» символізували мужність, силу та повинні були використовуватись чоловіками. Однак немає даних про знахідки піраміdalних підвісок у чоловічих інгумаціях. Втім, не виключено, що саме чоловікам належали кремації з такими прикрасами. Важко коректно пов'язати появу кістяних пірамідок з певною етнічною групою²⁹. Г. Діакону відмічав синхронне використання цих прикрас носіями різних етносів. Проте їх виникнення³⁰ та поширення комплектів амулетів з підвісками-мушлями *Cupraea panterina* він пов'язував з сарматським етнічним компонентом у черняхівській культурі³¹. Аналогічну думку висловлював і Г. Б. Федоров³².

Амулети з мушлі *Cupraea panterina* часто трапляються в дочерняхівській період у сарматів Потисся. Вони з'являються тут у другій половині II—III ст.³³. Значна концентрація та співпадання способу носіння амулетів в сарматських могилах Потисся вказаного періоду та черняхівських не залишає сумніву у спадковості цієї традиції. Однак реальний механізм її впровадження потребує всестороннього вивчення та осмислення. Оскільки між датами сарматських комплексів Потисся з *Cupraea*-амулетами та ранньочерняхівськими немає перерви, слід очікувати появу культових предметів серед особистих речей перших поколінь черняхівців. Однак, як відмічалося, в ранніх черняхівських похованнях мушлі відсутні. Не виявлені вони і в синхронних комплексах могильників Масломенчської групи вельбарської культури, серед носіїв якої сарматський компонент визначений антропологічно³⁴.

Відсутність цих традиційних західносарматських культових предметів в ранньочерняхівських комплексах, імовірно, обумовлена суто економічними чинниками. Постачання мушлі в ареал черняхівської культури відбувалось за допомогою морської транзитної та дрібної посередницької торгівлі. Причому, судячи з концентрації знахідок римських імпортів вздовж течій судноплавних річок, місцеві торговці постачали товари переважно водними шляхами. Перерва в імпорті близькосхідних товарів, в тому числі популярних у варварів культових предметів була пов'язана з ослабленням інтенсивності морської торгівлі в період готських війн та воєнних дій на Дунаї³⁵. Таким чином, якщо датувати поховання з поясними амулетами не раніше середини IV ст., то момент їх появи в ареалі черняхівської культури припадає на першу половину IV ст., тобто період життя покоління, яке з'явилося на світ у десятиріччя економічної стабілізації.

Масове поширення поясних комплектів амулетів спостерігається саме в тих районах черняхівської культури, де виразно виявляється сарматська присутність³⁶. Очевидно, відродження цієї традиції у черняхівців відбулося під впливом двох важливих чинників: економічного та етносоціального. Наплив культових предметів був налагоджений завдяки стабілізації економіки в ареалі. Носіями згаданої традиції, скоріш за все, були нащадки сарматів, які входили до складу черняхівського суспільства.

У другій половині IV — на початку V ст. згадані амулети поширяються на захід та південний схід від основної зони їх концентрації в межах черняхівської культури³⁷.

Примітки

¹ Tempelmann-Mączyńska M. Strój kobiecy kultury wielbarskiej i jego powiązania z sąsiednimi obszarami // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.— Lublin, 1988.— S. 205—220; Tempelmann-Mączyńska M. Das Frauentrachtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricum in der römischen Kaiserzeit.— Kraków, 1989.— S. 77—83; Бобровська О. В. З історії віяння населення півдня Східної Європи у пізньоантичний період (за археологічними даними) // УДК.— 1999.— № 4.— С. 122—127.

² Сымонович Э. А. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху // CA.— 1963.— № 1.— С. 58, 59; Винокур Й. С. Исторія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II—V ст. н. е. — К., 1972.— С. 137; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 168.

³ Vaday A. H. Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok // Antaeus. Nommunicationes ex Instituto archaeologoco Academiae scientiarum Hungarie. 17—18.— Budapest, 1989.— S. 58.

⁴ Визначення проводилися А. М. Шкляруком. Користуючись нагодою висловлюю йому ширу подяку за консультації. Інформація про видові особливості мушлів молюсків зберігається в http://www.at.unisource.com/shells/shell_pages/Class_GASTROPODA.html.

⁵ Гей О. А., Бажсан И. А. Хронология эпохи «готских» походов (на территории Восточной Европы и Кавказа).— М., 1997.— Рис. 57: 25.

⁶ О. В. Шаров відніс поховання з указаними амулетами до III фази могильника Данчени та IV фази могильника Ружичанка, що синхронізується з 3 горизонтом і датується в межах 310—360 рр. Див.: Шаров О. В. Хронология могильников Ружичанка, Косаново, Данчены и проблема датировки черняховской керамики // Проблемы хронологии эпохи латена и римского времени.— СПб., 1992.— Табл. III; VI:13, 78; IX.

⁷ Никитина Г. Ф. Гребни черняховской культуры // CA.— 1969.— № 1.— С. 147—159.— Рис. 1.

⁸ Rau G. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum // Acta praehistorica et archaeologica.— 1972.— 3.— S. 167.

⁹ Гороховский Е. Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. В 4-х т.— К., 1988.— Т. 4.— С. 35, 42; Гороховский Е. Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тысячелетия н. э. лесостепного Поднепровья и Южного Побужья.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1988.— С. 8—16.

¹⁰ Гороховский Е. Л. Хронология черняховских могильников...— С. 44—46; Tejral J. Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum // Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum.— Brno, 1997.— S. 321—392.

¹¹ Гороховский Е. Л. Хронология черняховских могильников...— С. 45.

¹² Винокур И. С. Ружичанский могильник // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 121.

¹³ Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ.— 1982.— Вып. Г1-12.— С. 17.— Рис. 39, 22.

¹⁴ Бобровська О. В. До питання про черняхівські «відерцеподібні» прикраси // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян.— Київ—Львів, 1997.— С. 99.— Рис. 1, II.

¹⁵ Симонович Е. О. Перший черняхівський могильник в Північному Причорномор'ї // Археологія.— 1966.— Т. XX.— Рис. 2, 7; Рутковская Л. М. Археологические памятники IV—V вв. в районе Кременчугского моря (Украина) // Slowenska archaeologia.— 1979.— Т. XXVII/2.— С. 325.— Рис. 10, I.

¹⁶ Palade V. Centrul mestesu găresc de preluerare a cornului de cerb de la Birlad-Valea Seacă, datind din secolul al IV-lea e.n. // Studii și comunicari de istorie a civilizației populare din Romania (Sibiu).— 1981.— 1.— Р. 179—215; Магомедов Б. В. Велика Снітинка 2 — поселення гре́бінників III—IV ст. н. е. // Стародавнє виробництво на території України.— К., 1992.— С. 94—116.— Рис. 8.

¹⁷ Славяне Юго-Восточной Европы...— С. 418.

¹⁸ Це, між іншим, підтверджує і такий факт. За свідченням Фемістія — безпосереднього учасника походу імператора Валента 367—369 рр., — римських офіцерів прикордонної армії було викрито у незаконному привласненні зерна, що постачалося імперією для утримання війська, з метою наступної торгівлі ним з варварами. *Themist. Or.*, X, 136.

¹⁹ Росохацький А. А. К изучению могильников и погребального обряда племен ЧК Буджакской степи // История и археология Нижнего Подунавья. Тезисы докладов.— Рени, 1989.— С. 90—92; Гудкова А. В., Росохацький А. А., Фокеев М. М. Работы на могильнике черняховской культуры Нагорное II в 1993 г. // Археологичные дослідження в Україні 1993 р.— К., 1997.— С. 42, 43. Сердечно дякую О. В. Гудкові та О. А. Росохацькому — авторам розкопок могильників Більче та Нагірне II — за люб'язно надану можливість ознайомитись з їхніми матеріалами.

²⁰ Моммзен Т. История Рима. Провинции от Цезаря до Диоклетиана — СПб., 1995.— Т. V.— С. 166—173; Хайденова Э. А. Боспор и морские походы варваров второй половины III в. н. э. // МАИЭТ.— 1994.— Вып. 4.— С. 517—527 (див. цитовану літературу).

²¹ Столлярік Е. С. Римская монета в Северо-Западном Причерноморье // Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья — К., 1989.— С. 48.

²² Буданова В. П. Готы в эпоху Великого переселения народов.— М., 1990.— С. 151.

²³ Столлярік Е. С. Указ. соч.— С. 48.

²⁴ Schulze-Dörrlamm M. Gotische Amulette des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr. // Archeologisches Korrespondenzblatt.— 1986.— 16.— Abb. 5.

²⁵ Werner J. Herkuleskeule und Donar-Amulett // Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Meinz.— 1966.— 11.— 179 ff.

²⁶ Schulze-Dörrlamm M. Op. cit.— S. 350.

²⁷ Федоров Г. Б., Рошаль М. Г. Раскопки черняховского могильника у с. Балцата // Археологические исследования в Молдавии (1974—1976 гг.).— Кишинев, 1981.— С. 103.

²⁸ Werner J. Op. cit.

²⁹ Античні амулети — «пластици Геракла» відомі у Неаполі Скіфському // Археологія ССР. Степи європейської часті ССР в скіфо-сарматське время.— М., 1989.— Рис. 41, 30.

³⁰ Diaconu Gh. Despre pandantivele prismatice de os din necropola de la Tîrgșor // SCIV.— 1962.— Т. XIII.— Р. 444. На підтвердження своєї думки Г. Діакону посилається на знахідку ніби аналогічної підвіски з сарматського могильника Аккермень. Але це непорозуміння: підвіски піраміdalnoї форми із синього скла виявлені в основному (скіфському) похованні № 2 кургану 16 курганної групи Аккермень I. Див.: Вязьмітіна М. І. Сарматські поховання в долині р. Молочної // АП УРСР.— 1960.— Т.VIII.— Рис. 34, 15.

³¹ Diaconu Gh. Spätsarmatische elemente in der Sintana de Mureş-Tschernjachow kultur // Dacia.— 1966.— Т. X.— Р. 357—364.

³² Федоров Г. Б., Рошаль М. Г. Указ. соч.— С. 103.

³³ Párducz M. Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III // Archaeologa Hungarica.— 1950.— XXX.— С. 12, 17, 19, 23, 24, 27, 31, 35.— Т. XXII:11, XLVII:4, LXVI:1, LXIX:12, LXXXIII:1-3, LXXIX:19, LXXXIV:15, С, CXXIX:8; Vaday A. H. Ein «Barbarisches» skelettgrab von Zagyvarékas (Komitat Szolnok) // Mittellungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 1974/75.— 1976.— 5.— С. 84, 85; Vaday A. H. Sarmatisches Gräberfeld in Török-szentmiklós-Surján-Újtelep // Acta Archaeologica.— 1985.— Т. XXXVII.— С. 370, 371.— Abb. 8: 10, 12, 13; Vaday A. H. Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok // Antaeus communicationes ex Instituto archaeologoco academiae scientiarum Hungarie. 17—18.— Budapest, 1989.— С. 58.— Abb. 7.— Taf. 91:13; 140:1,3,4; 149:8; 153:6,10; 157:5.

³⁴ Сеєда С. П., Козак-Зыхман В. Одонтологические исследования крааниологических серий из могильников черняховско-вельбарского типа юго-востока Польши // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V в. н. э. — Тирасполь, 1994.— С. 264.

³⁵ Моммзен Т. Указ. соч.— С. 166—173.

³⁶ Так, наприклад, можна пригадати поховання 224 могильника Данчени з бісером біля кісток ніг, Індепенденца 19 — з бронзовим ножним браслетом, п. 84 з могильника Маслове з

підсипкою фарбою, поховання, здійснені в підбоях та катакомбах (Біленьке, Коблеве, Нагорне, Фурманівка). У деяких випадках це підтверджено антропологічно. Зокрема, вибірки лівобережних пам'яток, зокрема могильника Сад включають сарматський морфологічний компонент. Присутність сарматського компонента поміж населення Прутско-Дністровського межиріччя не виключала й М. С. Великанова: *Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*.— М., 1975.— С. 90.

³⁷ Див. наприклад: *Веймарн Е. В., Айбабин А. И. Скалистинский могильник*.— К., 1993.— Рис. 74, 19; Istvánovits E. Das Gräberfeld aus dem 4.-5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget // *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*.— 1993.— 45.— Р. 131.— Abb. 8; Švoboda B. Čechy v době stěhování národů — Praha, 1965.— Tab. XIII:11, LXXVIII:7, XCIV:17, XCVI:13, CX:14; Schulze-Dörrlamm M. Op. cit.— Abb. 2:13—15.

O. V. Бобровская

ЖЕНСКИЕ ПОЯСНЫЕ АМУЛЕТЫ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В женском уборе черняховской культуры широкое распространение получили комплексы амулетов, состоящие из костяных пирамидальных подвесок, раковин *Cypraea pantarina* и *Bolinus brandaris* семейства *Muticidae*, а также зубов животных. Дата комплексов с поясными амулетами — середина — третья четверть IV в. Их попадание в ареал черняховской культуры обусловлено стабилизацией морской торговли после завершения «готских» войн, а также, вероятно, присутствием среди ее носителей потомков западных сарматов.

O. V. Bobrovska

FEMALE WAIST AMULETS OF THE CHERNIAKHIV CULTURE

The sets of amulets containing the shells *Cypraea pantarina* and *Bolinus brandaris*, bone pyramidal pendants and fangs. The sets are dated from the mid/third quarter of the fourth century. Their appearance within the Cherniakhiv's territory is quite explainable in terms of stabilization of sea trade in the aftermath of the «Goths' wars»; the fact that there were some descendants of the Western Sarmatians within the Cherniakhiv community also contributes to the explanation.

КІЇВСЬКИЙ ГОРІЗОНТ ПОСЕЛЕННЯ ГЛЕВАХА

Р. В. Терпиловський

До наукового обігу вводяться матеріали нижнього шару поселення Глеваха на Київщині, розташованого на межі київської та черняхівської культур.

Складність історико-культурної ситуації на Київщині у пізньоримський час, полягає у прикордонному характері цієї території, на якій взаємодіяли північна київська та південна черняхівська культури. Вперше її комплекси в межах однієї пам'ятки були достовірно зафіксовані на поселенні Глеваха, що дозволило поновому розглянути цю проблему. щодо нижнього горизонту поселення у літературі висловлено два погляди. На думку автора, він є київським¹. О. В. Петраус-

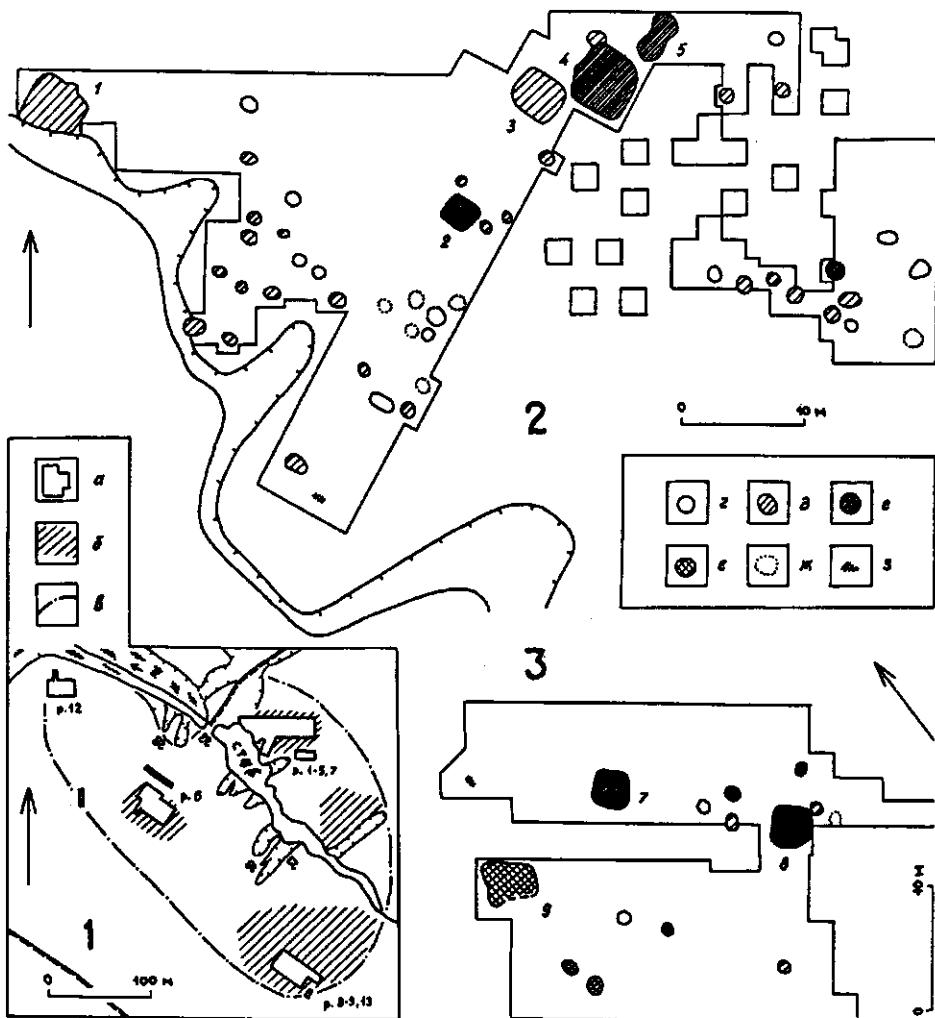

Рис. 1. Глеваха. 1 — ситуаційний план поселення; 2 — плани розкопів 1—5, 7; 3 — 8—9, 13. Умовні позначки: а — межі розкопів; б — ділянки культурного шару; в — загальні межі поселення; г — ями київської культури з ліпною керамікою; д — об'єкти київської культури з ліпною та гончарною керамікою; е — об'єкти черняхівської культури; ф — двошарові об'єкти; ж — ями скіфського часу та невизначені; з — виносні вогнища.

кас і Р. Г. Шишкін вважають його черняхівським, що виник на київській основі². У цьому зв'язку доцільно надати детальну публікацію матеріалів з нижнього шару поселення Глеваха, враховуючи, що верхній горизонт пам'ятки вже введений до наукового обігу³.

Поселення знаходиться в уроч. Гатка (Нова Гать) за 0,4 км на захід від околиці одного з хуторів сільськогосподарської ради Глеваха Васильківського р-ну Київської обл., розташованого поблизу залізничної лінії Київ — Фастів. Поселення займає обидва похилі схили обводненої балки на вододілі річок Віти та Ірпеня. Струмок, що протікає тут, є притокою р. Бобриці, а та, в свою чергу, — правою притокою р. Ірпінь. Струмок перегороджений невеликою гаткою (звідки походить і назва урочища), внаслідок чого тут утворився ставок. Схил правого берега має висоту до 12 м над рівнем ставка, а схил лівого — 22 м. Поширення підйомного матеріалу вказує, що довжина поселення складала близько 400 м при ширині у кілька десятків метрів на кожному з берегів.

Поселення було відкрите у 1980 р. В. М. Даниленком та М. М. Григор'євим, які зібрали матеріал на оранці та по урвищах над ставком. Під час охоронних розкопок було досліджено житло, частково зруйноване урвищем. У 1982, 1984,

1985 роках експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом автора було досліджено 2912 м² площини поселення.

Непошкоджений культурний шар потужністю 0,1—0,3 м зберігся головним чином навколо об'єктів, що утворювали три компактні групи. На решті території шар був або відсутнім у давнину, або ж повністю розораний у наш час (рис. 1, 1). Культурний шар містить здебільшого знахідки III—IV ст., крім того у невеликій кількості трапляються матеріали доби бронзи та раннього залізного віку. На лівому березі струмка досліджено три господарські ями раннього залізного віку, що містили уламки характерного посуду та пряслице.

Основний період існування пам'ятки належить до III—IV ст. та поділяється на два горизонти — київський і черняхівський. У межах південно-західної ділянки виявлено лише київські матеріали, на південно-східній та північній — як київські, так і черняхівські (рис. 1, 2, 3). Зазначимо, що поза об'єктами шари київської та черняхівської культур стратиграфічно не розділяються. Судячи за дослідженнями ділянками, на кожному з етапів свого існування поселення було невеликим і складалось з кількох відокремлених груп, кожна з яких налічувала до п'яти будівель.

Таким чином, Глеваха за своєю топографією належить до рівнинно-балкових поселень. Зауважимо, що селища такого типу, як і ті, які складаються з відокремлених садиб, не є чисто черняхівською ознакою, а відомі також на відносно ранніх київських пам'ятках, ще не зазнавших черняхівського впливу (Обухів 3, 7, Титова Річка, Шишине 5 та ін.).⁴

Комплекси київського (нижнього) шару представлениі чотирма будівлями, 45 ямами-льохами, черінню виносного вогнища та ямою для випалення вугілля. Три споруди, очевидно, були житлами, розміри їх відносно великі, форма в плані прямокутна, долівка щільно втрамбована.

Житло 1 досліджено у 1980 р. на краю берега. Судячи за двома перпендикулярними стінами, що повністю збереглися, розміри котловану складали 4,5×4,4 м. Споруда орієнтована кутами приблизно за сторонами світу. Долівка вирівняна, оскільки житло розташоване на схилі. Її глибина 0,25—0,85 м*. Окремі ділянки долівки обпалені, в заповненні знайдено шматки глиняної обмазки (рис. 2). У житлі виявлено близько 400 фрагментів кераміки, причому 52% її належить до київської культури (уламки ліпних горщиків і дев'яти дисков). Решта — гончарний посуд черняхівської культури, 82% її належить до столової кераміки (мисок, глечиків). Тут також знайдено три пряслиця, одне — із стінки амфори, і залізний стрижень з петлею на кінці (кресало?) (рис. 3).

Житло 3 було в плані прямокутним із заокругленими кутами (4×3,4 м). Глибина 0,91—1,08 м. У центрі втоптаної долівки — глибока стовпова яма, обпалена пляма поряд з нею фіксує місце вогнища. У східному куті виявлено дві ямки від паль. Подекуди в кутах трапились скupчення глиняної обмазки (рис. 2). У заповненні знайдено близько 570 фрагментів кераміки (70% київської та 30% гончарної черняхівської), що представлена майже виключно уламками столового посуду — мисок та глека). Виявлено також бронзову пластинчасту лунницю, фрагментований кістяний гребінь, залізний ніж-ложкоріз, три пряслиця та уламок великої намистини зеленуватого скла (рис. 4).

Житло 9 розташоване на лівому березі струмка над давньою промоїною, що ускладнило його фіксацію. Форма його прямокутна в плані (4,2×3,4 м). Довгою віссю споруда орієнтована приблизно вздовж схилу. Глибина 0,96—1,2 м (0,51—0,75 м від рівня материка). Стінки майже вертикальні, долівка нерівна. У південно-західному куті — напівкруглий виступ, до якого з середини прилягає невисока сходинка — місце входу. У північно-західному куті обпалена ділянка долівки вказує на місце вогнища (рис. 2). У заповненні житла 9 виділяються два стратиграфічні горизонти: 0,4—0,9 та 0,9—1,2 м. З нижнього горизонту походять велика залізна підв'язна фібула (рис. 5, 1), уламки залізних пластин та глиняне піраміdalне грузило, а також 31 уламок ліпної кераміки, переважно київської культури, і 32 фрагменти черняхівського гончарного посуду.

Будівля 6 була, очевидно, господарською спорудою. Власне, у межах пів-

* Тут і далі глибини вказані від рівня сучасної поверхні, глибини від рівня материка зазначені окремо.

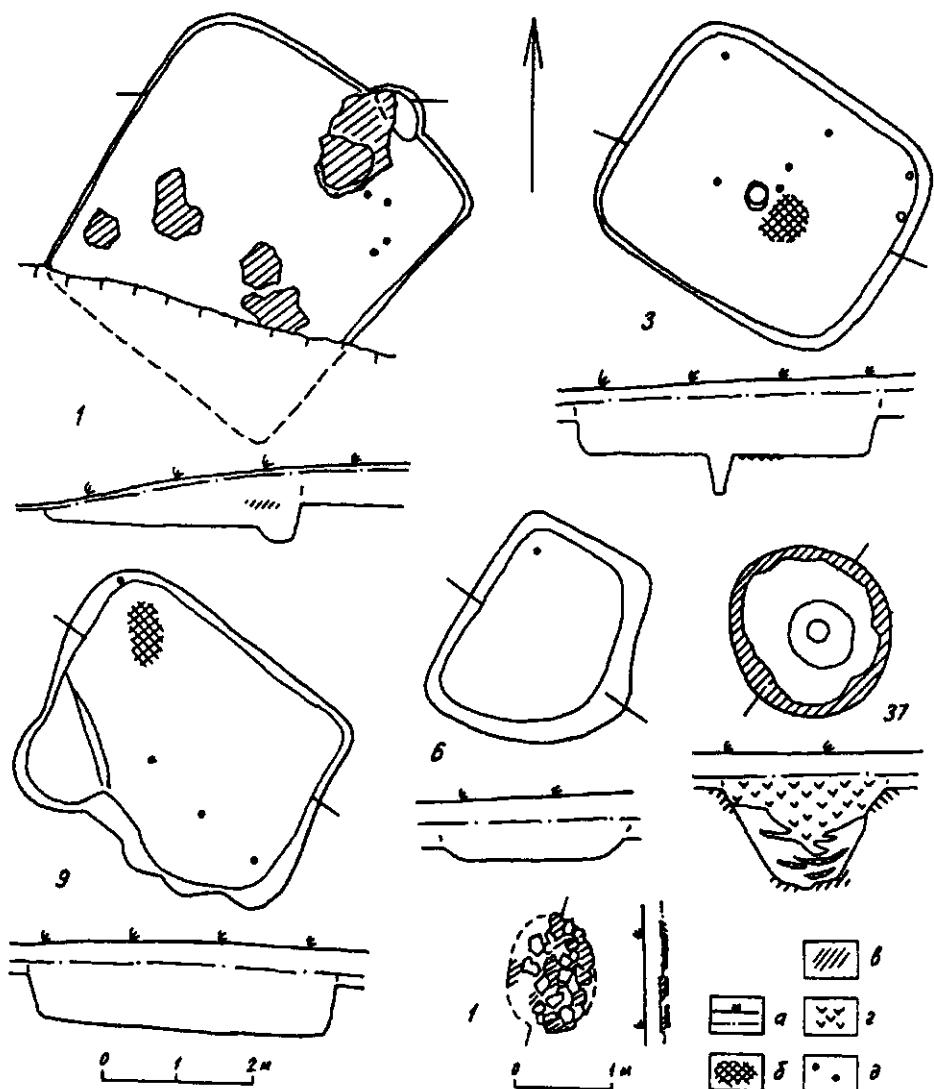

Рис. 2. Глеваха. Плани та розрізи основних споруд київської культури. Умовні позначки: а — орній шар; б — місце вогнища; в — обпалена глина; г — вугілля; д — індивідуальні знахідки.

денно-західної ділянки поселення інших об'єктів крім неї не виявлено. Через значне падіння материка вдалося простежити лише нижню частину її котловану, що мала в плані неправильну чотирикутну форму ($2 \times 2,4 \times 2,6 \times 3$ м). Долівка заглиблена на 0,9 м (рис. 2). У північному куті будівлі на глибині 0,85 м знайдено залину голку, а в заповненні основи котловану — маловиразні уламки київського посуду. Між тим, на глибині 0,4—0,6 м над будівлею та навколо неї знайдено 1820 фрагментів київської кераміки та 135 уламків черняхівського гончарного посуду, причому безпосередньо з району споруди походить лише кілька уламків, а також фрагмент ручки невеликої світлоглиняної амфори (рис. 5, 7; 6, 1—4). Також тут знайдено три точильні бруски з пісковику та кварциту, кілька типових пряслець київської культури та їх уламків, залізний ніж (рис. 5, 6, 10—13) та частина фібули.

Господарські ями в цілому розташовані поблизу жител або дещо нижче їх — по схилу, що особливо помітно на правому березі струмка, де досліджена переважна більшість ям київської культури — 38 (рис. 1, 2). Переважають округлі в плані ями (35 з 45), з більш-менш вертикальними стінками і рівним дном. Їх діаметр у верхній частині — 0,7—1,6 м, найчастіше 0,9—1,2 м. Решта ям-льохів

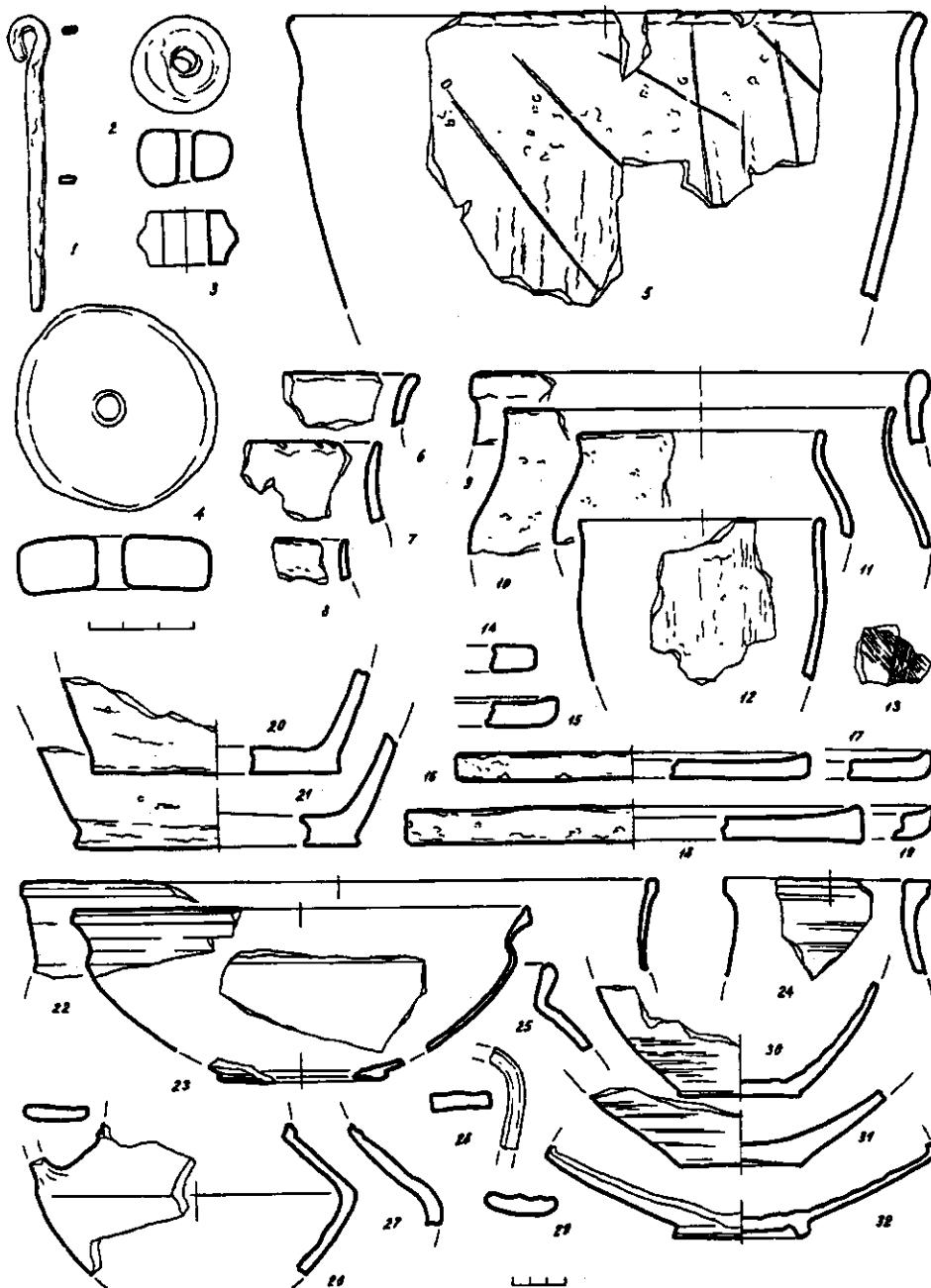

Рис. 3. Глеваха. Комплекс будівлі 1 (1 — залізо; 2—4 — глина; 5—21 — ліпна і 22—32 — гончарна кераміка).

має неправильну округлу або овальну форму, причому розміри найбільших з них — $2,4 \times 1,45$ та $2 \times 1,6$ м. За глибиною ями можна поділити на дві групи: приблизно третю частину становлять споруди глибиною до 1 м, решта — 1—1,5 м. Таким чином, більшість ям була глибоко врізана у щільний глинистий чи супіщаний материк, що робило їх досить надійними сховищами сільськогосподарських продуктів.

Коротко зупинимось на знахідках, що походять з ям-льохів. Ліпна кераміка кіївської культури трапилась у тій чи іншій кількості у кожній ямі (рис. 6, 15—17). Разом з тим, слід відмітити, що черняхівська гончарна кераміка супро-

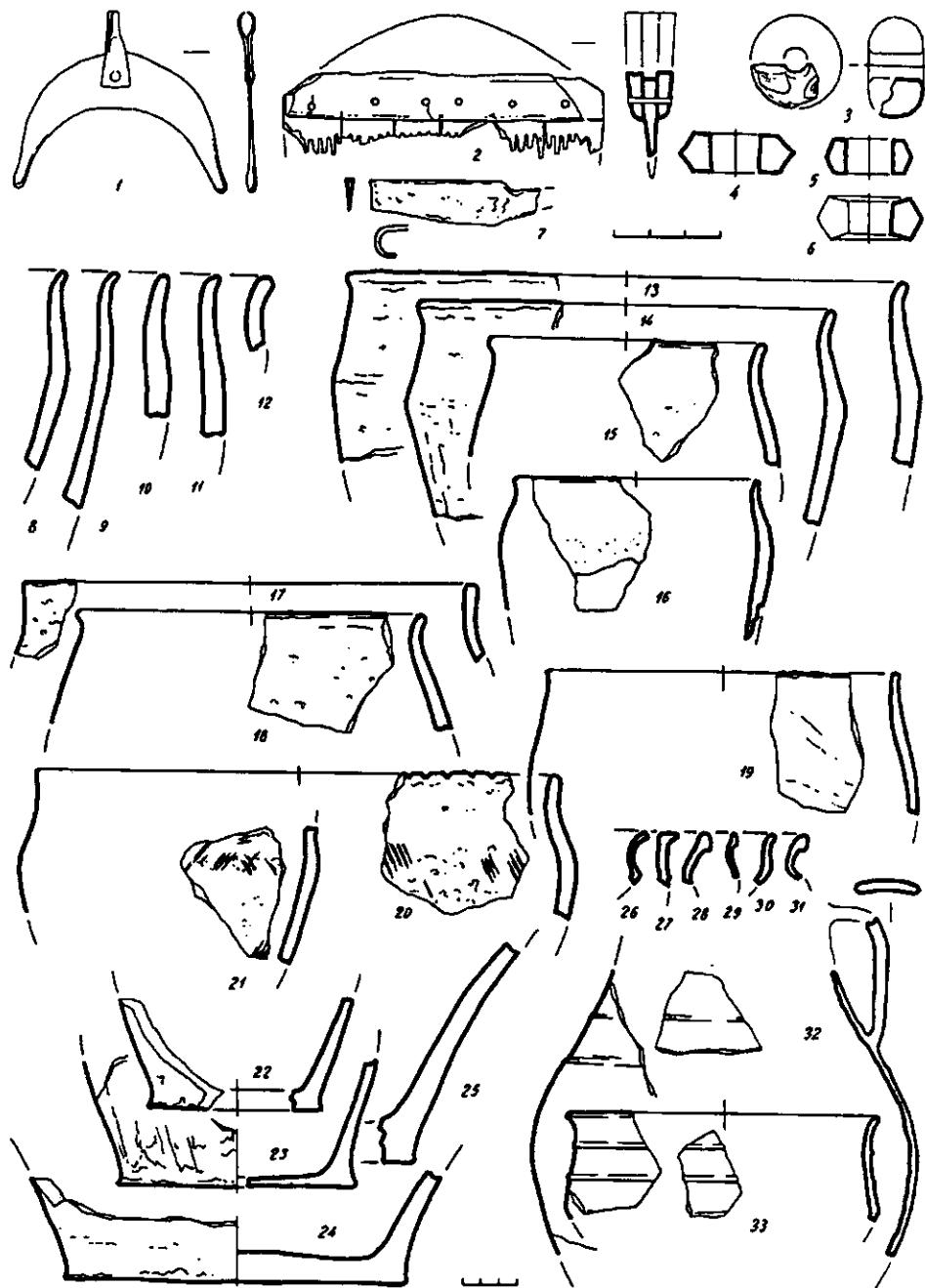

Рис. 4. Глеваха. Комплекс будівлі 3 (1 — бронза; 2 — кістка; 3 — скло; 4—6 — глина; 7 — залізо; 8—25 — ліпна та 26—33 — гончарна кераміка).

воджувала її лише у 31 випадку (рис. 1, 2, 3). Більш ніж у десяти випадках це був єдиний фрагмент гончарної посудини. В ямах з київською керамікою також виявлено два фрагментованих і одне ціле пряслиця київського типу, бронзова та залізна підв'язні фібули, кістяний гребінь (рис. 5, 2, 4, 5), точильний бруск та розтирач, глиняні грузила, а також кістки тварин, шматки шлаку та обпаленої глиняної обмазки.

Яма 61 була частково засипана, після чого в неї була поставлена велика корчага (рис. 7, 6). У ямах 57 і 58, розташованих поблизу житла 9, також зафіксова-

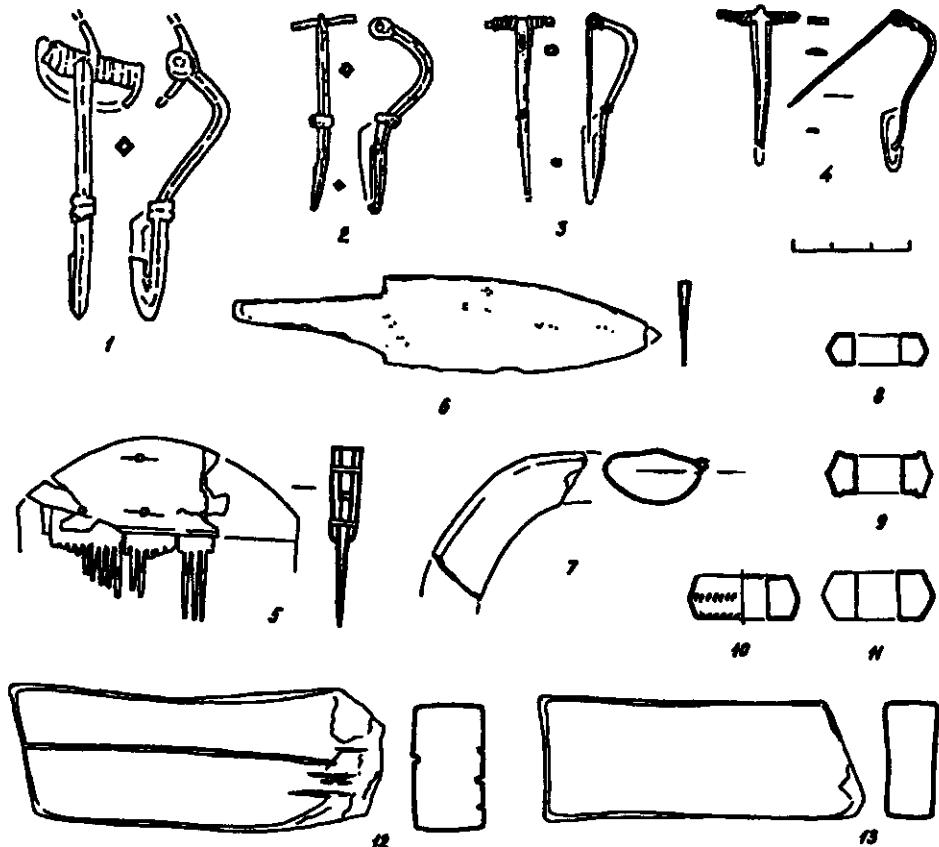

Рис. 5. Глеваха. Знахідки київської культури з об'єктів та культурного шару: 1 — будівля 9; 2 — яма 43; 3, 6—13 — культурний шар; 4 — яма 25; 5 — яма 31 (1, 2, 6 — залізо; 3, 4 — бронза; 5 — кістка; 7—11 — глина; 12, 13 — камінь).

но два стратиграфічні горизонти, причому нижній, пов'язаний з часом спорудження льоха, містив матеріали київської культури.

Необхідно нагадати, що в культурному шарі поселення виявлено як ліпну кераміку київської культури, так і гончарну черняхівську. Можливо, проникнення якоїсь частини матеріалу з культурного шару до заповнення об'єктів могло порушити реальне співвідношення ліпної та гончарної кераміки. Тому, безсумнівно, враховані нами дрібні фрагменти гончарного посуду частково потрапили у верхні шари заповнення київських об'єктів випадково. Це зауваження стосується, зокрема, житла 3, де з нижньої частини заповнення походять уламки лише двох черняхівських гончарних посудин: чорнолощеного глека та ребристої миски. Очевидно, так було і з деякими господарськими ямами.

На співвідношення київської та гончарної кераміки проливають світло знахідки з вимостки черені виносного вогнища у правобережній частині поселення. Розташована у нижній частині схилу, що не розорюється, черінь була знайдена на глибині 0,2 м, що, очевидно, відповідає рівню давньої поверхні цієї ділянки (рис. 2). Черінь мала овальну форму ($1,1 \times 0,9$ м) і була вимощена уламками п'яти ліпних посудин (трьох корчаг та двох великих горщиків). Поверхня одного з них вкрита слідами розчосів гребенем (рис. 7, 1—5). Важливим є той факт, що черінь розташована на шарі гумусованого ґрунту, змитого з верхньої частини поселення, який містив фрагменти ліпної та гончарної кераміки. Це дозволяє стверджувати, що, хоча вимостка складалась лише з ліпних черепків, її не можна вважати більш ранньою, ніж об'єкти, із заповнення яких походить як київська, так і черняхівська кераміка.

Виробничі споруди київської культури представлені ямою для випалювання вугілля, розташованою неподалік від житла 9. Її діаметр на рівні материка скла «Археологія», № 4, 1999 р.

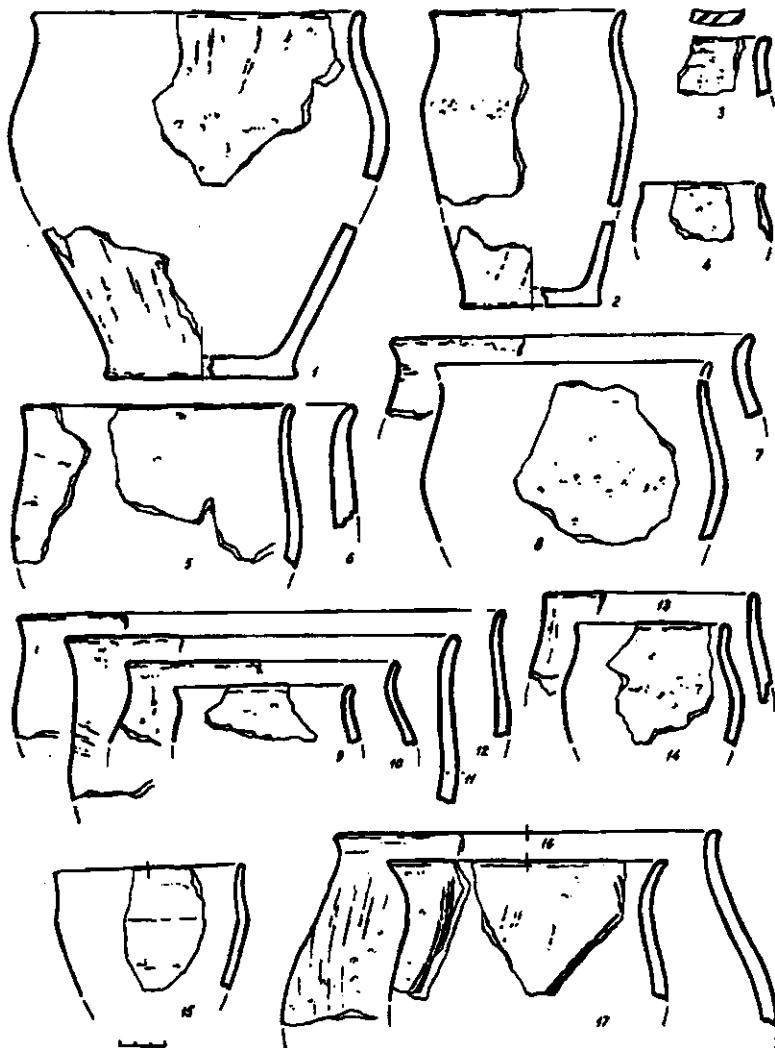

Рис. 6. Глеваха. Ліпна кераміка із заповнення споруди 6, її найближчих околиць (1—14) та ям 36 (15), 10 (16) та 21 (17).

дав 1,5 м, стінки похило переходили у дно на глибині 1,4 м (1 м від рівня материка). У верхній частині стінки обпалені на глибину до 7 см. Заповнення ями тут чорне вуглисте, насичене шматками вугілля та ґрунту, який спікся. Нижче конусу вуглистого ґрунту до дна йде материкове заповнення, що перемежовується вуглистими прошарками. У центрі обпаленої місцями долівки помічена неглибока стовпова яма (рис. 2). У заповненні ями 37 трапилось лише кілька перепалених уламків київського посуду.

Зупинимось на деяких знахідках, які характеризують київський горизонт поселення. Основну масу матеріалу складає ліпна кераміка. З об'єктів походять дві посудини, профілі яких відтворені повністю, а також 32 горщики і корчаги, реконструйованих до максимального розширення корпусу. Серед них — лише одна посудина з підложену поверхнею і ребристим бочком (рис. 6, 15). Фрагменти чернолощеної ребристої миски знайдені разом з денцем від корчаги, яка була встановлена у невеликій ямці на північно-західній периферії поселення. В об'єктах трапилось 10 уламків глиняних дисків з невеликою закрайкою — покришок або прототипів сковорідок. Матеріали з культурного шару дещо доповнюють картину, змальовану київськими об'єктами, але зважаючи, що шар стратиграфічно не розчленовується, у даному випадку враховано лише типову кераміку київської культури — черняхівський гончарний посуд з культурного шару

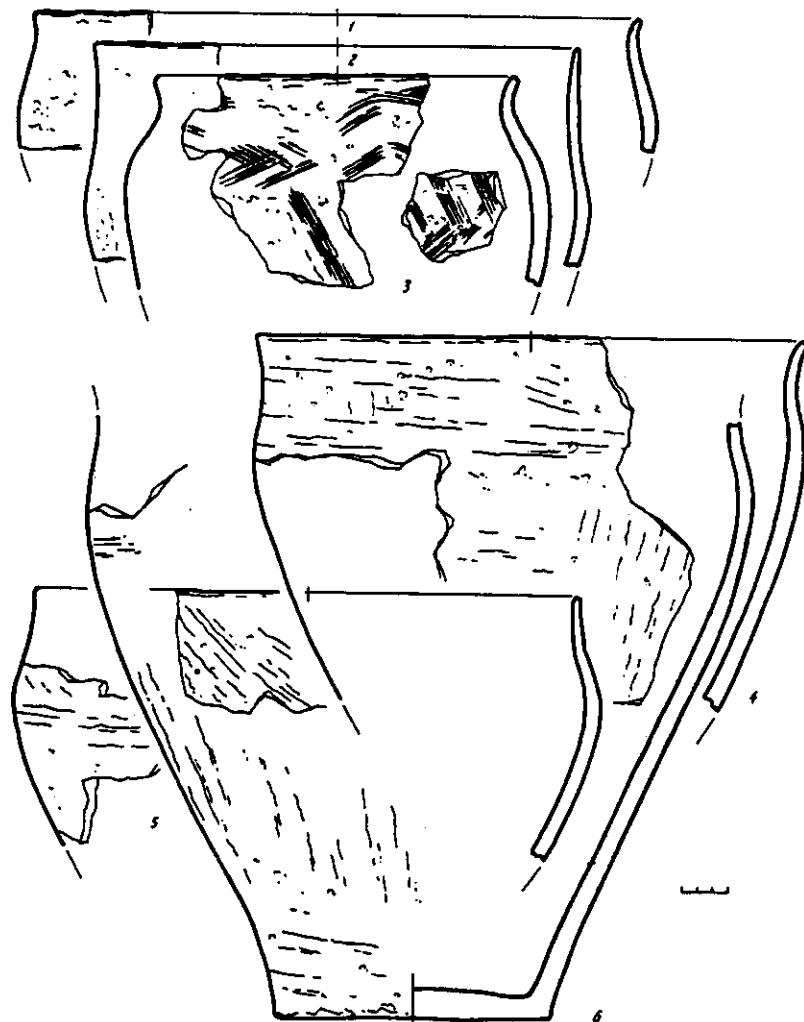

Рис. 7. Глеваха. Ліпна кераміка з вимостки вогнища 1 (1—5) та ями 61 (6).

може бути пов'язаний як з київським, так і з черняхівським горизонтом. Переважна більшість керамічних матеріалів походить саме з об'єктів, в той час як у шарі знайдено лише денця двох ліпних корчаг *in situ*, що фіксують рівень давньої поверхні на глибині 0,3—0,4 м від сучасного, уламки двох дисків, а також відносно нечисленні фрагменти ліпних горщиків і корчаг, які не дозволяють реконструювати навіть верхні частини.

У керамічній масі більшості посудин помітні домішки великих або середніх зерен шамоту, досить звичайна й домішка піску, тоді як жорства застосовувалась рідко. Як правило, кераміка відзначається добрим обпалом і високою міцністю. Поверхня брунатно-сірих відтінків, бугриста через великі домішки, за винятком кількох столових посудин. Орнамент відсутній крім кількох випадків розчесів гребенем або стрижнем по сирій глині, а також насічок чи вдавлень на вінцях посудин.

Основу керамічного комплексу пам'ятки, як і київської культури взагалі, складають корчаги і горщики. Підрахунки діаметрів вінець вказують, що най-численнішу групу становлять невеликі горщики з діаметром вінець 14—18 см. Виділяються також великі горщики (22—26 см). Корчаги (32—40 см) трапляються рідко. Ця картина підтверджується розподілом діаметрів донець у діапазоні від 10 до 24 см. Корчаги і горщики зірдка доповнюються дисками діаметром 18—26 см та ще рідше ребристими чернолощеними мисками. Враховуючи нечисленність знахідок кераміки двох останніх категорій, класифікація київської

кераміки Глевахи дається лише для горщикоподібних посудин. Серед них переважають широкогорлі з плавними або ребристими обрисами плічок, розташованих у верхній частині, та відносно високими, відігнутими назовні, шийками. Подібні форми, що нагадують горщики типу I-2 за класифікацією кераміки київської культури, найбільш типові для корчаг. Серед горщиків менших розмірів особливим численними є посудини з максимальним розширенням округлого корпусу на середині висоти або трохи вище, з вузьким або відносно широким дном, які можна віднести до типів I-2 та I-3. Особливістю керамічного комплексу даної пам'ятки є те, що тут досить мало тюльпаноподібних та біконічних горщиків⁵.

Говорячи про черняхівську гончарну кераміку, яка достовірно пов'язана з київськими комплексами, відмітимо значне переважання столових посудин — на один частково реконструйований горщик припадає миска з повним профілем та 10 мисок, реконструйованих більш ніж наполовину, а також не менше десяти фрагментів різних глеків. Усе це, очевидно, свідчить, що гончарна кераміка з нижнього шару є довізною.

Досить характерними для київської культури на всій території її поширення є низькі сплощено-біконічні пряслиця з широким отвором. Саме такими є 12 пряслиць з об'єктів, описаних вище. Крім того, два пряслиця мають округлу форму, одне виточене із стінки амфори, ще одне прикрашене насічками по гранях (рис. 5, 10). Безумовно, саме з київським горизонтом пов'язані одне ціле і три фрагментованих пряслиця з культурного шару.

На деяких інших знахідках доцільніше буде зупинитись при визначенні хронології поселення.

Кілька слів про черняхівський (верхній) шар поселення, якому присвячено окрему працю⁶. Черняхівські комплекси представлені п'ятьма будівлями, 11 господарськими ямами та відкритим вогнищем. Три будівлі, очевидно, були житлами — вони мають відносно великі розміри (4—4,8×4,6 м, будівлі 7—3,3×3 м, будівлі 8—3,55×3,5 м), чотирикутну форму та глиняні стіни. Глибина котлованів — 0,55—1,1 м. В усіх цих будівлях трапились великі скучення глиняної обмазки стін. Сліди вогнища збереглися лише у будівлі 8. Будівля 2, можливо, використовувалась як господарська споруда — її розміри 2,4×2,25 м. Поряд з житлом 4 була розташована будівля 5, що могла утворювати з ним спільній господарський комплекс. Це рештки гончарної майстерні, точніше, робочого місця гончара (розміри 4,15×1,45—2 м, глибина до 1,7 м) із слідами вісі гончарського круга у спеціальній глиняній подушці.

До числа 11 ям-льохів зі знахідками черняхівської культури входили також верхні стратиграфічні горизонти ям 57 та 58, викопаних ще у київський час. Серед ям переважають споруди, які мали в плані неправильну видовжену форму та похилі стінки. Глибина ям порівняно з київськими невелика. Вогнище із каміння та уламків обмазки розташоване неподалік від житла 7.

Серед фрагментів посуду верхнього горизонту переважала гончарна кераміка (будівля 4 — 82%, будівля 5 — 87,2%, будівля 2 — 70%, будівля 7 — близько 80%, будівля 8 — майже 100%). У трьох мисок реконструйовано повний профіль, 15 столових посудин та два кухонні горщики відтворені частково. Разом з тим, у комплексах, що дали великі колекції кераміки (будівлі 4 і 5), уламки кухонних посудин за кількістю переважають. Асортимент гончарного посуду порівняно з імпортом у київських об'єктах дещо розширився за рахунок трикутих ваз і товстостінних піфосів.

Ліпна кераміка з верхнього горизонту має яскраво виражений вельбарський вигляд — за винятком трьох-четирьох уламків усі горщики були приземкуватими яйцеподібними посудинами із загнутим всередину краєм. Керамічна маса виразно відрізняється від київської — глина тут має домішки жорстви, піску та інколи шамоту, а також блискітки слюди і піриту. Поверхня посудин у верхній та придонній частинах зазвичай добре загладжена, а інколи підлощена. Середня частина горщиків спеціально зроблена шорсткою (хроповатою) або обсипана крупним піском по сирій глині. Кілька посудин мали орнамент у вигляді косих ліній або «граток». З п'яти мисок чотири мають підлощену поверхню. Одна з них була з широким горлом та плавними обрисами плічок, усі інші — закриті, відносно високі, з більш-менш ребристим профілем бочка.

У черняхівських об'єктах знайдено також глиняні грузила для кросен, фрагменти жорен з граніту та туфу, два залізні ножі, шило, пробійник, держак великої ложки, уламок серпа та фрагмент скляної каблучки. У ямі 32 трапилася значна кількість обвугленого зерна. З черняхівським шаром поселення пов'язані також кілька уламків пряслиць та фрагмент великого бойового ножа обо однолезого меча.

Основними матеріалами для датування поселення є знахідки 10 фібул, причому по три застібки знайдено безпосередньо у київських та черняхівських об'єктах, а чотири інші — в культурному шарі. З київських комплексів (нижнього стратиграфічного горизонту будівлі 9 та ями 43) походять дві залізні підв'язні двочленні фібули, виготовлені з вузького чотиригранного стрижня без площин, які відрізняються лише розмірами (рис. 5, 1, 2). В цілому, тими ж ознаками характеризуються бронзова фібула і спинка застібки з культурного шару, знайдені, однак, поряд з київськими ямами. Їх різить лише те, що стрижні, з яких вони зроблені, мають у перетині круглу або підтрикутну форму (рис. 5, 3). За класифікацією С. Л. Гороховського вони належать до фібул серії А (варіанти 1, 3, 4) і датуються в межах середини III — початку IV ст.⁷.

Бронзова фібула з ями 25 дещо іншого типу. Вона також підв'язна, невелика за розмірами, виготовлена з вузької пластини з фасетками, але без площин (рис. 5, 4), що дозволяє вважати її порівняно ранньою. Аналогічні застібки походять, зокрема, з території колишньої Східної Прусії і належать до другої половини III — початку IV ст.⁸.

Для датування київського горизонту можна залучити також фрагментовані кістяні (рогові) гребені з житла 3 та ями 31. Вони однотипні: невеликі тришарові багаточасні з невисокими дугоподібними спинками (рис. 4, 2; 5, 5). Подібні речі належать до варіанту 1 типу I за 3. Томас або варіанту 1а типу I за Г. Ф. Нікітіною, типовому для виробів III та, меншою мірою, IV ст.⁹. Менш суттєвою для датування київського шару є бронзова підвіска-лунниця з житла 3 (рис. 4, 1). Вона має аналогії на пізньозарубинецьких пам'ятках I—II ст. — Йосипівці, Карта-мишевому 2, а також на багатшаровому поселенні Тайманове у Верхньому Подніпров'ї та у прикрасах кола війчастих емалей.

Датування черняхівських комплексів визначається за знахідками парних залізних фібул з будівель 4 і 5 та бронзової з житла 7. Вони відрізняються від київських іншою технологією — спинки декоровані фасетками і площинами. Такі вироби досить характерні для черняхівської культури і, в цілому, можуть бути віднесені до IV ст. До цього ж часу належать і дві фрагментовані залізні фібули з культурного шару, котрі, очевидно, можна пов'язати з черняхівським горизонтом. Одна з них «войнська» з суцільним приймачем, друга — нагадує описану вище. Останню знайдено на ділянці, де виразні черняхівські знахідки відсутні, хоча уламок фібули свідчить, що його відвідували й у IV ст. Уламок каблучки темно-синього скла із споруди 5 с, можливо, продукцією рейнських майстерень IV ст.

Для розгляду проблеми співвідношення київського і черняхівського (точніше, черняхівсько-вельбарського) горизонтів поселення Глеваха залучимо стратиграфічні дані. Наприклад, черняхівське житло 4 перерізає кутом яму 36 з київськими знахідками. Виділення двох стратиграфічних горизонтів у ямах 57, 58 і у житлі 9 показує, що ці об'єкти починали своє існування як київські, а згодом були використані черняхівським населенням. Суттєво, що у ямі 58 нижній шар відокремлювався від верхнього завалом обпаленої глиняної обмазки. Можна припустити, що зміна населення відбулася швидко, тому що об'єкти, перераховані вище, не мають стерильних прошарків. Характерно, що у київських комплексах (або шарах двошарових об'єктів) відсутні знахідки черняхівських пряслиць та фрагментів ліпних посудин вельбарського типу. У свою чергу, черняхівські об'єкти не містять відповідних київських матеріалів. Звідси витікає, що спадкоємності, як і перерви між київським і черняхівсько-вельбарським етапами заселення даної пам'ятки практично не було, а зіставлення хронології цих етапів дозволяє встановити, що зміна населення тут відбулася протягом першої половини, швидше, на початку IV ст.

Запропонованому датуванню цілком відповідає київський керамічний комплекс Глевахи, що є досить архаїчним. Тією чи іншою мірою він близький до таких пам'яток Київського Придніпров'я як Козаровичі, Нові Безрадичі, Обу-

хів 3¹⁰. Своєрідність керамічного комплексу Глевахи полягає в нечисленності біконічних горщиків та лощених мисок, досить типових для наведених вище аналогій. Ця риса дещо зближує посуд з Глевахи з київською керамікою Подесення: з поселень Титова Річка поблизу Чернігова та Лавриків Ліс під Новгородом-Сіверським¹¹. Грунтуючись на близькості кераміки та кількох фібул, дані пам'ятки можна синхронізувати та віднести до другого періоду київської культури, який, в цілому, датується другою половиною III — першою половиною IV ст. Поява черняхівських імпортів в цей час помітна лише у південних регіонах поширення київської культури — у Середньому Подніпров'ї та на сході Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Серед пам'яток останньої групи, що фіксують початок контакту з черняхівською культурою, за характером ліпної кераміки та імпортних речей до Глевахи найбільш близькими є поселення Букреївка 2 поблизу Курська, Боромля 2 неподалік від Сум та Рідний Край 3 під Харковом¹².

Очевидно, київське населення Глевахи підтримувало торговельно-обмінні відносини з черняхівськими племенами, що з'явилися у південній частині Середнього Подніпров'я (зокрема, в басейні р. Росі) у другій половині III ст. З рубежу III/IV ст. на цій території, до правобережжя Стугни включно, з'являються з черняхівські пам'ятки з вельбарською традицією, котрі, можливо, просуваються з Волині. Очевидно, під тиском черняхівських племен «другої хвилі» (типу верхнього горизонту Глевахи) київське населення на деяких ділянках у басейнах Стугни та Ірпеня було вимушене залишити мігрантам місця свого проживання. Не виключено, що це переміщення населення якоюсь мірою відповідає війні між венетами і готами на чолі з Германаріхом, описаній Йорданом¹³.

Таким чином, протягом другої половини III — початку IV ст. мешканці поселення Глеваха були споживачами певних досягнень черняхівської культури — гончарного посуду, деяких типів фібул, гребенів тощо. Рух у напрямку зближення з черняхівською культурою був перерваний вторгненням у Київське Подніпров'я черняхівських племен германського походження. «Кияни», очевидно, були змушені покинути поселення Глеваха і не брали участі у його подальшому житті, тому зіставляти нижній горизонт Глевахи з черняхівською культурою, на мій погляд, нема достатніх підстав.

Однак доля київських общин Середнього Подніпров'я була різною. Більш північні зберегли свою самостійність і традиційну культуру, лише трохи ускладнену деякими черняхівськими запозиченнями. Південні групи населення, які потрапили до черняхівського оточення, згодом набувають все більше провінційно-римських рис, інтегруючись до черняхівської спільноти. Яскравим прикладом цього є відоме поселення Журівка Вільшанська, у ранніх об'єктах якого ще простежуються київські та вельбарські традиції (насамперед, у керамічному комплексі), які упродовж IV ст. поступово зникають. Така ж доля, очевидно, спіткала «кіян», що мешкали на поселеннях Жуківці, Черняхів, Ново-Липовське та ін.¹⁴.

Примітки

¹ Терпиловский Р. В. Новые исследования памятников III—IV вв. в Среднем Поднепровье // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— К., 1988.— Т. 4.— С. 208—212.

² Петраускас О. В., Шишкін Р. Г. Про черняхівські пам'ятки «змішаного» типу на Правобережжі Київського Подніпров'я // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е.— Київ — Львів, 1998.— С. 212—214.

³ Терпиловский Р. В. К проблеме контактов киевской и вельбарской культур // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.— Lublin, 1989.— Т. 2.— С. 231—247.

⁴ Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Памятники киевской культуры. Свод археологических источников.— К., 1992.— С. 24—28.

⁵ Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Указ. соч.— С. 45—47.

⁶ Терпиловский Р. В. К проблеме контактов...— С. 231—247.

⁷ Гороховский Е. Л. Хронология ювелірних изделий первой половины I тыс. н. э. Лесо-

степного Поднепровья и Южного Побужья.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1988.— С. 153.

⁸ Там же.— С. 160.

⁹ Thomas S. Studien zu den germanischen Kammen der römischen Kaiserzeit. // Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege.— 1960.— Bd. 8.— S. 75, 120; Никитина Г. Ф. Гребни черняховской культуры // СА.— 1969.— № 1.— С. 156.

¹⁰ Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Указ.соч.— Рис. 19, 25—28.

¹¹ Там же.— Рис. 34, 38, 39

¹² Сымонович Э. А. Букреевка 2 — селище второй четверти I тыс. н. э. возле Курска // МИАДЛ.— 1990.— Вып. 1.— С. 78—110; Некрасова А. Н. К вопросу о начальном этапе распространения черняховских древностей в Днепровском лесостепном Левобережье // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини (тези доповідей).— Полтава, 1990.— С. 150, 151; Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Указ.соч.— С. 171, 172.

¹³ Иордан. О происхождении и деяниях гетов.— М., 1960.— С. 90.

¹⁴ Абашина Н. С., Обланский А. М., Терпиловский Р. В. К вопросу о раннеславянских элементах культуры на черняховских памятниках Среднего Поднепровья // РА.— 1999.— № 4.— С. 78—98.

R. V. Terpilovsky

КИЕВСКИЙ ГОРИЗОНТ ПОСЕЛЕНИЯ ГЛЕВАХА

Сложность историко-культурной ситуации, сложившейся на Киевщине в позднеримское время, состоит в пограничном характере этой территории, находящейся между северной киевской и южной черняховской культурами. Впервые их комплексы в пределах одного памятника удалось достоверно зафиксировать на поселении Глеваха (Васильковский р-н, Киевской обл.). В ходе раскопок первой половины 80-х гг. здесь исследовано 3000 м² площади. Публикации киевского (нижнего) горизонта поселения и посвящена настоящая статья.

К нему принадлежит четыре постройки, 45 ям-погребов, под выносного очага и яма для выжигания угля. Из объектов и культурного слоя происходит лепная керамика киевской культуры и черняховский керамический импорт, прядлица, железные ножи, кресало, долото, бронзовая подвеска-лунница, точильные бруски и др. Хронология горизонта по находкам подвязных фибул и двух роговых гребней определяется в рамках второй половины III — начала IV в. н. э.

В начале IV в. в Глевахе фиксируется смена населения, вызванная продвижением черняховско-вельбарских племен. Возможно, эти события в какой-то мере соответствуют войне между венетами и готами Германариха, описанной Иорданом.

R. V. Terpilovsky

KYIV HORIZON OF THE GLEVAKHA SETTLEMENT

A complexity of historical and cultural situation in the Kyiv Region in the Later Roman Period derived from the fact that this territory was a border between the northern Kyiv Culture and the southern Cherniakhiv Culture. Archaeological complexes of the both cultures were first reliably investigated in Glevakha settlement (Vasylkiv region, Kyiv oblast). About 3,000 square m were investigated there in the first half of the 1980s. This paper presents the materials from the Kyiv (the lower) horizon of the settlement.

The horizon included four dwellings, 45 storage-pits, the bottom of a fireplace, and the pit for burning out a charcoal. The objects and the horizon itself contained the sherds of hand-made vessels attributed to the Kyiv Culture and the imported ceramics of the Cherniakhiv Culture, and also clay spindle, iron knives, strike, chisel, bronze lunntsia pendant, and whetstones, etc. The horizon is dated to the period from the second half of the third century to the beginning of the fourth century AD by several fibula and two horny combs.

Because of infiltration of the Cherniakhiv-Wielbark tribes, there were some changes in the composition of the population in the Glevakha settlement at the beginning of the fourth century AD. It seems that these changes were somehow provoked by the war between the Venetes and the Goths of Hermanarich described by Jordan.

ДО МЕТОДИКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ПРО МЕТОДИКУ ВИЗНАЧЕННЯ РАННІХ ПОХОВАНЬ НА МОГИЛЬНИКАХ ЗАРУБІНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Л. Є. Скиба

Статтю присвячено розгляду уточнень і доповнень, запропонованих групою санкт-петербурзьких дослідників до методу визначення хронології могильників.

Однією з фундаментальних проблем вивчення зарубинецької культури є визначення її хронології, зокрема нижньої дати. Неодноразова зміна цієї дати упродовж дослідження зарубинецьких пам'яток пов'язана з тим, що тривалий час єдиним хронологічним індикатором культури були фібули із закритих комплексів. Датування фібул кілька разів переглядалося згідно зі змінами в хронології середньолатенських європейських фібул, а відтак, змінювалися дати і зарубинецької культури. Іншим хронологічним індикатором зарубинецьких пам'яток виступає античний імпорт, зокрема фрагменти амфор, виявлені на поселеннях Середньої Наддніпрянщини. Значна кількість фрагментів амфор походить з поселення Пилипенкова Гора, де знайдено і фрагмент горла коської амфори з двоствольною ручкою, яка за клеймом з ім'ям АПОЛЛАДОС датується 230—220 рр. до н. е. Саме ці матеріали дозволили Є. В. Максимову визначити нижню дату пам'яток зарубинецької культури — «кінець III ст. до н. е. або ж рубіж III—II ст. до н. е. — маючи на увазі Полісся та Південну Білорусь»¹.

На підставі матеріалів з могильників К. В. Каспарова вважала, що формування зарубинецької культури, зокрема її середньодніпровського та поліського варіантів, припадає на початок Латену C2, наймірніше — після 180—170 рр. до н. е.².

Таким чином, маемо розбіжність у визначенні нижньої дати культури за матеріалами з поселень та ранніми матеріалами могильників.

Останнім часом було зроблено спробу ліквідувати ці розбіжності за допомогою виділення таких ранніх поховань на зарубинецьких могильниках, які можна було б синхронізувати з датою клейма з Пилипенкової Гори. Саме цій проблемі присвячено статтю Г. Г. Абезгауза, В. Є. Єременка, В. Г. Журавльова, С. Ю. Каргопольцева «До питання про ранню дату могильників зарубинецької культури»³. Автори вважають, що на підставі матеріалів могильників можна виділити поховання ранньої фази, і продатувати їх 225—190 рр. до н. е. У таких поховань відсутній південно-західний, балкано-ілрійський компонент, тобто вісімкоподібні фібули, фібули з трикутним щитком та інші речі балкано-ілрійського походження, поява яких у зарубинецькій культурі К. В. Каспарова пов'язувала з походами бастарнів до Ілрії в 179—168 рр. до н. е.⁴. При цьому дослідники спираються на матеріали з могильників Вороніне та Корчувате. Дослідники справедливо зазначають, що таке важливе завдання, як виділення «добалканської» фази на могильниках вимагає особливої обережності у ставленні до методики хронологічних досліджень. Вивчення хронології могильників за кореляційним методом П. Рейнеке, на думку авторів, має цілий ряд істотних недоліків⁵, саме з

цих причин цей метод не може гарантувати точність кінцевого результату хронологічних досліджень. Метод П. Рейнеке, на їхню думку, можна використовувати лише для кожного могильника окремо і тільки за умов його доповнення: а) поділом поховань на статевовікові групи і проведенням дослідження дляожної групи окремо з подальшою синхронізацією періодизацій цих груп; б) доскільливим типологічним дослідженням кераміки як найбільш численної категорії матеріалу (при цьому пропонується застосування кластерного алгоритму типології кераміки).

Однак, на нашу думку, запропоновані доповнення до методу П. Рейнеке багато в чому є проблематичними⁶.

Проведення поділу поховань на чоловічі та жіночі вимагає від дослідника чітких критеріїв. Абсолютним критерієм такого поділу логічно вважати дані антропології. Однак питання ускладнюється тим, що на зарубинецьких могильниках ми маємо справу з рештками трупоспалень, статевовіковий аналіз яких доволі утруднений, а часом і неможливий. Хоча для деяких могильників зарубинецької культури було проведено антропологічне визначення кальцинованих кісток, однак могильники Вороніне та Корчувате, вибрани авторами для дослідження, до цього числа не належать. Тому виділення груп чоловічих та жіночих поховань можливе лише за археологічними ознаками. При цьому, зважаючи на високий рівень гіпотетичності такого поділу, слід звернути особливу увагу на відбір критеріїв поділу поховань, тобто таї критерії повинні бути чітко визначеніми і мати ґрунтовну аргументацію.

Для поховань могильника Вороніне авторами статті відібрано 12 ознак похованального обряду, за якими виділено 20 жіночих і 20 чоловічих поховань (рис. 1). Статевовіковий поділ поховань проведено за жіночими категоріями речей і корелятивними рисами похованального обряду. Ступінь кореляції рис обряду проведено за формулою: $S^2 / k l$. На жаль, сама методика використання цієї формули не описана, що не дає можливості застосувати її до інших пам'яток.

Жіночі поховання було виділено за наявністю так званих жіночих категорій речей (намисто, шпильки, браслети) та такими характерними рисами, як розташування кераміки на кальцинованих кістках, парність фібул та наявність фібул зарубинецького типу. Поховання, позбавлені цих рис, віднесено до групи чоловічих. Автори

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
8	++											
36	+				++							
40	+					+						
7	+						+					
42	+						+					
1	+							+				
21	+							+				
4	+++							+				
19	+	+						+				
35	+							+				
47	+	+						++				
24	+				++	++	++					
37	+	++				+	+					
5	++								+			
33	+				+				++			
29	+++								+			
26	++++									+		
48	+								+			
9	+				+++	++						
16	+					+				+		
20							++					
27							++					
3							++	++				
14									+			
30									+			
17										+		
45												
50												
10										+		
26											+	
12												
15												
46												
44												
22												
18												
38												
39												
43												
23												

жіночі поховання

чоловічі поховання

Рис. 1. Статевовікові групи поховань могильника Вороніне (за Г. Г. Абезгаузом, В. Є. Єременком, В. Г. Журавльовим, С. Ю. Каргопольцевим). I — кореляція рис обряду могильника Вороніне; II — групи поховань за категоріями інвентарю та корелятивними рисами обряду. Риси обряду: 1 — наявність намиста, шпильок та браслетів; 2 — розташування кераміки на кістках; 3 — наявність фібул з трикутним щитком; 4 — наявність двох фібул; 5 — розташування кераміки зі східного краю розпису кісток (з відхиленнями); 6 — розміщення кухля у мисці; 7 — лощіння горщика; 8 — розташування кераміки із західного краю розпису кісток (з відхиленнями); 9 — наявність вищерблених посуду; 10 — посудина лежала на боку; 11 — наявність попелу в похованні; 12 — розташування кераміки з південного чи північного краю (з відхиленнями).

зазначають, що розподіл за запропонованими критеріями є «досить умовним і, можливо, що в групу «жіночих» потрапила якась кількість чоловічих поховань, а в групу «чоловічих» — кілька жіночих, однак кількість таких поховань навряд чи є великою»⁸.

Звернемося до розгляду рис поховального обряду, за якими здійснено статевовіковий поділ поховань (рис. 1). Ознака 1 — наявність жіночої категорії речей — намисто, шпильки, браслети; ознака 2 — розташування кераміки на кістках — вважаються суттєво жіночими. Ознака 1 наявна у 13 похованнях, а ознака 2 — у дев'яти. Сукупно ці ознаки трапляються лише у п'яти похованнях (№ 8, 4, 5, 29, 25). Серед поховань з ознакою 1 (наявність намиста, шпильок, браслетів) шість містили лише по одній шпильці (№ 8, 36, 40, 35, 5, 33) і тільки у двох випадках в таких похованнях присутня і ознака 2 (№ 5, 8). Впевнено стверджувати про те, що шпилька є ознакою виключно жіночих поховань важко, оскільки на могильнику Велемичі-II у похованні 103 шпильку виявлено у чоловічому (за антропологічним визначенням) похованні⁹. Слід зазначити, що прикраси не є прерогативою суттєво жіночих поховань, адже, скажімо, у похованні 52 (також чоловічому за антропологічним визначенням) могильника Велемичі-II знайдено бронзову підвіску, уламок спіральної пронизки та фібулу¹⁰. Тобто на могильниках зарубинецької культури трапляються чоловічі поховання, що мають у складі інвентарю прикраси. Повертаючись до могильника Вороніне, відмітимо, що в чотирьох похованнях (№ 36, 40, 35, 33) ознака 1 (представлена виключно шпильками) корелюється лише з такими рисами обряду, як лощіння горщика (ознака 7) — поховання 40, розташування кераміки зі східного краю розсипу кісток (ознака 8) — поховання 35, розташування кераміки зі східного краю розсипу кісток (ознака 5) та розташування кухля у мисці (ознака 6) — поховання 36, навмисне вищерблення посуду (ознака 9), покладення посуду на бік (ознака 10) та ознака 5 — поховання 33. Однак усі вказані ознаки (5—10) є загальними, характерними для обох груп поховань — як жіночих, так і чоловічих. Це ставить під сумнів правомірність віднесення до жіночих таких поховань, як № 33, 35, 36, 40, що визначені як жіночі на підставі наявності лише шпильок. Okрім того, на багатьох могильниках зарубинецької культури поховання з «категорією жіночих речей» складають незначний відсоток, а на деяких пам'ятках вони відсутні.

Визначення ознаки 2 як виключно жіночої також видається сумнівним. Поперше, проблематичним є саме визначення поняття «розташування кераміки на кістках», оскільки, крім розміщення кераміки на щільному скученні кальцинованих кісток, маємо випадки, коли в похованні незначна кількість дрібних кісток розкидана по дну могили або на значній його площині там же знаходитьсь кераміка. Так, наприклад, у похованні 21 могильника Вороніне кісток небагато, але вони розкидані на площині діаметром близько 1 м¹¹. На нашу думку, це два абсолютно різні способи розташування кісток у могилі, які логічно розглядати як дві самостійні риси обряду. По-друге, антропологічні дані свідчать про те, що така ознака, як розташування кераміки на кістках, трапляється не лише в жіночих, а й чоловічих похованнях. Наприклад, поховання 55 на могильнику Велемичі-II, поховання 71 на могильнику Отвежичі¹². По-третє, розташування кераміки на кальцинованих кістках взагалі не характерне для зарубинецької культури. Кількість таких поховань на могильниках, де вони трапляються, як правило, дуже невелика. Наприклад, серед 83 поховань з могильника Велемичі-II лише в трьох (№ 46, 55, 70) посуд розташовувався на кістках або серед них¹³.

Жіночою рисою, на думку авторів статті, є і розміщення у похованні двох фібул (ознака 4), тобто одна фібула характерна лише для чоловічих поховань. Проте в похованнях 42, 61 та 76 могильника Велемичі-II, які за антропологічним визначенням є жіночими, знайдено не по дві, а по одній дротяній фібулі¹⁴. На Пирогівському могильнику, в жіночому похованні 101, також знаходилася одна дротяна фібула середньолатенської схеми. Сумнівний характер цієї ознаки жіночих поховань підтверджується і самими авторами (зокрема, В. С. Єременком та В. Г. Журавльовим), які в іншій статті, присвяченій Чаплинському могильнику, наявність однієї фібули в похованні визначають як загальну рису і жіночих, і чоловічих поховань¹⁵. Тобто, повертуючись до могильника Вороніне, цілком можливо, що поховання 17, 27 та 39, які мали по одній дротяній фібулі, також можна віднести до жіночих. До жіночих, за ознаками, слід було б віднести й по-

ховання 22, оскільки воно характеризується не ознакою 8, як вказують автори (рис. 1), а повинне характеризуватися ознакою 2, адже горщик і кухоль стояли в похованні «на західному краю скучення на кістках»¹⁶. На нашу думку, визначення чоловічих поховань за ознаками 5—11 є необґрутованим. Антропологічне вивчення поховань свідчить, що згадані ознаки є характерними як для чоловічих, так і для жіночих поховань.

Невмотивоване й нечітке визначення обраних ознак поховального обряду призводить до того, що в одних випадках відсутність ознаки 7 свідчить про відсутність горщика у похованні, а в інших — про відсутність лошіння горщика. Крім того, постає цілком слушне запитання: чому враховується лошіння саме горщика, а не іншого посуду? Так само й ознака 10 (покладення посуду на бік) — не завжди відображає реальну картину, оскільки в одному похованні одна посудина може лежати, а інша стояти як, наприклад, у похованнях 18 та 43¹⁷. У деяких випадках автори неправильно вказують розташування посуду відносно кісток або взагалі опускають цю ознаку (наприклад, поховання 10 та 40). При поділі поховань могильника Вороніне на жіночі та чоловічі дослідники не зазначили двох поховань — 6 та 13, які, за ознаками авторів, мали б належати до чоловічих¹⁸.

Сумнівними видаються і висновки авторів про однакову кількість чоловічих та жіночих поховань. На могильниках з антропологічним визначенням кальцинованих кісток картина зовсім інша. Так на могильнику Велемичі-II маємо таке співвідношення поховань: чоловічих — 16, в тому числі 3 умовних; жіночих — 43, в тому числі 8 умовних, дитячих — незначний відсоток¹⁹. На могильнику Чаплин Т. С. Кондукторовою обстежено кальциновані кістки з 214 поховань. Дитячі поховання становлять понад 25%. На могильнику Отвержичі професором В. В. Гінзбургом досліджено 54 поховання. Для 33 поховань вдалося зробити антропологічне визначення кальцинованих кісток: 18 поховань — жіночі, чотири — чоловічі, шість — дитячі, решта — поховання дорослих. Дослідження кальцинованих кісток з подальших розкопок могильника провадилися польським антропологом А. Малиновським, який виявив ще чотири дитячі поховання²⁰. У 108 похованнях Пирогівського могильника вдалося визначити видову належність кальцинованих кісток. З'ясувалося, що лише 75 поховань містили людські кістки, решта — лише кістки тварин. Серед антропологічно визначених поховань з кістками людини — жіночі становили шість поховань, чоловічі — 1, дитячі — 13 (17,3%), підлітки — 6 (8%), дорослі — 49²¹. На могильнику Любовиці губинської групи, хронологічно близькому до зарубинецьких могильників, також спостерігається значне переважання жіночих поховань (28) над чоловічими (9) при наявності дитячих (13)²².

Таким чином, наведене вище свідчить про те, що вибрані критерії для визначення жіночих та чоловічих поховань, не завжди коректні й обґрутовані, а їхню «умовність» вочевидь применено. На нашу думку, запропоновані поправки й доповнення до кореляційного методу П. Рейнеке не сприяють його уточненню.

Кераміку могильника Вороніне досліджено авторами за кластерним методом. Для формування кластерів прийнято співвідношення п'яти ознак (діаметра шийки, діаметра найширшої частини тулуба, діаметра dna, висоти посудини від вінець до максимального розширення тулуба, висоти від максимального розширення тулуба до dna) до загальної висоти посудини. Ці співвідношення дають математичне уявлення про посудину, тобто уявлення про її пропорції. Тому цілком можливо, що з погляду математики запропонований кластерний метод є правомірним. Однак з погляду археології, він має істотні недоліки, оскільки в ньому не враховано ряд важливих ознак, наприклад округлобокість та біконічність посуду, ступінь відхиленості вінець, обробку вінець та ін. Тобто метод не дає уявлення про форму посудини. Натомість саме завдяки згаданим ознакам і простежуються хронологічні зміни у розвитку кераміки. Повертаючись до кластерного методу, зазначимо, що в окремих випадках віднесення посуду до одного типу (кластера) видається сумнівним навіть з погляду математики. Наприклад, горщики з поховань 35 та 7 (рис. 3, 1, 2) віднесено до кластеру (типу) 12, хоча очевидно, що вони істотно відрізняються як за формою, так і за пропорціями. Так само й щодо горщиків з поховань 18, 22, 37 (рис. 3, 3—5), які віднесено до

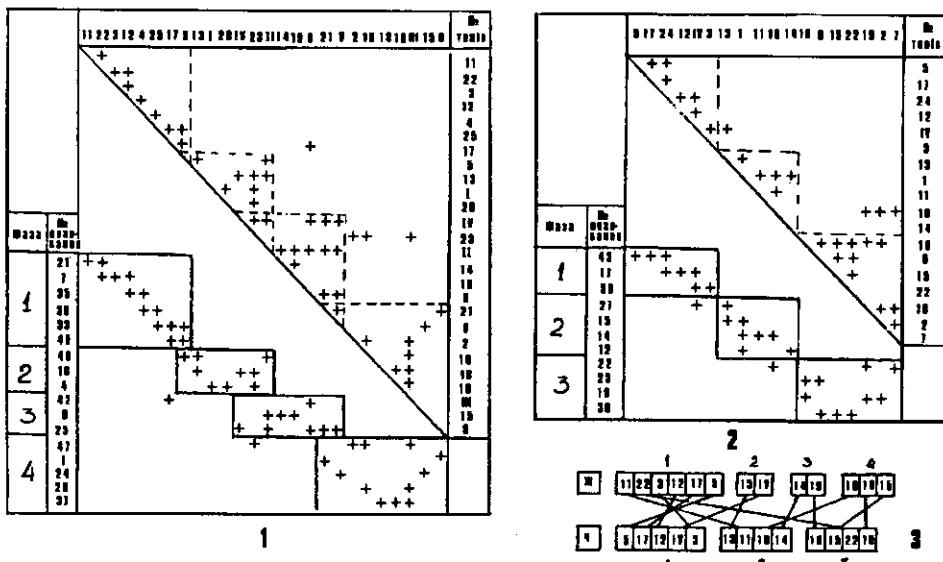

Рис. 2. Періодизація «жіночих» (1) та «чоловічих» (2) поховань (за Г. Г. Абезгаузом, В. С. Єременком, В. Г. Журавльовим, С. Ю. Каргопольцевим). 3 — синхронізація «жіночих» та «чоловічих» поховань за типами речей.

типу 10, або щодо кухлів з поховань 25 і 11, 37 та 22 (рис. 3, 6—9), що належать, відповідно, до типів 21 та 18. Все це змушує з обережністю поставитися до запропонованого методу дослідження кераміки й висловити певні сумніви щодо його безпомилковості.

Наступним етапом роботи санкт-петербурзьких авторів стало дослідження кореляції кераміки (номер типу відповідає номеру кластера) з металевими речами (фібули першого — третього хронологічних етапів позначені I, II, III; дротяні середньолатенської конструкції — IV, браслети — V — періодизацію прийнято за К. В. Каспаровою²³) окрім в жіночих та чоловічих похованнях. На цій основі виділено чотири фази «жіночих» поховань та три «чоловічих», які можна синхронізувати між собою за типами речей, що трапляються в обох групах поховань (рис. 2).

Зауважимо, що авторами враховані не всі речі, які знаходилися в похованнях. Навіть залучення металевих речей у жіночих похованнях проведено вибірково. Взято лише браслети, поза увагою залишилися інші категорії речей, наприклад, шпильки, які на могильнику траплялися частіше, ніж браслети. При кореляції навіть відібраних речей деякі іх типи випущено. Це стосується поховання 29 (рис. 2), де випущено дротяну фібулу середньолатенської схеми (тип IV), а у похованні 47 — кухоль (тип 23)²⁴. Кухоль з поховання 24 взагалі не використано для типології кераміки. У похованні 25 вісімкіподібну фібулу віднесено до другого хронологічного етапу за К. В. Каспаровою. Однак дослідниця завжди вважала, що фібули цього типу є одними з найраніших у зарубинецькій культурі. Тому цю фібулу слід віднести до першого хронологічного етапу.

Щодо «чоловічих» поховань, то в цій групі не враховано тип 4 (миску) з поховання 17²⁵. Дивно, що автори випустили цей тип з таблиці «чоловічих» поховань, хоча в «жіночих» він присутній і є ранією ознакою. Щоправда, запропоновання типу 4 в групу «чоловічих» поховань порушить чіткість 1 фази цієї групи. Окрім того, при кореляції не залучено матеріали поховання 13, яке характеризується типами 6 та 12. У похованні 23 неправильно вказано кластер миски (не тип 6, а тип 7)²⁶.

Таким чином, навіть з першого погляду очевидно, що на даному етапі дослідження автори припустилися багатьох помилок. При врахуванні всіх зауважень і доповнень кореляційна послідовність поховань істотно зміниться. Скажімо, якщо ввести матеріали поховання 13 (горщик — тип 12 та миска — тип 6), то стане очевидним, що за типом горщика це поховання належить до першої фази,

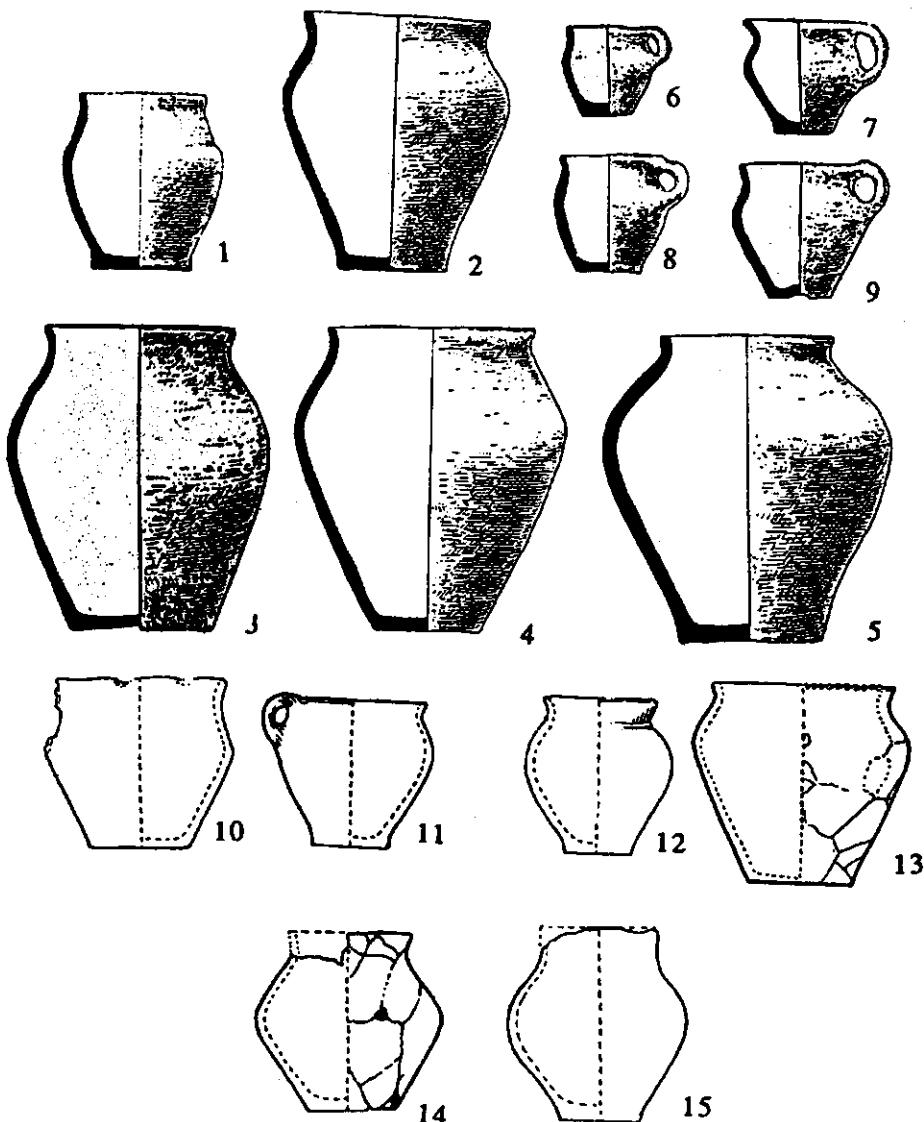

Рис. 3. Типи кераміки (за Г. Г. Абезгаузом, В. С. Єременком, В. Г. Журавльовим, С. Ю. Каргопольцевим). Могильник Вороніне (1—9): Тип 12: 1 — поховання 35; 2 — поховання 7. Тип 10: 3 — поховання 18; 4 — поховання 22; 5 — поховання 37. Тип 21: 6 — поховання 25; 7 — поховання 11. Тип 18: 8 — поховання 37; 9 — поховання 22. Корчеватівський могильник (10—15): Тип 10: 10 — поховання 37; 11 — поховання 4. Тип 7: 12 — поховання 22; 13 — поховання 4. Тип 8: 14 — поховання 2; 15 — поховання 26.

тому що тип 12 наявний у похованнях 7, 35 та 17 цієї фази, а тип 6 (миска) трапляється лише в похованні 30 разом з кухлем (тип 22). Оскільки тип 22 характерний для фази I жіночих поховань, то цілком імовірно, що тип 6 також характеризує ранню фазу. Тоді до ранньої фази могильника можна віднести не лише поховання 13, а й поховання 30, що розміщене у третій фазі. У похованні 30, окрім кераміки типів 22 та 6, виявлено горщик — тип 15. Крім поховання 30, цей тип трапляється тільки один раз — у «жіночому» похованні 24, віднесеному до останньої фази лише за цим горщиком і браслетом. Отже, на нашу думку, немає жодних підстав для датування поховання 24 останньою фазою, оскільки в похованні 25 браслет знайдено разом з вісімкоподібною фібулою (тип I, а не II, як помилково вказано авторами на рис. 2) та мискою (тип 9), яка у похованні 42 знаходилася з раннім горщиком (тип 17). Тобто поховання 24 можна пересунути й до іншої, більш ранньої фази, так само, як і поховання 30 та 25. Кореляційну по-

слідовність поховань можна змінювати й далі. Наприклад, поховання 1 віднесено до фази 4 жіночих поховань на підставі кухля (тип 21) та миски (тип 8). Кухль типу 21 трапився на могильнику ще раз лише у похованні 25 третьої фази жіночих поховань, а миска типу 8 більше взагалі не зустрічається з іншими речами. Тому не зрозуміло, чому поховання 1 розміщено саме у фазі 4, а не у фазі 3.

Таким чином, запропонована кореляція речей могильника Вороніне вимагає серйозного допрацювання. З погляду математики, подана побудова кореляційних матриць не є єдиним варіантом такої побудови. Можна запропонувати ще кілька варіантів матриці, які спростувати неможливо. Для того, щоб встановити однозначність кореляційної матриці, необхідно залучити істотні додаткові аргументи. Натомість аргументи авторів щодо неможливості переміщення поховань в жодну іншу позицію, оскільки при такому переміщенні порушиться вся кореляційна послідовність²⁷, не переконують ані в точності кінцевого результату дослідження, тобто наявності «добалканської» фази на могильнику, ні в правильності шляху, обраного авторами.

Звертаючись до матеріалів Корчуватівського могильника, автори відмовилися від поділу поховань на «жіночі» та «чоловічі» й від застосування кластерного алгоритму типології кераміки, мотивуючи це тим, що матеріали пам'ятки недостатньо повно опубліковані. Слід зазначити, що, на нашу думку, в публікації могильника цілком достатньо даних для характеристики похованального обряду й видлення його рис. Очевидно, що відмова від статевовікового поділу поховань пов'язана з тим, що запропоновані авторами критерії такого поділу для могильника Вороніне на цій пам'ятці просто не спрацьовують. На Корчуватівському могильнику практично відсутні ознаки, за якими виділялися жіночі поховання на могильнику Вороніне — наявність намиста, шпильок, браслетів (ознака 1) та розташування кераміки на кістках (ознака 2). Цей факт свідчить не про недостатню повноту публікації матеріалів Корчуватівського могильника, а про хибність критеріїв видлення жіночих та чоловічих поховань. Згадані дві ознаки не характерні для могильників зарубинецької культури і, зокрема, на похованальних пам'ятках Середньої Надніпрянщини трапляються вкрай рідко.

Теза авторів про те, що на підставі візуального визначення керамічний комплекс Корчуватівського могильника чітко розподіляється на ряд характерних форм, і тому кожну таку форму можна означити як хронологічний індикатор, видається непереконливо. На даній пам'ятці кераміка поділяється на характерні форми не чіткіше, ніж на будь-якому іншому могильнику. Необґрунтovanий візуальний поділ кераміки на типи призвів до того, що одному хронологічному індикатору (ХІ) відповідають посудини, абсолютно різні як за пропорціями, так і за формою. Наприклад, кухлі з поховань 37 та 22, де співвідношення діаметра шийки (Д2) до загальної висоти (Н4) складає 0,75 та 0,92, а співвідношення діаметра максимального розширення посудини (Д3) до Н4 — відповідно 0,91, 1,11 позначене одним ХІ — 10 (рис. 3, 10, 11). До хронологічного індикатора 7 належать горщики з поховання 4 та 22, що мають такі показники: Д2:Н4 — 1,48 та 0,69; Д3:Н4 — 1,09 та 0,92; Д4 (діаметр dna): Н4 — 0,52 та 0,42 (рис. 3, 13, 12). Цілком очевидно, що цей посуд не може відповісти одному хронологічному індикатору. Те ж саме стосується й інших хронологічних індикаторів (наприклад, тип 8) (рис. 3, 14, 15).

По-суті, при хронологічному вивченні Корчуватівського могильника дослідники повернулися до методу П. Рейнеке, забувши про всі свої застереження щодо його використання та доповнення статевовіковим поділом і чіткою типологією кераміки. Крім того, схоже, що при визначенні хронологічних позицій ряду поховань автори взагалі відмовилися від методу П. Рейнеке. Зокрема, це стосується поховань 34, 64 та 69, віднесеніх до першої фази могильника лише завдяки наявності в них дротяних фібул середньолатенської схеми варіанта В-Костжевський (в похованні 34 фібула взагалі занадто фрагментарна, щоб упевнено віднести її саме до цього варіанта). Тобто визначення цих поховань Латеном С1в не має під собою жодних підстав: загальновідомо, що ці фібули у зарубинецькій культурі побувають тривалий час — від Латену С2 аж до Латену Д1. Отже зазначені поховання можливо датувати саме таким широким періодом. Поховання 4, 14 та 22 мають керамічний інвентар, за своїми формами та пропорціями подібний до того, що трапляється з фібулами зарубинецького типу. То-

му і в цьому випадку немає жодних підстав визначати хронологічні межі цих поховань Латеном С1в.

Таким чином, запропоновані доповнення не вдосконалили кореляційний метод П. Рейнеке. По-перше, поділ поховань на жіночі та чоловічі за археологічними матеріалами проведено без достатньої аргументації, а в певних випадках він суперечить антропологічним даним. По-друге, неврахування якісних ознак посуду, а також розміщення в одному кластері посуду різного за пропорціями, ставить запропоновану типологію кераміки під сумнів. По-третє, кореляційна побудова послідовності поховань вимагає серйозної додаткової аргументації. По-четверте, визначення «добалканської» фази лише за фібулами В-Костжевський взагалі неможливе, зважаючи на час побутування таких фібул на території зарубинецької культури.

Спираючись на матеріали могильників, зокрема на фібули, які залишаються головним хронологічним індикатором цих пам'яток, слід констатувати, що на сьогодні ми не маємо жодних підстав для виділення групи поховань «добалканської» фази, синхронних нижній даті поселення Пилипенкова Гора — даті, визначеній за амфорним клеймом. Ліквідувати хронологічний розрив між найранішими датами поселень та найранішими датами могильників або, принаймні, пояснити існування такого розриву можуть лише подальші дослідження пам'яток зарубинецької культури й накопичення нового інформативного матеріалу.

Примітки

¹ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— С. 25.

² Каспарова К. В. О времени возникновения зарубинецкой культуры // Археологические вести.— 1993.— № 2.— С. 177.

³ Абезгауз Г. Г., Еременко В. Е., Журавлев В. Г., Каргопольцев С. Ю. К вопросу о ранней дате могильников зарубинецкой культуры // Проблемы хронологии эпохи Латена и Римского времени.— СПб., 1993.— С. 34—55.

⁴ Каспарова К. В. О фібулах зарубинецкого типа // АСГЭ.— 1977.— Вып.18.— С. 76; Каспарова К. В. Роль юго-западных связей в процессе формирования зарубинецкой культуры // СА.— 1981.— № 2.— С. 75.

⁵ Бажсан И. А., Еременко В. Е. Некоторые аспекты исследования хронологии могильников по методу П. Рейнеке // Проблемы хронологии ...— С. 14—21.

⁶ Ми не торкаємося питання хронології Латену С1в та хронологічно-типологічного розгляду фібул могильника Вороніне, детально дослідженого К. В. Каспаровою: Каспарова К. В. О времени возникновения...— С. 173.

⁷ Каменецкий И. С., Маршак Б. И., Шер Я. А. Анализ археологических источников. Возможности формализированного подхода.— М., 1975.— С. 50.

⁸ Абезгауз Г. Г., Еременко В. Е., Журавлев В. Г., Каргопольцев С. Ю. Указ. соч.— С. 46.

⁹ Каспарова К. В. Зарубинецкий могильник Велемичи-II // АСГЭ.— 1972.— Вып.14.— С. 109.

¹⁰ Там же.— С. 104.

¹¹ Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья // САИ.— М., 1961.— С. 56.

¹² Каспарова К. В. Зарубинецкий могильник Велемичи-II.— С. 104; Каспарова К. В. Могильник и поселение у дер. Отвержичи // МИА.— 1969.— № 160.— С. 167.

¹³ Каспарова К. В. Зарубинецкий могильник Велемичи II...— С. 103—105.

¹⁴ Там же.— С. 103—107.

¹⁵ Еременко В. Е., Журавлев В. Г. Хронология могильника Чаплин верхнеднепровского варианта зарубинецкой культуры // Проблемы хронологии эпохи Латена и Римского времени.— СПб., 1993.— С. 61, 62.

¹⁶ Кужаренко Ю. В. Памятники железного века... — С. 56.

¹⁷ Там же. — С. 56, 60.

¹⁸ Там же. — С. 55, 56.

¹⁹ Каспарова К. В. Зарубинецкий могильник Велемичи-II. — С. 67, 68.

²⁰ Каспарова К. В. Могильник и поселение у дер. Отвежичи. — С. 138, 163—167; Каспарова К. В. Новые материалы могильника Отвежичи и некоторые вопросы относительной хронологии зарубинецкой культуры Полесья // АСГЭ. — 1976. — Вып. 17. — С. 42.

²¹ Скиба Л. Є. Пирогівський могильник зарубинецької культури. — Автореф. дис... канд. ист. наук. — К., 1985. — С. 39.

²² Domański G. Studia z dziejów środkowego Nadodera w III—II wieku P. N. E. — Wr.—W.—Kr.—Gd.—L., 1975. — 198.

²³ Каспарова К. В. Зарубинецкая культура в хронологической системе культур эпохи латена // АСГЭ. — 1984. — Вып. 25.

²⁴ Абезгауз Г. Г., Еременко В. Е., Журавлев В. Г., Каргопольцев С. Ю. Указ. соч. — С. 45. — Рис. 3.

²⁵ Там же. — С. 39. — Рис. 1. — С. 48. — Рис. 5.

²⁶ Там же...

²⁷ Там же. — С. 49.

Л. Е. Скиба

О МЕТОДИКЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ РАННИХ ПОГРЕБЕНИЙ НА МОГИЛЬНИКАХ ЗАРУБИНЕЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье рассмотрена попытка группы санкт-петербургских исследователей ликвидировать хронологический разрыв между датами, полученными на основании фибул, и датами, полученными на основании античного импорта из поселений зарубинецкой культуры. По их мнению, дополнив метод Рейнеке, на могильниках этой культуры можно выделить погребения ранней фазы — 225—190 гг. до н. э.

Однако предложенные дополнения являются дискуссионными так как: 1 — недостаточно аргументировано разделение погребений на женские и мужские; 2 — не учтены качественные признаки сосудов; 3 — корреляционная схема погребений выполнена непоследовательно; 4 — «дабалканская» фаза определяется только на основании фибул В по Костшевскому.

Следует констатировать, что на сегодняшний день нет достаточных оснований для выделения группы погребений «дабалканской» фазы, синхронных нижней дате, полученной на основании античного импорта.

L. E. Skyba

OF DETERMINATION METHODS OF EARLY INTERMENTS ON BURIAL GROUNDS ZARUBYNTSI CULTURE

The article analyzes the attempts made by a group of Sanct-Peterburg researchers to file a gap between the dates deduced from analyses of fibulas and the dates deduced from analyses of antique imports from the settlements. The researchers believe it is possible to specify a set of burials of the earlier stage — 225—190 BC — using the improved Reinecke's methodology.

However, the improvements proposed by the group is highly conjectural because of the following reasons: (1) inadequate arguments for the proposed male-female burial division; (2) neglecting quality indicators of vessels; (3) inconsistent scheme of burial correlation, and (4)

attempts to specify the «pre-Balkan» stage on the only base of the B-type fibulas (by Kostrzewski).

As for now, we have no reason to specify the burials of the «pre-Balkan» stage to be considered as those synchronous with the lower date deduced from the analysis of antique imports.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ МЕТОДИКИ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МОГИЛЬНИКІВ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

О. В. Петраускас

У статті розглядаються деякі питання методики проведення польових та лабораторних досліджень могильників черніхівської культури.

Стан джерелознавчої бази багато в чому є визначальним в археологічних дослідженнях. На жаль, у нинішній час її рівень не завжди відповідає сучасному етапу розвитку науки. Причиною цього є почасти відсутність необхідних методичних розробок. Наявність суб'єктивного фактора як у польовій документації, так і при публікації пам'яток суттєво деформує реальний зміст джерела. Аби зменшити впливи «особистого» сприйняття археологічних реалій в оригінальній (польовій) документації, необхідно виробити єдину методику проведення розкопочних і лабораторних робіт. Незважаючи на всі індивідуальні особливості як дослідника, так і пам'ятки слід виробити певні норми, згідно з якими повинна готуватися польова документація та наступна публікація матеріалів пам'ятки.

Методичні розробки з питань проведення польових досліджень археологічних пам'яток, які існують на даний час, у більшості носять ознайомлювальний характер і лише в самому загальному вигляді враховують особливості конкретних археологічних пам'яток¹. Лише в окремих методичних посібниках з розкопок пам'яток певного типу, проведення археологічних розвідок, обробки отриманого матеріалу та оформлення наукової документації були враховані культурно-типологічні особливості пам'яток і виконані на досить високому технічному рівні². Незважаючи на те, що могильники черніхівської культури належать до категорії найбільш складних археологічних пам'яток, у літературі не знайшли відображення особливості проведення їх польових досліджень та наступної лабораторної обробки матеріалів.

Необхідність розробки подібних польових та лабораторних методик також зумовлена і тими протиріччями в розумінні археологічного комплексу черніхівських могильників, що склалися на цей час в літературі. Серед них такі проблеми як визначення поховань із залишками спалень, ритуально зруйнованих поховань, пози похованих тощо³. Багато, якщо не все, у вирішенні цих питань залежить від якості проведених польових робіт та наступної лабораторної обробки отриманих матеріалів.

Зважаючи на обмежений обсяг статті, розглянемо лише деякі аспекти проведення розкопок і наступної обробки матеріалів з могильників черніхівської культури.

I. Попередній етап.

Перед початком розкопок необхідно визначити особливості топографічного та ландшафтного положення могильника. Для цього потрібно мати або виготов-

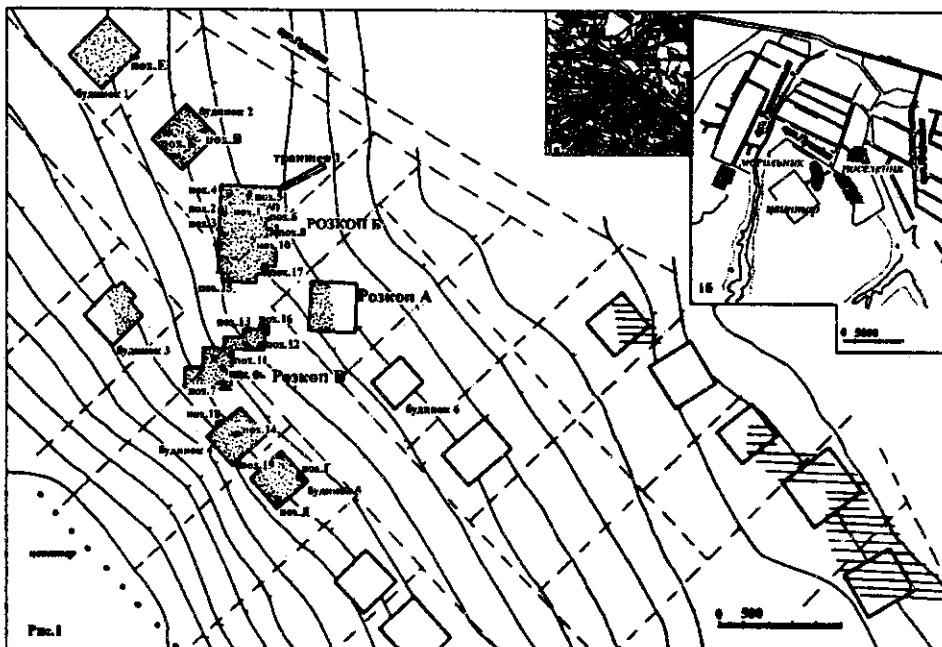

Рис. 1. Топографічний план місцевості розташування могильника та поселення черняхівської культури в м. Каневі.

вити топографічний план місцевості, де розміщений могильник. Найбільш зручним і точним буде план масштабу 1:500 (рис. 1). У подальшому пам'ятку слід прив'язати до топографічної карти з масштабом 1:50000 або 1:100000 та визначити її координати в обраній координатній системі⁴.

На попередньому етапі необхідно, по можливості, визначити положення могильника відносно синхронного йому поселення та докладно вивчити топографічні та ґрутові особливості його розміщення.

Аналіз взаєморозташування могильників та поселень черняхівської культури свідчить, що просторова організація пам'яток відзначається певною стандартизацією. Найрозвсюдженіший тип — коли могильник розміщений відносно поселення вище за схилом (Журівка-Ольшанська, Черняхів, Канів та ін.)⁵. Менш поширеними є наступні схеми: могильник розміщений на одних топографічних горизонталях із поселенням, знаходячись на одній з його окраїн (типу Гаврилівка-Косаново)⁶; могильник займає протилежний по відношенню до поселення схил балки (типу Петриківці)⁷; могильник займає відокремлену від навколошнього середовища височину (Павлюківка, Компаніїці)⁸. Можливі також і особливі випадки взаєморозташування могильника та поселення, що, зрозуміло, необхідно зафіксувати в описі пам'ятки та відобразити на топографічному плані.

Важливим також є визначення відстані між могильником та поселенням. Безумовно, точно встановити її можливо лише за умов комплексного дослідження могильника та поселення. Аналіз відомих випадків вказує на те, що пам'ятки, розміщені на одному схилі, розділяє певний «стерильний» простір, приблизно в 100 м. Хоча відомі й інші випадки, коли, наприклад, могильник та поселення віддалені один від одного на більшу відстань або ж безпосередньо межують (Соснова тощо)⁹. В останньому випадку необхідно особливо уважно провадити розкопки та фіксацію об'єктів і ретельно вивчати всі стратиграфічні та планіграфічні особливості.

Визначення ґрутових умов розміщення могильника також є важливим моментом попереднього етапу дослідження. Як зазначалося вище, вивчення могильника розпочинається з картографічного циклу робіт. Точна прив'язка до середньомасштабних топографічних карт у подальшому може бути зіставлена з ландшафтними картами, які вже існують для окремих регіонів України. Таким чином можна отримати комплексну характеристику мікрорегіону та місцевості в якій знаходиться могильник — ґрунти, рослинність, тип рельєфу тощо¹⁰.

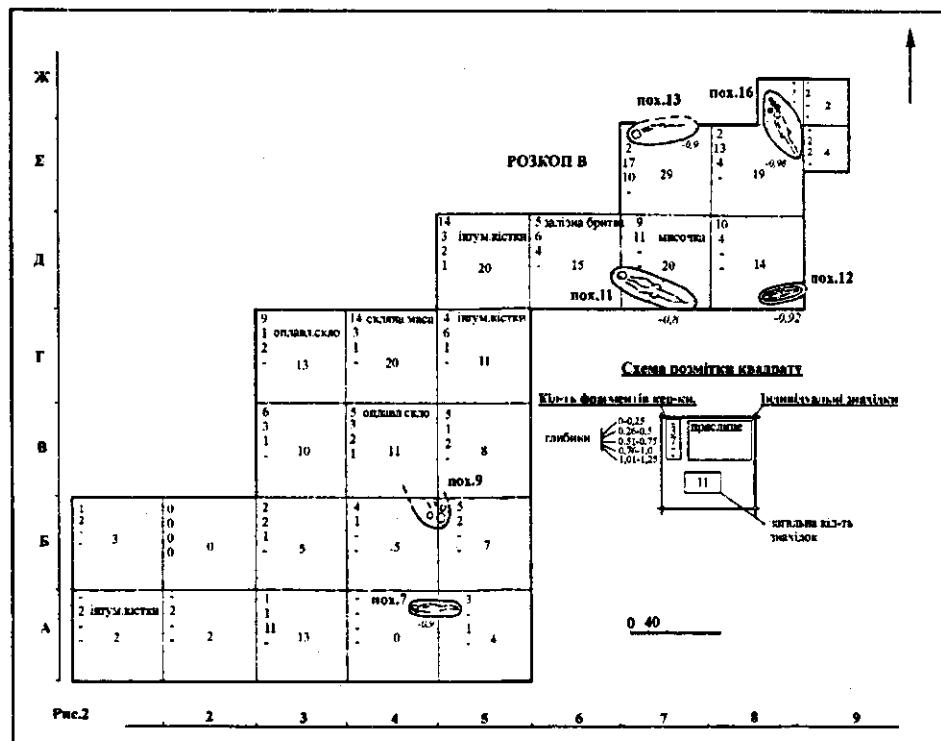

Рис. 2. Розподіл знахідок за глибинами в квадратах розкопу В могильника черняхівської культури в м. Каневі.

Проведення попереднього шурфування території могильника та за його межами дозволить отримати природну ґрунтову стратиграфічну колонку, яка важлива у порівняльному відношенні особливостей стратиграфії власне території могильника.

Попередній огляд поверхні та шурфування могильника повинні дати загальні уявлення про стан пам'ятки на час розкопок. У даному випадку йдеється про наступні показники: приблизні його розміри, визначення глибини шару оранки, дерну; наявність чи відсутність культурного шару на могильнику; особливості стратиграфії ґрунту; визначення зон пізніх порушень та ін.

Більшість могильників черняхівської культури лісостепової України розміщені в дуже складних ґрунтах чорноземної зони. В цих умовах не вдається встановити та простежити чіткі межі заповнене похованьми ям для більшості спалень і дуже багатьох трупопокладень. Тому, важливо мати попередні уявлення про стратиграфію ґрунту як території могильника, так і за його межами. Для коректного наукового опису, а також виготовлення креслень планів і стратиграфічних колонок бажано використовувати рекомендації та методичні розробки ґрунтознавців¹¹.

До початку розкопок могильника рекомендується на основі попереднього шурфування розмітити загальну координатну сітку для території могильника. Для цього необхідно визначити нульовий репер для могильника¹². Репер необхідно нанести на топографічний план та прив'язати його до абсолютної шкали географічних висот. У подальшому від нього слід розмітити єдину розкопочну сітку для могильника. Сітка повинна бути орієнтована за сторонами світу. Рекомендується також зробити нівелювання всіх кутів розмічених секторів відносно нульового репера. У подальшому подібну роботу зробити і для кутів квадратів (рис. 3)¹³.

В останні роки мною використовується сітка з розмірами ділянок 10×10 м, які умовно названо секторами. Попередню постійну нумерацію секторів визначати не рекомендується. Свій номер сектори отримують в рік проведення розкопів «Археологія», № 4, 1999 р.

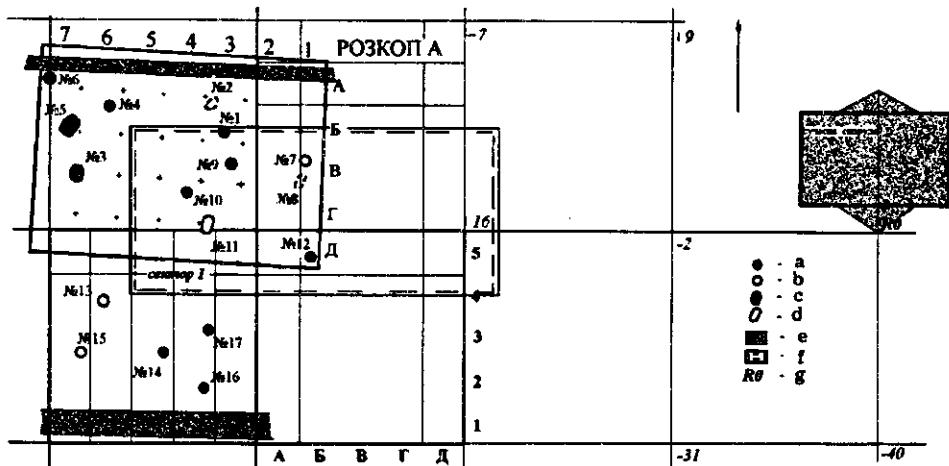

Рис. 3. Розмітка секторів на могильнику черняхівської культури Велика Бугайвка. Умовні по-значки: а — спалення в урні; б — спалення без урні; в — спалення в ямах; д — трупопокладення; е — зони пізніх руїнацій; ф — волейбольний майданчик; г — нульовий репер.

пок і, відповідно, шифр його може виглядати наступним чином — сектор 1/1997. Кожний сектор, у свою чергу, розбивається на «класичні» археологічні квадрати 2×2 м (при необхідності, не виключається зменшення розмірів квадратів до 1×1 м або ще менших, залежно від конкретних умов роботи). При літерному цифровому позначенні квадратів, всередині секторів необхідно обов'язково дотримуватися постійної точки початкового відліку. Координатну систему для нанесення досліджуваних об'єктів необхідно будувати згідно з правилами, прийнятими в математиці. У такому випадку як точка відліку використовується лише південно-західний кут сектора або квадрата. Це обов'язкова умова, оскільки надалі це відіграє важливу роль при комп'ютерній обробці отриманих матеріалів (рис. 3; 4; 9; 10).

II. Етап розкопок

Дослідження культурного шару. Перед початком розкопок могильника, особливо там, де зафіксовано культурний шар та поховання з кремаціями, необхідно обрати і в подальшому дотримуватися єдиного принципу ведення фіксації особливостей шару. В такому випадку можливі два варіанти — або «тотальні»/«суцільна» фіксація всіх знахідок на плані, або пошарові розкопки із заздалегідь встановленим рівнем шару, що знімається.

Певно, перший спосіб найбільш оптимальний із наукової точки зору, хоча і вимагає наявності відповідного обладнання, кваліфікованого технічного персоналу та достатньо багато часу.

Принцип суцільної фіксації знахідок на могильниках черняхівської культури вперше був запропонований та виробуваний Н. М. Кравченко під час розкопок могильників в Косанові та Обухові-І. Схожий, але дещо в іншій формі, підхід до фіксації знахідок при розкопках черняхівських могильників був використаний Є. В. Махно та Е. О. Симоновичем¹⁴.

Технологія ведення суцільної фіксації досить проста. Для цього необхідно на план М 1:10 чи 1:20 наносити всі знахідки, що триваються в шарі в тривимірній системі координат¹⁵ (рис. 4; табл. 1). При цьому, більш складні об'єкти — розвали кераміки, скupчення кісток, каміння тощо краще доповнити окремим планом із відображенням усіх особливостей досліджуваного об'єкта (рис. 5—6). У культурному шарі могильника (звичайно до глиб. 0,5—0,6 м) при уважному огляді прямовисніх та горизонтальних зрізів досить виразно помітні невеликі вкраплення вугілля, обпаленої глини, дрібні уламки кальцинованих кісток та кераміки, розмірами до 1 см. Нанесення їх на план не завжди раціональне, але відмітити в щоденнику та звіті при описі прокопаного шару їх наявність у квадратах, інтенсивність, особливості поширення, глибину тощо — необхідно. Тому рекомендується наносити на план масові знахідки розмірами від 1 см. На плані наносяться всі предмети з групи «індивідуальних» незалежно від їхнього розміру.

В екстремальних випадках (рятувальних, господарських роботах) розкопок можливо використовувати пошарову фіксацію матеріалу. Під час цих досліджень знахідки з культурного шару не наносяться на план і лише під час камеральної обробки матеріалу проводиться їхній статистичний облік — розподіл кількості знахідок по квадратах та шарах (рис. 2; 8, а-б; табл. 2). Горизонт, який рекомендується для прокопування, при такому веденні розкопок не повинен перевищувати 30 см. Найкраще — 20—25 см. Якщо дозволяють умови проведення розкопок, пошарову фіксацію матеріалу рекомендується проводити із зменшеним розміром квадратів до 1×1 м. За будь-яких обставин, і в першому, і в другому випадках необхідна фіксація на плані індивідуальних знахідок.

Під час розкопок черняхівського могильника необхідно брати всі знахідки, із наступним зберіганням їх у фондосховищах. Проведення так званого польового сортuvання знахідок з могильників, під час якого значна їхня частина йде до «викиду», за нашим уявленнями, неприпустиме.

Таблиця 1. Зразок листа польового опису знахідок в електронних таблицях.

Листи польового опису знахідок

Пам'ятка	Рік	Сектор	Квадрат	№ №	вісь захід - схід (см)	вісь півден - північ (см)	глибина (см)	найменування предмету
Вел. Бугаївка	1995	1	Г3	1	182	75	25	фрагмент гончарної кераміки
Вел. Бугаївка	1995	1	Г3	2	184	70	30	фрагмент гончарної кераміки
Вел. Бугаївка	1995	1	Г3	3	170	48	30	фрагмент гончарної кераміки
Вел. Бугаївка	1995	1	Г3	4	175	55	30	фрагмент гончарної кераміки

Ведення розкопок після зняття шару оранки (сміття, дерну) рекомендується провадити тонкими, прямовиснimi зрізами завтовшки 2—3 см. Вибрана земля повинна бути ретельно просіяна перед викиданням її до відвалу. Настільки ретельне проведення прокопу рекомендується на тих могильниках, де є так званий культурний шар і там, де він є проводити такий прокоп до нижньої межі його залягання. Після цього, можна прокопувати більшими зрізами, але, зрозуміло, із наступною перевіркою зрізаної землі на наявність знахідок.

Розкопки та фіксація поховань із залишками трупоспалення — найбільш складні в дослідницькому плані. Кожне поховання не залежно від його стану, кількості інвентарю, складності чи простоти структури тощо обов'язково повинен супроводжувати пакет документів, що включає — план, розріз, фотографії та ретельний текстовий опис. У тих випадках, коли залишки спалення являють собою складну морфологічну структуру необхідно провадити фіксацію матеріалу за шарами та виготовити креслення для кожного елементу структури — шару, скupчення і т. п. В такому описі обов'язково повинна бути інформація про похованальну споруду, положення кісток, залишки похованального вогнища, інвентар. Зрозуміло, що найбільш докладна інформація повинна торкатися тих елементів, які безповоротно знищуються розкопками — похованальна яма, характер її заповнення та навколошнього фону, положення предметів у похованні, послідовність

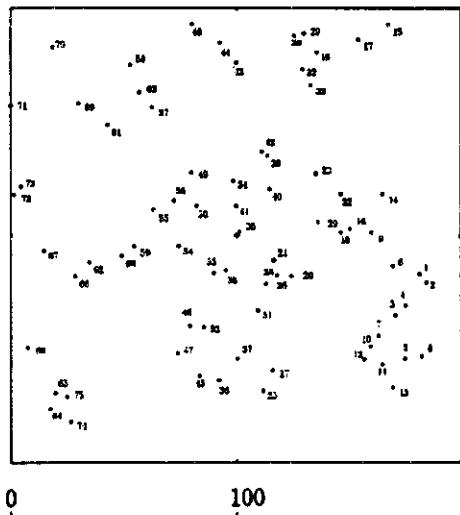

Рис. 4. Зразок плану квадрата з загальною фіксацією знахідок, зроблений на основі електронних таблиць обліку знахідок.

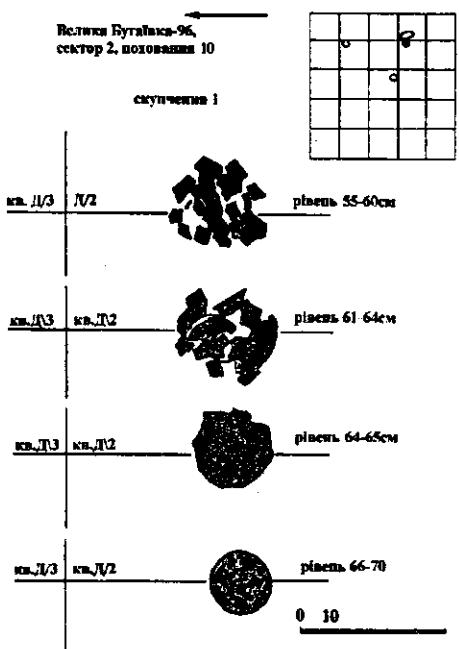

Рис. 5. План та розріз поховання із залишками спалення № 10 з Великої Бугайвки.

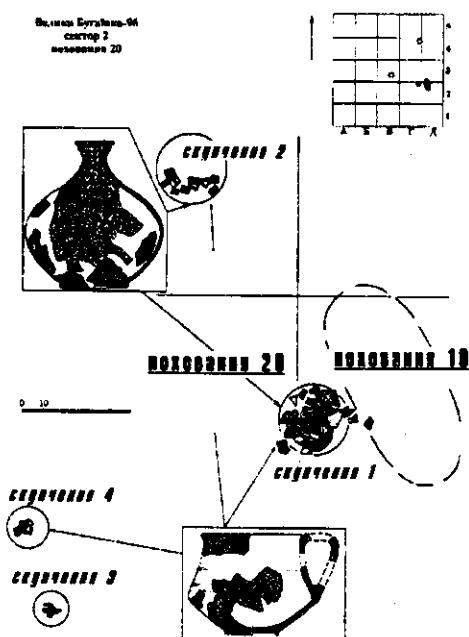

Рис. 6. Місця локалізації частин гончарного глека із поховання № 20 на могильнику черняхівської культури Велика Бугайвка.

бажано присутність фахівця-антрополога.

Спеціфіка черняхівських могильників полягає в наявності на них значної частки ритуально зруйнованих поховань. З їх розчищенням та фіксацією пов'язані певні труднощі. Як правило, дослідники графічно фіксують предмети, що

іх залягання, розміщення кісток і т. п. (рис. 5). Бажано ввести нумерацію всіх предметів (уламків посудин, кісток, індивідуальних знахідок) із ретельним їх нанесенням на план. Особливу увагу слід звернути на розташування кісток у похованні. Бажано, якщо це можливо, відбити анатомічні особливості кісток для різних глибин чи скупчень.

Окремо слід звернути увагу на так звані спалення з розсіяними кісточками «впущені» в трупопокладення. Особливе значення тут відіграє точна фіксація розміщення всіх знахідок різноманітного характеру. Розкопки подібних поховань необхідно проводити тільки з тотальним нанесенням усіх знахідок на план.

Розбір і промивання кальцинованих кісток з компактних скупчень чи урн слід проводити дуже уважно. Робити це краще на дрібній сітці в місткості, але не у проточній воді. Досить часто серед кісток знаходяться дрібні предмети, що в відкритій воді можуть бути втрачені. Бажано під час очищення кісток від землі, зберегти їхній первинний вигляд — не подрібнювати. Після висихання кісток необхідно ретельно переглянути їх на предмет індивідуальних знахідок (уламки гребенів та намистин із сердоліку практично мають ту ж фактуру, що й кальциновані кістки і можуть залишитися непоміченими при першому огляді). Після цього зробити ще раз ретельний їхній опис — розміри, консистенція, антропологічні атрибути, загальна вага¹⁶. Зберігати кальциновані кістки із спалень рекомендується у жорсткій упаковці. Весь матеріал, отриманий під час розкопок спалень, повинен бути прийнятий на зберігання.

Розкопки та фіксація поховань із трупопокладеннями.

Кожне поховання, як і в попередньому випадку, повинен супроводжувати пакет документів, що включає — план, розріз, фотографії та ретельний докладний текстовий опис. Безумовно необхідно проведення суцільної фіксації знахідок при проходженні заповнення ям трупопокладень. При розкопках могильника ба-

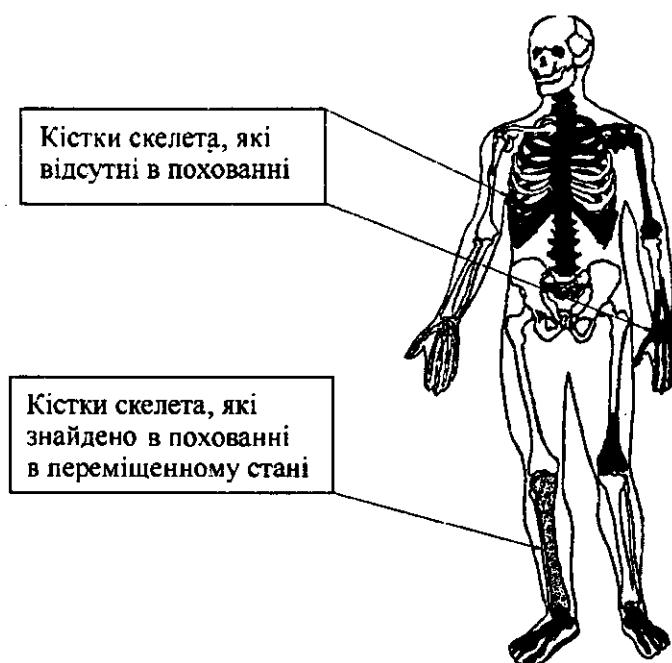
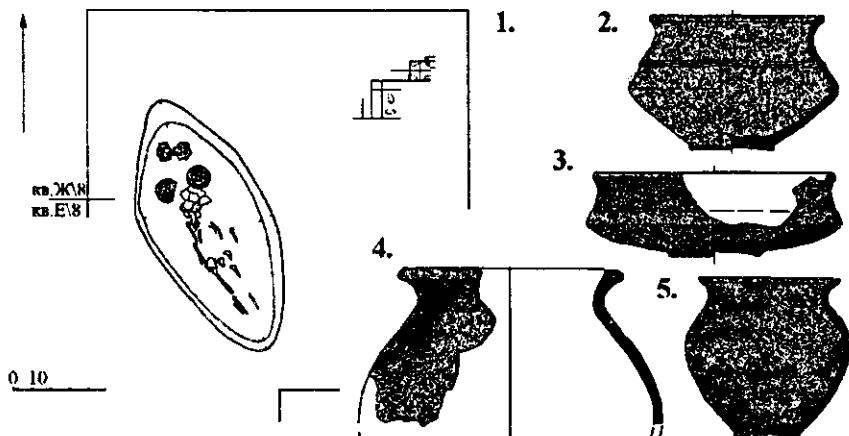
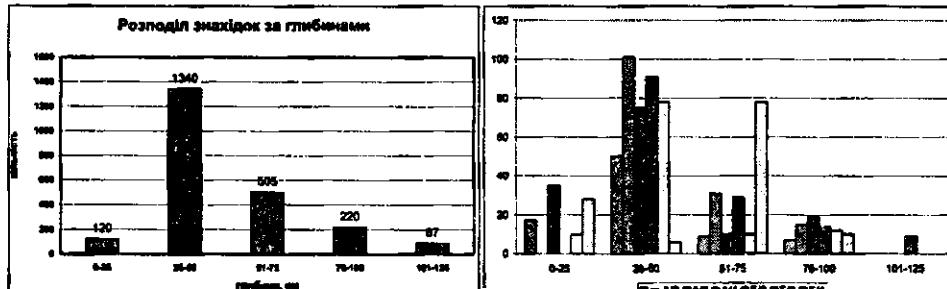

Рис. 7. Зразок матриці для фіксації поховання із залишками трупопокладення.

знаходяться в положенні *in situ*. На пошкоджені залишки, що звичайно займають верхні горизонти, звертають меншу увагу і в описах вони фігурують лише в загальному вигляді. Для з'ясування цих та інших особливостей важливою є ретельна фіксація всіх виявлених знахідок, особливо антропологічного матеріалу. На жаль, рівень антропологічної освіти більшості археологів не настільки високий, як спеціалістів антропологів, а нестача останніх завжди гостро відчувається в експедиціях. У таких випадках при визначенні антропологічних залишків можливо використовувати так звані матриці, на яких подається стандартне докладне зображення людського скелета¹⁷. За допомогою різних кольорів чи умовних позначок під час розкопок на матриці необхідно зафіксувати особливості залишків людського скелета (рис. 7). Під час прокопу заповнення ями та фіксації розрізняючи залишки скелету слід звернути увагу які кістки, в якому стані та на якій глибині знайдено. Всі ці спостереження відбити на матриці, бажано, при цьо-

a)

б)

Рис. 8. Гістограма розподілення знахідок за глибинами в окремих квадратах сектора 1 (а); гістограма розподілу знахідок за глибинам загалом для сектора 1 (б).

му, якомога точніше визначити які частини скелета, в якому стані (цілі, поламані, рублені) і яких умовах знайдені. Перевірити ці дані можна вже в лабораторії за допомогою професійних антропологів, зіставити кісткові рештки з документацією.

Під час розчистки та креслення залишків похованого та поховального інвентарю, особливо в останньому випадку, потрібно ретельно перевіряти знахідження предметів у похованні на плані та розрізі. Орієнтацію скелета бажано визначати в градусах. Виймати із землі, відбирати та зберігати антропологічний матеріал необхідно згідно з рекомендаціями антропологів¹⁸.

ІІІ. Етап лабораторної обробки матеріалу

Лабораторна обробка матеріалів з могильників черняхівської культури загалом проводиться згідно із загальноприйнятими засобами обробки археологічних знахідок. Слід зупинитися на обробці матеріалів із культурного шару черняхівських могильників, оскільки вони потребують специфічних засобів його обробки.

Весь отриманий матеріал із шару перед початком обробки повинен бути ретельно зашифрований. Опис знахідок із шару рекомендується провадити в двох книгах: перша — для масового матеріалу, друга — для так званих індивідуальних знахідок. В даному випадку найбільш слушним стає використання комп'ютерної картки опису. Зразки таких карток для опису масових та індивідуальних знахідок були розроблені нами для матеріалів могильників у Каневі та Великій Бугайці (рис. 8—10; табл. 2, 3). Картки створюються в спеціалізованих програмах баз даних (Works, Dibase, Acsses та ін.). При всіх індивідуальних особливостях пам'ятки, умовах роботи та інших чинниках вважаємо за необхідне обов'язкову наявність полів, що наведені в табл. 1—3. Це той мінімум «полів картки», який обов'язково повинен бути в описі матеріалу. Скорочення їхньої кількості уявляється неприпустимим.

Таблиця 2. Зразок карти обліку масових знахідок із розкопок могильника черняхівської культури Велика Бугайка, розкопки 1995 р., сектор 1.

Шифр пам'ятки	Велика Бугайка	рік розкопок	1995
№ за описом	5130-5239	сектор	1
квадрат	Д2	глибина, см	25-50
загальна кількість знахідок	116	кальциновані кістки	5
інгумовані кістки	1	гончарні шерехаті денця	6
гончарні шерехаті стінки	24	гончарні шерехаті вінця	2
гончарні лощені денця	8	гончарні лощені стінки	48
гончарні лощені вінця	11	ліпні денця	1
ліпні стінки	10	ліпні вінця	0
індивідуальні знахідки	0	вторинно опалена кераміка	

Таблиця 3. Зразок карти бази даних обліку індивідуальних знахідок із розкопок могильника черняхівської культури Велика Бугаївка, розкопки 1995 р., сектор 1.

Шифр пам'ятки	Велика Бугаївка	рік розкопок	1995
№ за описом	114	№ на плані	10
сектор	1	квадрат	Д2
глибина, см	50	вісь південь—північ	753
вісь захід—схід	838	предмет	намистина (?)
стан	фрагмент, сильно оплавлений	матеріал	скло непрозоре, мутне, зовнішній шар зеленого, внутрішній — бліого кольору
форма	безформена, округла	загальні розміри, см	1,5x1

До картки заносяться результати обробки матеріалу. У подальшому, використовуючи різноманітні можливості прикладних комп'ютерних програм (бази даних, електронних таблиць) досить швидко можна провадити різноманітну статистичну обробку матеріалу (рис. 4, 8—10). Крім того, наявність координатних показників для знахідок та об'єктів дозволяє швидко в майбутньому отримувати плани та стратиграфію їхнього розміщення (рис. 8—10). Безумовно всі статистичні розрахунки можуть бути ефективно відображені за допомогою різноманітних графіків (рис. 8, а—б).

Формалізовані картки подібного типу розроблені нами і для опису поховань, що також можна використовувати при обробці польових матеріалів. Тим не менше, формалізований варіант опису поховань не виключає, а обов'язково передбачає традиційний докладний опис комплексу в тексті щоденника та звіту.

Другий етап роботи з матеріалом умовно визначений нами як етап «ідентифікації знахідок» з шару та поховань. Аналіз знахідок з попередніх розкопок показав, що досить часто в шарі чи «окремих» похованнях трапляються уламки, які належать одній і тій самій речі¹⁹, і в дійсності, ймовірно, складали єдиний інвентарний комплекс одного поховання. Особливий вигляд ритуальних дій, що провадився на черняхівських могильниках створив специфічний вигляд об'єктів у культурному шарі, що в наш час сприймається дослідниками через формально різні археологічні комплекси (морфологічні структури археологічних комплексів).

Йдеться про такі випадки, коли уламки пошкоджених предметів, що походять із формально різ-

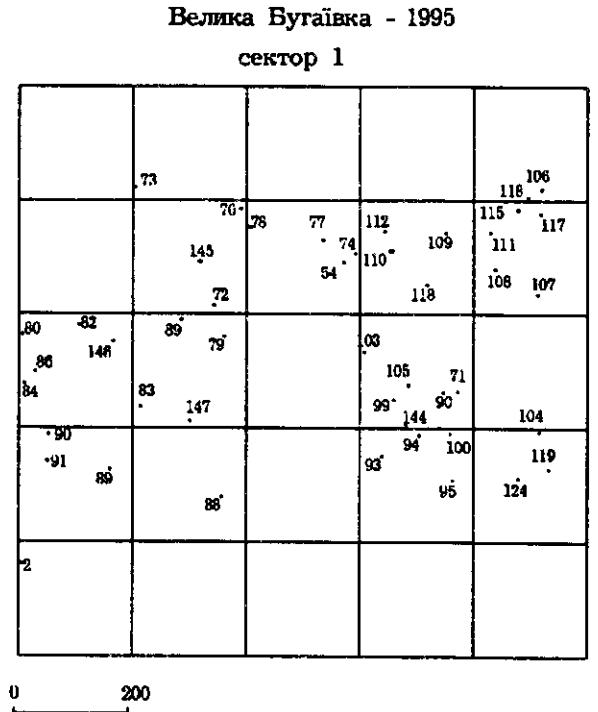

Рис. 9. Розміщення індивідуальних знахідок на плані сектора 1 (за даними бази даних і електронної таблиці).

Велика Бугайвка - 1995

сектор 1

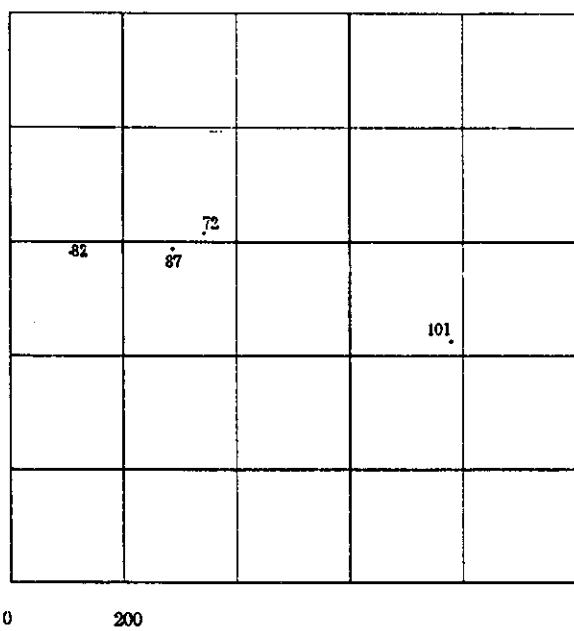

Рис. 10. Розміщення знахідок сердолікових намистин на плані сектора 1 (за даними електронних таблиць). Велика Бугайвка, розкопки 1995 р.

теріалу виявилося, що всі чотири скучення пов'язані між собою фрагментами, що належать одній посудині (рис. 6). Крім того, частина фрагментів з культурного шару могильника також «підклейлася» до посудин із поховань.

Для того, щоб обробити подібним чином матеріал необхідна його попередня підготовка. Він повинен бути добре вимитий та ретельно зашифрований. Після його опису або під час створення опису провадиться попередній відбір керамічних фрагментів за наявності у них особливих ознак, що можуть бути ідентифікаторами посудин певного типу — виразні уламки вінець та денець, орнаментація, особливі профільні фрагменти та ін. У випадку, якщо вам вдалося відновити єдину посудину чи інший предмет, на плані, який слід додати до рисунка предмета, обов'язково зазначте місця, звідки походять фрагменти, які «підклейлися» (рис. 6).

Виходячи з можливості відновлення посудин з поховань ми не рекомендуємо проводити гіпсування посудин з розкопок до остаточного завершення робіт на могильнику та обробки його матеріалів. Аналогічну обробку матеріалу можна провадити і для інших категорій інвентарю — прядлиць, скла тощо.

Безперечно, викладені вище методичні рекомендації з досліджень могильників черняхівської культури не є остаточними і не охоплюють всього розмаїття індивідуальностей кожної пам'ятки. Безумовно, з поглибленням наших знань деякі з цих методів вимагатимуть корегування або виявляться хибними і будуть замінені іншими. Проте без вдосконалення методів формування джерелознавчої бази так званого першого рівня, в археології наукове пізнання історичної дійсності втрачає своє підґрунтя.

Примітки

¹ Авдусин Д. А. Полевая археология СССР.— М., 1980.— 335 с.; Методика полевых археологических исследований.— М., 1983; Методичні інструкції Польового комітету Інституту археології НАН України до Відкритих Листів.

них археологічних комплексів були від однієї речі та відповідно можуть розглядатися як археологічні артефакти єдиного історичного явища. Найбільш показовою в цьому відношенні є гончарна кераміка. Попередній досвід обробки матеріалу з черняхівського могильника у Великій Бугайвці показав, що це досить поширене явище. Так, наприклад, три скучення навколо основних залишків трупоспалення № 20 виявилися частинами одного поховання. За умов застосування звичайних методів проведення розкопок та лабораторної обробки ці скучення були б зафіксовані як окремі поховання, бо формально володіли всіма ознаками трупоспалення — скучення кальцинованих кісток, уламки посуду та інший інвентар. При лабораторній обробці ма-

² Чмыхов Н. А., Шилов Ю. А., Корниенко П. Л. Методические рекомендации по исследованию курганных памятников.— К., 1986; Чмыхов Н. А., Шилов Ю. А., Корниенко П. Л. Археологические исследования курганов.— К., 1989; Методические указания по изучению антропологических материалов при археологических исследованиях для студентов исторического факультета (Сост. Ю. Н. Малеев, С. П. Сегеда).— К., 1988.

³ Сымонович Э. А. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху // СА.— 1963.— № 1.— С. 60; Петров В. П. Масловский могильник на р. Товмач // МИА.— 1964.— № 116.— С. 138; Махно Е. В. Типи поховань та планування Компаніївського могильника // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 87—95; Кравченко Н. М. К вопросу о происхождении некоторых типов погребального обряда трупосожжения на черняховских могильниках // КСИА.— М., 1970.— № 121.— С. 44—51; Петраускас О. В. До питання про «культовий шар» та поховання з трупоспаленнями на могильниках черняхівської культури // Археологія.— 1993.— Вип. 2.— С. 78—89.

⁴ Петраускас О. В., Шишкін Р. Г. Деякі підсумки археологічних досліджень, проведених на Правобережній Київщині у 1985—1990 роках (за матеріалами пам'яток пізньоримського часу) // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки: Тематичний збірник наукових праць.— К., 1992.— С. 102; Петраускас О. В. Могильник черняховской культуры в г. Каневе — ул. Пушкина // Studia Gothika.— Lublin, 1998.— Т. II.— S. 189.

⁵ Сымонович Э. А., Кравченко Н. М. Погребальные обряды черняховских племен // САИ.— Вып. Д1-22.— 1983.— С. 51—70; Петраускас О. В. Могильник черняховской культуры в г. Каневе...— S. 189, 190.

⁶ Сымонович Э. А. Раскопки могильника у Овчарни совхоза «Приднепровского» на Нижнем Днепре // МИА.— 1960.— № 82.— Рис. 4.

⁷ Магомедов Б. В., Левада М. Є. Черняхівський могильник Петриківці-1 // Археологічні дослідження в Україні 1993 року.— К., 1997.— С. 80, 81.

⁸ Шрамко Б. А. Могильник у с. Павлюковка // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 9, 10; Махно Е. В. Указ. соч.— С. 87, 88.

⁹ Махно Е. В., Сикорский М. И. Могильник черняховской культуры у с. Соснова на левобережье Днепра // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.— Lublin, 1989.— Т. 11.— S. 283—292.

¹⁰ Подібна методика визначення ландшафтних умов черняхівських пам'яток досить ефективна, хоч її використання потребує точного розміщення пам'ятки на топографічних та ландшафтних картах цього регіону. Докладно про використання цієї методики див.: Шишкін Р. Г. Господарство та екологія населення Середнього Подніпров'я кінця I—V ст. н. е.— Дис. ... канд. іст. наук // НА ІА НАНУ.— № 1756.— К., 1996.

¹¹ Природа Украинской ССР. Почвы.— К., 1986; Галицкий В. И., Давыдчук В. С., Шевченко Л. Н. и др. Ландшафты пригородной зоны Киева и их рациональное использование.— К., 1983 та ін.

¹² Методика його вибору і подальші подробиці топографічних робіт можна знайти в методичних розробках з геодезії, картографування та спеціальних працях щодо їх використання в археології. Напр.: Военная топография.— М., 1977.— С. 12—95; Чмыхов Н. А., Шилов Ю. А., Корниенко П. Л. Методические рекомендации по исследованию...— С. 32—40.— Рис. 5; Чмыхов Н. А., Шилов Ю. А., Корниенко П. Л. Археологические исследования курганов.— Рис. 25—32 та ін.

¹³ Стандартизація розмітки території могильника зручна на пам'ятках з незайнятою площею. Могильники в межах забудівлі, руйнацій і т. п. вимагають більш гнучкої сітки. В таких випадках звичайно буде прийнятним використання традиційних, більш мобільних засобів із застосуванням шурфів, траншей, розкопів.

¹⁴ В польовій документації та звітах Є. В. Махно «культовий шар» зафіксовано у вигляді так званих поховань із розсіяними кісточками та статистичних підрахунків знахідок в межах «Археологія», № 4, 1999 р.

квадратів (Компанійці, Успенка, Соснова). Тим не менше, та ретельність з якою дослідниця провадила їх фіксацію та опис надає можливості для відновлення більшості особливостей культурного шару могильників. Слід згадати також, що статистичні підрахунки знахідок з шару робилися і Е. О. Симоновичем (Гаврилівка) і були інтерпретовані ним як залишки культових дій.

¹⁵ Для суцільної фіксації знахідок можна використати також таблиці обліку знахідок, заносячи інформацію безпосередньо до комп'ютера в процесі розкопок або до заздалегідь розрукованих варіантів таблиць. Друкований зразок подібної таблиці та можливості подальшого використання цих даних наведено на рис. 4.

¹⁶ Якщо є можливість, необхідно брати проби ґрунту з ям та заповнень посудин. Як свідчить досвід західноєвропейської археології, в ґрунті, особливо із залишками спалень, зберігаються рештки рослинності, які можуть дати інформацію про використані під час поховання породи деревини, складу йкі та напоїв. Напр.: *Blankle D., Kreuz R., Rup V. Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen an zwei römischer Brandgräber in der Wetterau // Germania*.— Bd. 73.— 1995 (1).— S. 103—130; *Jaskanis J. Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen // MAB*.— Bd. 2.— Krakow, 1996.— S. 93.

¹⁷ Напр.: Чмыхов Н. А., Шилов Ю. А., Корниенко П. Л. Методические рекомендации по исследованию...— Рис. 27—36.

¹⁸ Там же.— С. 19—27.

¹⁹ Петраускас О. В. До питання про «культовий» шар...— С. 78—89.

O. V. Petrauskas

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ МЕТОДИКИ ПОЛЕВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ МОГИЛЬНИКОВ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье рассматриваются некоторые вопросы методики проведения полевых и лабораторных исследований могильников черняховской культуры. Одним из главных направлений в проведении полевых работ следует считать усовершенствование ведения фиксации объектов, которые наблюдаются во время раскопок. Дальнейшая обработка полученных материалов предполагает детальное сопоставление и анализ находок из погребений и культового слоя могильника. Технической основой подобных работ должно стать широкое привлечение компьютерных возможностей хранения и обработки информации. Усовершенствование методов изучения первоисточников позволит перейти на новый уровень исторических реконструкций.

O. V. Petrauskas

SOME ASPECTS OF THE FIELD METHODOLOGY IN INVESTIGATIONS OF THE CHERNAKHIV CULTURE BURIAL-GROUNDS

The paper discusses some issues of the field and laboratory investigations of materials from burial-gounds of the Cherniakhiv Culture. One of the main task in the field investigations is to improve keeping records of the objects observed during the excavations. Further processing of the materials includes a detail comparison of findings from burials with the cult layer of a burial-ground. Intensive involvement of computer methodologies for storing and processing information should become a technical base of such works. The improvement of the methodology for extracting information from archaeological sources opens up possibilities to reach a new level of historical modeling.

ДО ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО ВИРОБНИЦТВА

ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОЛОГІЧНА
МОДЕЛЬ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ
СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я)

Р. Г. Шишкін

У статті розкривається механізм утворення, розвитку та занепаду господарства черняхівської культури у взаємодії з оточуючим середовищем.

Дослідження розвитку господарства варварських племен та механізмів культурних перетворень римського часу в Східній Європі залишається одним із найбільш актуальніших напрямків в сучасній археології. Аналізуючи такі принципово важливі показники як просторово-територіальна та екологічна структури території заселення, особливості культурного шару на поселеннях, знаряддя праці, матеріали палеоботаніки, палеозоології та палеокліматології, можна реконструювати господарсько-екологічні моделі різних археологічних культур як цілісні системи адаптації суспільства до оточуючого середовища, встановити причини та дослідити механізми тих історико-культурних перетворень, що набувають свого виявлення в змінах археологічних культур. У цій статті ми пропонуємо розглянути господарсько-екологічну модель черняхівської культури.

I. Просторово-територіальна структура.

Територія півночі Лісостепу є одним з найбільш досліджених регіонів черняхівської культури. Для характеристики структури території заселення регіону в дослідженнях нами використана інформація про 599 пам'яток (у тому числі 562 поселення), розташованих в Житомирській, Київській, Сумській та Чернігівській областях¹.

Гідромережа. З 599 черняхівських пам'яток 1,2% пов'язані із долиною Дніпра — річки первого порядку; 12,5% — із річками другого порядку, такими як Стугна, Рось, Красна та ін.; 42,9% — із річками третього порядку, такими як Тихань, Бугайвка, Кобрина, Вільшанка та ін.; 25,5% — із малими річками або струмками, здебільшого без назв, четвертого порядку; 14,7% — п'ятого порядку; 1,3% — шостого порядку; 1,3% — сьомого порядку; 0,5% — восьмого порядку. Добре видно, що більшість черняхівських пам'яток знаходиться в трьохчленній гідромережі і орієнтована на невеликі річки або струмки. Цю ж тенденцію ще більш очевидно ілюструють пам'ятки чотирьох-, п'яти-, шести-, семи-, та восьмичленних гідромереж, які зорієнтовані на малі струмки зволяжених балок і разом становлять 43,3%. Черняхівські пам'ятки, які знаходяться безпосередньо на берегах великих річок первого та другого порядку, не є типовими і разом налічують всього 13,7%. Напевне, вони є винятком із загальної тенденції розташування в глибині міжрічкових рівнин, подалі від великих річок. Особливість черняхівської гідромережі як одного із показників просторової структури, чітко відзеркалює процеси внутрішньої колонізації великих і малих міжрічкових чорноземних рівнин.

Мікрорегіональна просторова структура може бути охарактеризована за матеріалами Київського Подніпров'я, що є однією із найбільш вивчених територій Середнього Подніпров'я. На ділянці, яка обмежена басейнами таких рік як

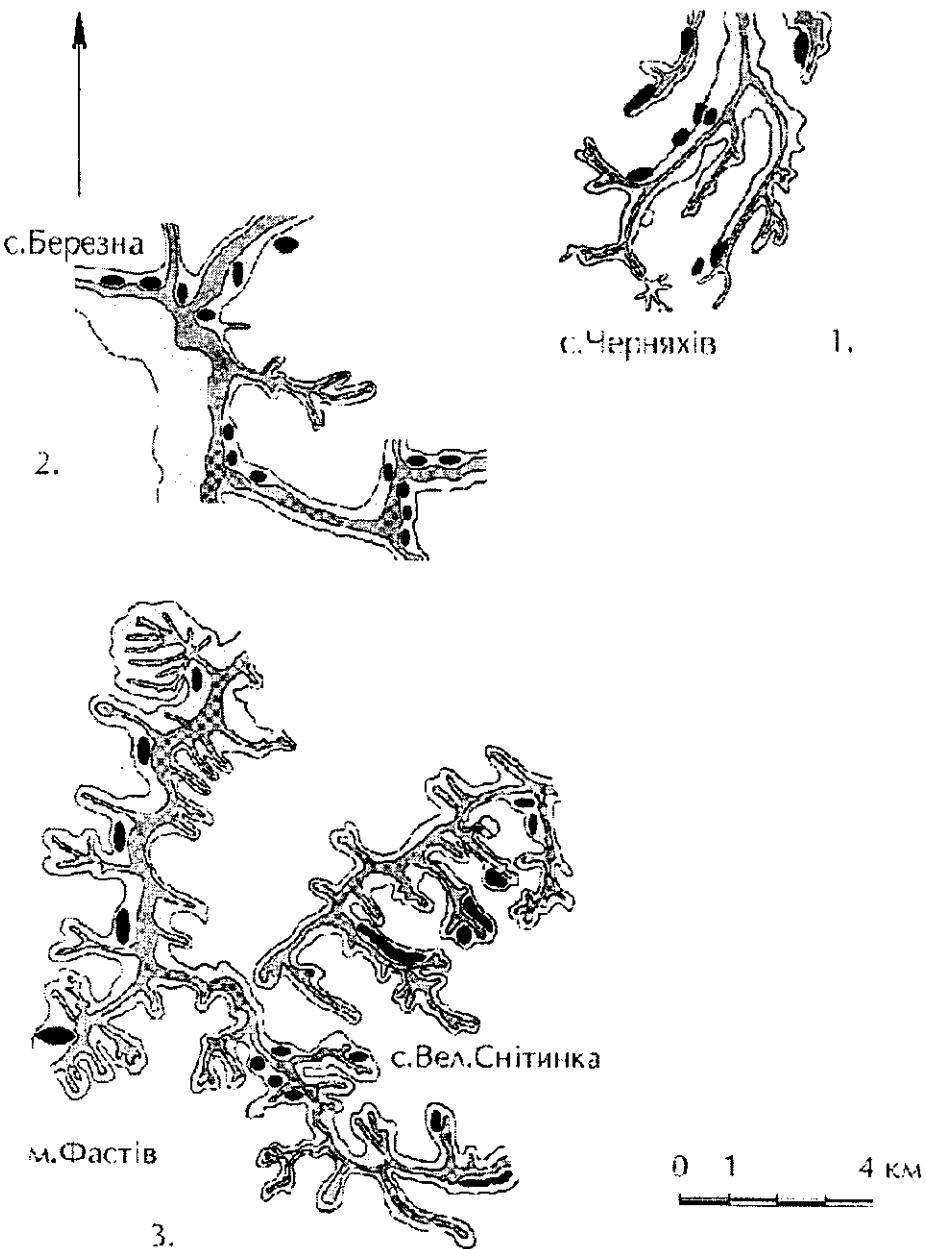

Рис. 1. Карти-схеми розміщення черняхівських пам'яток за «гніздовою» (1) та «ланцюжковою» (2, 3) системами.

Ірпінь, Стугна, Красна, Рось зараз відомо близько 300 черняхівських пам'яток. Ці пам'ятки представляють дві системи розселення — «ланцюжкову» та «гніздову». До першої віднесено пам'ятки, розміщені по берегах середніх та малих річок, що утворюють на деяких відрізках певний «ланцюжок» з кількох пам'яток. Прикладом такої системи розселення є групи пам'яток: Гостролуччя, Хлопків-1, Селище-1, 2, 3, 4, які розташовані вздовж берега р. Трубіж; Фастів-1, 2, Кощіївка-1, 2, 3 — вздовж р. Унави (рис. 1, 3); довгий ланцюжок з трьох груп пам'яток (1 група: Бересна-4, 5, 6, 8, 9, Михайлівка; 2 група: Логвин-1, 2, 3; 3 група: Пархомівка, Тарган-1, 2, 5, 6, 7) (рис. 1, 2) вздовж берегів р. Тарган та інші групи. Як правило, при ланцюжковій системі розселення на невеликих ділянках пам'ятки утворюють компактні групи кількістю від 3 до 6—7 в кожній, з інтервалами

в середньому 2 км. При «гніздовій» системі пам'ятки дещо відтягнуті вглиб міжрічкових рівнин, займаючи похилі схили зволожених балок. На відміну від «ланцюжкової» системи, яка зорієнтована на долини середніх річок, «гнізда» чітко пов'язуються із балково-яружною мережею. Для неї характерним є таке розміщення, коли група пам'яток займає схили кількох розгалужень балок, що зливаються в єдину велику балку-яр. Досить часто 2—3 подібні групи з двох або трьох сторін вимежовують невелику ділянку міжрічкової рівнини. Ще одна важлива деталь «гніздової» системи — досить часто черняхівські поселення оточують одне київське поселення. Прикладом такої ситуації є просторово-територіальні групи пам'яток поблизу с. Черняхів (9 черняхівських і 1 київська пам'ятки) (рис. 1, 1), с. Малі Дмитровичі (4 черняхівських та 1 київське поселення), с. Мотовилівська Слобідка та Оленівка (9 черняхівських та 1 київське поселення), с. Велика Вільшанка (8 черняхівських і 1 київське поселення) та ін. На Правобережжі Київського Подніпров'я можна виділити декілька подібних локальних просторово-територіальних груп черняхівських пам'яток: Снітинківсько-Оленівська (рис. 1, 3), Великовільшанська, Малодмитровицька, Жуківецько-Черняхівська та ін. На Лівобережжі Київщини аналогічна група виділяється поблизу с. Селище, де знаходитьться група з 7 черняхівських поселень, що оточують одне київське. В кожній подібній просторово-територіальній групі, як правило, знаходиться «центральне» поселення, яке значно (іноді у кілька разів) перевищує за площею сусідні. Наприклад, під с. Барахти площа п'яти поселень не перевищує 1—3 га, тоді як поселення Барахти-4 становить 7 га; під с. Березна — чотири поселення мають площу 0,5—4 га, тоді як «центральне» — 8 га; поблизу с. Завадівка — три поселення мають площу 1,2—3 га, а «центральне» — 10 га; поблизу с. Помоклі — три селища мають площу 6—8, а «центральне» — 30 га і т. д. При цьому немає випадків, коли два дуже великих поселення (площею понад 20 га) знаходилися б поряд. Можна припустити, що подібні локальні просторово-територіальні групи пам'яток віддзеркалюють процес становлення певних форм власності на землю і соціально-етнічної стратифікації черняхівського суспільства. «Центральні» поселення, які виділяються майже в кожній групі, можливо були тими «першопоселеннями», навколо яких згодом сформувалася група поселень. Вірогідно, в деяких із «суперпоселень», площа яких перевищує навіть 30 га, можна вбачати певні територіальні або племінні центри, які намагався виділити у своїх дослідженнях А. В. Кропоткін, використовуючи для цього інші ознаки.

Інтервалиність між поселеннями була чітко зафіксована у багатьох випадках. Найчастіше відстань між сусідніми пам'ятками становить у середньому 2 км (± 500 м). Типовим є таке розміщення: при довжині балки 2—4 км — в ній може бути розташоване лише одне поселення; якщо балка має довжину 4—10 км — як правило, два поселення: перше — у витоках, друге — в гирлі балки; якщо балка тягнеться понад 10—12 км — в ній може знаходитись три поселення: у витоках, середній частині та обов'язково в гирлі. Подібна інтервалиність спостерігається як при «гніздовій», так і при «ланцюжковій» системах розселення. Виходячи з цього можна розрахувати площу земель, які входили до сфери господарського використання окремо взятого поселення. На нашу думку, ці господарські угіддя оточували поселення смугою завширшки 1 км. Сюди входили землі для орного землеробства, а саме — чорноземні рівнини, а також вологі балки та яри, де були всі умови для випасання худоби. Якщо навести абсолютні цифрові показники, то найбільш поширені поселення площею близько 3 га будуть здатні господарські угіддя площею приблизно 375 га ($3,75 \text{ km}^2$), таким чином на кожний гектар «житлової» площи поселення припадає в середньому 125 га ($1,25 \text{ km}^2$) господарських угідь.

Культурний шар на черняхівських поселеннях півночі Лісостепу був проаналізований за двома головними показниками — площа та потужність. Для характеристики площини культурного шару було використано інформацію про 385 поселень. Для того, щоб виявити об'єктивні уgrupuvannia пам'яток за площею шару, була використана відома формула визначення розміру інтервалу: $C = R/K$, де C — розмір інтервалу; R — розкидання показників варіаційного ряду ($x_{\max} - x_{\min}$); K — кількість інтервалів, які визначаються за формулою: $K = \sqrt{n} - 1$ (де n — кількість одиниць у ряді)³. Для запобігання врахування випадкових вели-

чин максимальні та мінімальні значення були виключені. Після відповідних підрахунків розмір інтервалу склав 2,4 га, а кількість інтервалів відповідно 19. В результаті черняхівські поселення розподілилися за площею на чотири головних типи: «малі» — площею до 2,4 га (38,1% поселень); «середні» — 2,4—7,2 га (40,1%); «великі» — 7,2—26,4 га (18,1%) та «суперпоселення», площа яких становить 26—45 га (2,7%).

За потужністю культурного шару було проаналізовано 160 черняхівських поселень, які після аналогічних статистичних підрахунків поділилися на чотири великих типи: «малопотужні» — до 0,3 м (11,5% поселень); «середньопотужні» — 0,3—0,6 м (57,1%); «потужні» — 0,6—0,9 м (21,8%) та «суперпотужні» 0,9—1,5 м (9,5%). Добре видно, що абсолютну більшість на півночі Лісостепу складають «потужні» та «середньопотужні».

Цікаві результати були отримані після кореляції показників гідромережі і площини та гідромережі і потужності культурного шару. В обох випадках постає чітка закономірність — найбільші за площею і найпотужніші черняхівські поселення розташовані на річках другого-третього порядків — тобто на найбільших притоках Дніпра, у відносній близькості до останнього. Це можна пояснити важливістю Дніпра як комунікаційної артерії у спілкуванні з містами Північного Причорномор'я. З іншого боку, із збільшенням розгалуженості гідромережі максимальні значення шару поселень зменшуються і певне збільшення цих показників знову відбувається після шестичленної гідромережі для площини або семичленної гідромережі для потужності.

ІІ. Екологічна структура. Ще в середині 60-х років Е. О. Симонович визначив північну межу культури кордоном чорноземних грунтів, які обумовлюють одну з головних ознак лісостепових ландшафтів⁴. Проте спеціальні дослідження, присвячені цьому питанню, не провадилися.

Нами для отримання характеристики природних умов кожної окремої черняхівської пам'ятки було використано середньомасштабну ландшафтну карту урочищ (1:100000)⁵, на яку було нанесено 217 поселень в межах Київської обл. Таким чином, кожне поселення отримало детальну характеристику природних умов на рівні урочища або сполучення урочищ.

Після окремого аналізу, які саме типи рівнин, балок, терас, схилів та заплав є найтиповішими для черняхівських пам'яток, було з'ясовано, що серед дев'яти типів терас, де були зафіковані черняхівські пам'ятки, є один (Т-10), якому належить переважна більшість «терасових» пам'яток — 33%. Кожен з інших типів терас представлений 1—2%. Серед рівнич було зафіковано сім типів, де найпоширенішим є М-13, до якого належать близько 33% усіх пам'яток. Певна частина пам'яток розташована також в умовах чорноземних рівнин М-15 (8%) та М-16 (6%). Інші типи рівнин представлені поодинокими пам'ятками (від 2 до 6) і не можуть вважатися характерними. Для «черняхівських» балок (їх було віділено десять типів) спостерігається більша різноманітність, ніж для інших форм рельєфу. Тут відзначається також орієнтація на певні типи — це Е-9 (13,5%) та Е-5 (6,5%). Інші типи балок представлені від 1 до 4%. Схили, як окрема форма рельєфу, на черняхівських пам'ятках представлені трьома типами, серед яких найпоширенішими є С-3 (8,5%) і С-7 (6,5%). Схили типу С-4 займають всього 1% поселень. Заплави, поблизу яких було зафіковано черняхівські пам'ятки, презентовані типами З-16 (13%) та З-6 (6%).

Для 217 поселень було визначенено 46 різноманітних варіантів ландшафтних сполучень, серед яких чітко виділяються три: № 16, 34, 43.

Варіант № 16 (М-13 Е-9) — поєднує в собі природні особливості плоскої, високої рівнини, складеної лесоподібними суглинками із типовими малопотужними легкосуглинистими чорноземами, яка в минулому була зайнята сухими та свіжими дубравами (М-13), а також балки складного профілю з лесоподібними суглинками та строкатими глинами, із задернованими та напівзадернованими схилами, з глеєватими суглинистими ґрунтами під злаково-різnotравними та вологотравними луками на днищах (Е-9). Цей варіант ландшафтних сполучень є найпоширенішим, у подібних умовах знаходяться 13,4% пам'яток.

Варіант № 34 (З-16 Т-10) — поєднує природні умови понижених, притерасних заплав, складених низовими торфами, із заплавними болотними ґрунтами під високотравними-болототравними чорновільщанниками та івняками та во-

логотравно-очеретними луками (3-16), а також вирівняної надзаплавної тераси, складеної лесоподібними суглинками із опідзоленими, легкосуглинистими чорноземами, які у минулому були зайняті свіжими дубравами (Т-10). Цей варіант практично не поступається за кількістю пам'яток варіанту № 34 — 12,9% населень.

Варіант № 43 (Т-10) — подібний до варіанта № 34, з тією лише різницею, що пам'ятки цього ландшафтного варіанта чітко займають чорноземну легкосуглинисту надзаплавну терасу, знаходячись на певній відстані від самої заплави або на прилеглій рівнині. До цього варіанта ландшафтних умов належать 11,6% пам'яток.

За особливостями сполучень тих або інших форм рельєфу всі виділені варіанти розподіляються на 7 провідних типів: *рівнинно-балковий* — 37,9% пам'яток; *рівнинно-схиловий* — 13,4%; *рівнинно-терасовий* — 4,9%; *заплавно-терасовий* — 25%; *терасово-схиловий* — 2,2%; *заплавний* — 0,4% та *терасовий* — 16,1%. Виділені типи нерівнозначні за кількістю пам'яток і характерними можна вважати лише два «рівнинних» типи, які разом становлять 51,3% та два «терасових» — 41,1%. Усі інші типи разом складають близько 7% і не можуть вважатися типовими.

Якщо проаналізувати кожну складову ландшафту в усіх її різноманітних проявах до основних форм рельєфу, то 30,7% черняхівських поселень безпосередньо пов'язані з рівнинами, 26,3% — з терасами, 20,7% — з балками, 13,9% — з заплавами і 8,5% — зі схилами.

Щоб з'ясувати, наскільки стійкими були вимоги черняхівського населення до умов оточення, ми пропонуємо ввести показники «*індекс ландшафтної стадості*» та «*індекс рельєфної стадості*». Це — середні арифметичні значення між кількістю пам'яток (217) та кількістю притаманних їм типів рельєфних (7) та варіантів ландшафтних (46) сполучень. Таким чином, «*індекс рельєфної стадості*» буде дорівнювати $217/7 = 31$. Показово, що аналогічний показник для київської культури за нашими дослідженнями становить всього 9,4 — тобто у 3,2 рази нижчий (!). «*Індекс ландшафтної стадості*» для черняхівської культури дорівнює $217/46 = 4,7$; аналогічний показник для київських пам'яток — всього 2,35. У фізичній географії та біології існує таке поняття як «*стенобіонтні организми*» — тобто організми, пристосовані до існування в чітко визначених природних умовах, які не переносять значних коливань в оточуючому середовищі⁶. На нашу думку, в археології є сенс вживати цей термін для характеристики господарсько-екологічної моделі археологічних культур, які мають специфічні природні умови проживання. Аналізуючи показники стандартності природних умов, ми можемо впевнено казати, що ступінь «*стенобіонтності*» черняхівського суспільства в 2—3 рази вищий порівняно із київським населенням. До цього слід додати, що германці та сармати під час формування черняхівської культури повинні були враховувати ту обставину, що частина цієї території була вже зайнита місцевим ранньокиївським населенням. Незважаючи на це, черняхівські племена оселялись не на будь-якому вільному місці, а цілеспрямовано підшукували чітко визначені території, які б відповідали їх головним вимогам. Як видно з аналізу природних умов, черняхівське населення віддавало перевагу легкосуглинистим рівнинам із малопотужними чорноземами або вирівняним підвищеним надзаплавним терасам, знову ж таки із чорноземними ґрунтами. Обов'язкова також була наявність невеликої річки або струмка.

ІІІ. Господарство. Розглянемо господарське знаряддя, палеоботанічні та остеологічні матеріали з черняхівських пам'яток.

Землеробство черняхівської культури практично всіма дослідниками вважається орним. Речовими доказами цього є знахідки, які безпосередньо відносяться до рільництва — залізні наральники і черессла. Іншим доказом є зображення орного знаряддя на фризі триручної вази із Лепесівки, яке Ю. О. Краснов відносить до 3 типу східноєвропейських «*етнографічних*» рал з прямим наральником⁷. Якщо із визначенням форми черняхівського землеробства труднощів не виникає, то при конкретизації системи землеробства, класифікації орних знарядь, їх можливостей та продуктивності існує багато, часто протилежних, думок.

Нами враховано 27 знахідок цілих залізних наконечників та їх уламків «Археологія», № 4, 1999 р.

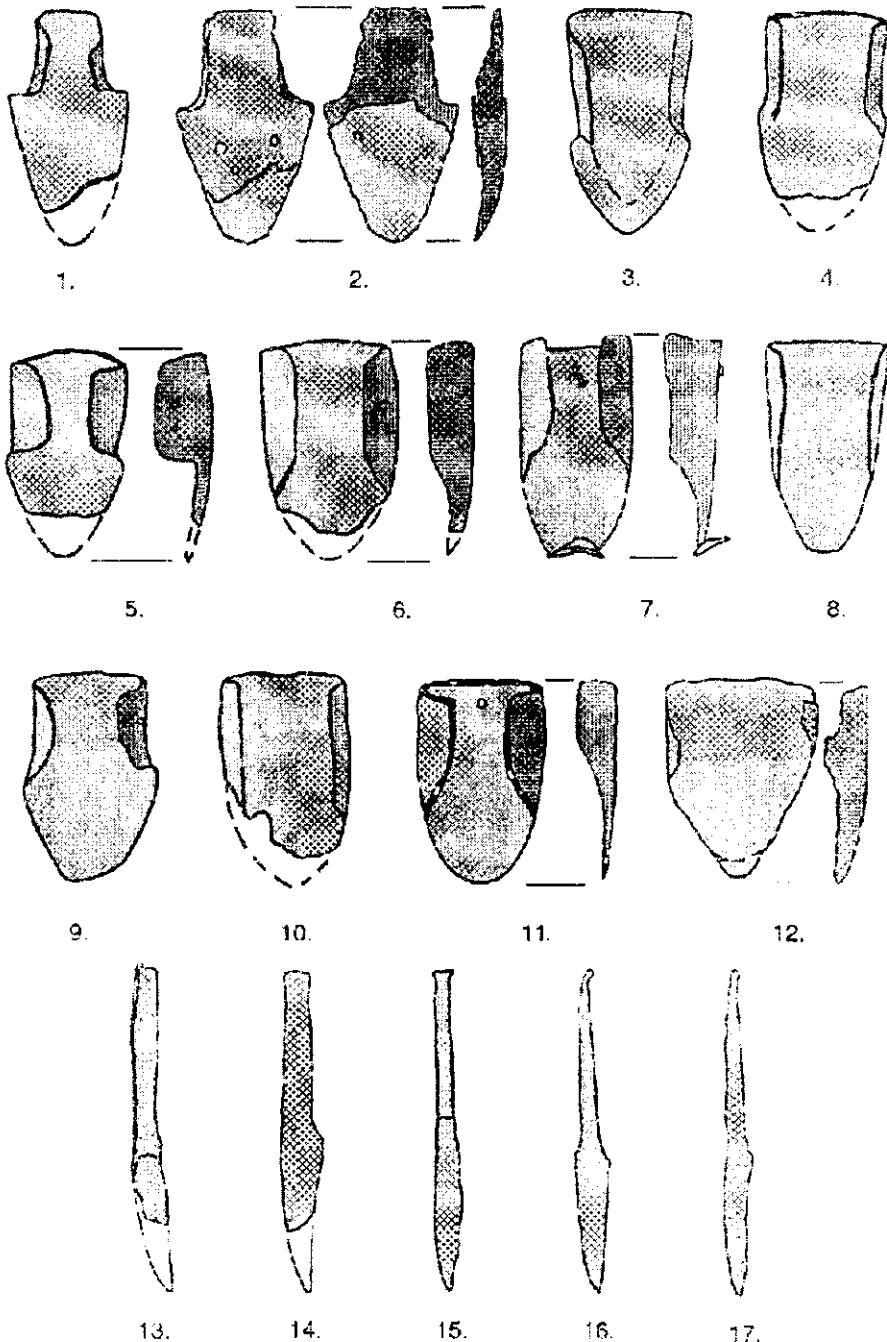

Рис. 2. Наральники (1—12) та чересла (13—17) черняхівської культури. 1 — Мирне; 2 — Обухів-1; 3 — Кринички; 4 — Глинськ; 5 — Нагірне-IV; 6 — Тілігуло-Березанка; 7 — Пряжев; 8 — Волошське; 9 — Загайкани; 10 — Кам'янка-Анчекрак; 11 — Слободище-3; 12 — Ріпнів-II; 13 — Ріпнів-II; 14 — Грицівці; 15, 17 — Журавка; 16 — Коровинці.

(рис. 2, 1—12) і 7 екземплярів чересел (рис. 2, 13—17). За типологією Ю. О. Краснова черняхівські наконечники належать до відділу *втульчастих*. За шириною дерев'яної робочої частини орного знаряддя, загальною формою та пропорціями всі відомі черняхівські наконечники належать до I групи, яка в свою чергу розподіляється на три підгрупи: А — *вузьколопатеві*; Б — із слабо визначеними пліч-

ками («середньолопатеві»); В — широколопатеві⁸. До підгрупи IA належать наконечники з Тілітуло-Березанки, Пряжева, Волошського, Кам'янки-Анчекрак, Слободища-3, Ріпнева-II тощо (рис. 2, 6, 7, 8, 10, 11, 12). До підгрупи IB можуть бути віднесені наконечники з Криничок, Глинська, Нагірного-IV, Загайкан (рис. 2, 3, 4, 5, 9), Вишеньок-1 (?), Стремби, та Оселівки-1. До широколопатевих, підгрупи IB належать наральники з Мирного, Обухова-1 (рис. 2, 1, 2) та Пряжева (за реконструкцією Ю. О. Краснова)⁹.

За формою ці наконечники ніяк не можна плутати із плужними лемешами або сошниками, як це іноді трапляється в літературі. Тому і наявність плуга, в класичному розумінні цього терміну, у племен черняхівської культури можна впевнено заперечити¹⁰.

Виходячи з характеру поширення черняхівських наральників (рис. 2; 2, 7), можна дійти висновку, що вони закріплювалися майже горизонтально і могли використовуватися у знаряддях типу «плужне рало» («плужниця», «різусја», «плуг де коаст»), що існувало у східних, західних слов'ян та у фракійців — знаряддя переходного типу з ножем-череслом, симетричним або слабоасиметричним наральником і можливо вузькою відвальною дошкою¹¹. При цьому, сам наральник розміщувався майже горизонтально і годився лише підрізати пласт та трохи його розрихляти. Саме «плужниця» була здатна підняти чорноземні ґрунти лісостепу та степу.

Систему рільництва черняхівських племен, на нашу думку, можна визначити як довготривалий перелог. Опанувавши ці родючі чорноземи, які, щонайменше, півтисячоліття (!) практично не оброблялись, черняхівське населення тривалий час проживало на одному місці, що підтверджує хронологія поселень і потужний культурний шар. Okрім польового землеробства — основи черняхівської економіки — існувало також городництво та садівництво. Це підтверджують знахідки зализних оковок від дерев'яних застулів, а також «топірців-мотижок» втульчастої конструкції. Проте не можна виключати, що деякі подібні знаряддя могли використовуватися як тесла для обробки дерева.

Для збору врожаю застосовувалися серпи та коси. За способом кріплення черняхівські серпи поділяються на два типи — «гачковий» та «черешковий». Знахідки серпів або їхніх уламків досить поширені на черняхівських пам'ятках і їх загальна кількість складає десятки екземплярів. Коси трапляються не так часто і переважно походять з південних пам'яток.

Свідченням зростання ефективності землеробства є знаряддя помелу зерна — ручні мlinи із ротаційними жорнами, уламки яких є масовим матеріалом на черняхівських поселеннях. Продуктивність ручних мlinів у 3—4 рази перевищувала продуктивність ручних розтиральників¹². Виходячи з цього, поява та широке поширення ручних мlinів у черняхівській культурі пояснюється значно більшим обсягом зерна для переробки порівняно з попереднім часом.

Важливу інформацію для реконструкції землеробства мають матеріали палеоботанічного комплексу (ПБК) черняхівської культури. Уявлення про видовий склад рослин складається із окремих палеоботанічних спектрів (ПБС) з 20 черняхівських поселень¹³, опрацьованих і визначеніх Г. О. Пашкевич¹⁴.

Основу черняхівського ПБК становило просо — 43,8% і ячмінь — 34,2%. Певну вагу в черняхівському землеробстві мала також пшениця-двозернянка — 16,7%, інші види пшениці — лише 1,6%.

За нашими підрахунками, жито складає всього 1,7%, що не збігається із висновками Г. О. Пашкевич про значно більшу частку жита в черняхівському ПБК (до 10%)¹⁵. Серед інших відомих культур черняхівського ПБК присутні горох — 0,2%; сочевиця — 0,05% та ліон — 0,04%.

Для різних регіонів черняхівської культури фіксуються деякі відмінності у ПБС окремих пам'яток. Для Київського Подніпров'я (Обухів-1, Глеваха) ПБС складається, головним чином, з проса, ячменю, пшениці двозернянки та жита. У Прут-Дністровському межиріччі жито було відсутнє. Для південних пам'яток (Афанасіївка) — характерна значно більша питома вага голозерної пшениці та ячменю¹⁶. Це пояснюється як природними фізико-географічними відмінностями, так і різними традиціями землеробства місцевих племен.

Скотарство черняхівської культури реконструюється переважно за остеологічними матеріалами поселень. Згідно з опублікованими матеріалами, видо-«Археологія», № 4, 1999 р.

вий склад черняхівського стада на різних пам'ятках і для різних регіонів був майже однаковим¹⁷. Приблизно 40% стада становила велика і 26—27% мала рогата худоба. Найбільші регіональні відмінності зафіксовані для свині та коня: зокрема, для Правобережного Лісостепу свиня становить 24,5%, кінь — 9,2%, для території Молдови відповідно 18,9% і 15,8%, а для Причорномор'я — 5,9% та 21,3%¹⁸.

Специфіка стада, разом із специфікою довготривалого переложного орного землеробства, дас змогу твердити, що скотарство було осілим і присадибним. Про це свідчить відносно великий відсоток свині (до 25%) — тварини, що не здатна здійснювати більш-менш великі переходи. Крім того, на наш погляд, зменшення частки коня порівняно із культурами попереднього часу вказує на зниження мобільності черняхівського суспільства, тобто більшу ступінь його осіlostі. Ми приєднуємося до думки В. І. Цалкіна, який пояснює це високим ступенем розвитку орного землеробства¹⁹.

Для випасання худоби навколо поселень були всі необхідні умови — зволожені балки, заплавні луки із багатим різnotрав'ям. Взимку утримання худоби відбувалося в стійлах. Можливо частина «будівель господарського призначення» могла використовуватись як хліви. Цілком імовірним було також утримання худоби, особливо молодняку, і в житлах, що відомо з етнографії.

До скотарського реманенту черняхівських племен належать знахідки «калатал», ножиць для стрижки овець, а також металеві пінцети та невеликі ножі, які, за етнографічними даними, мали українські вівчарі для того, щоби видаляти скабки, колючки, хробаків з рани та розрізати нариви у худобі²⁰.

IV. Розвиток черняхівської господарсько-екологічної моделі. Узагальнюючи результати наших досліджень спробуємо реконструювати господарсько-екологічну модель черняхівської культури і зробити певні висновки. Особливості просторової структури розселення, екологічні особливості як всієї території черняхівської культури, так і умов окремої пам'ятки, археологічні знахідки значильні праці переконливо засвідчують, що головною господарською спрямованістю було орне землеробство у вигляді довготривалого перелогу. Висока початкова ефективність такого землеробства створила необхідні економічні умови для існування професійного ремісництва, яке створювало характерний зовнішній «техногенний» вигляд черняхівської культури (гончарство, металообробка, косторізне виробництво, виробництво скла тощо) і економічні засади для активних контактів як з античним світом, так і з сусіднім варварським населенням.

Черняхівська господарсько-екологічна модель суттєво відрізняється від усіх попередніх та наступних за більшістю показників. Перш за все, це стосується вражаючої монотипності черняхівської екологічної ніші. Населення опановує не будь-які вільні землі, а цілеспрямовано заповнює чітко визначену екологічну нішу, яка принципово відрізняється від тих, що займали місцеві племена київської культури та прийшли племена вельбарсько-пшеворського походження. Саме вони на території Середнього Подніпров'я стали головними демографічними складовими черняхівської спільноти. Дійсно, тут чітко виділяються черняхівські пам'ятки київського (Обухів-1, Хлопків, ранній горизонт Глевахи, за попередніми визначеннями пізня фаза могильника у Великій Бугайці, Малі Дмитровичі та ін.) і також вельбарсько-пшеворського «забарвлення» (група пам'яток поблизу Великої Снітинки, Оленівки, Малополовецького, пізній горизонт Глевахи, Велика Бугайка (рання фаза могильника) та ін.). За тими незначними даними, які є в літературі, можна припустити деяку подібність головних ознак київської екологічної ніші Середнього Подніпров'я і природних умов вельбарських пам'яток у Польщі — це території із алювіальними та лесовими ґрунтами в долинах великих річок²¹. Між тим, черняхівське населення під час формування та розвитку культури віддавало перевагу чорноземним ґрунтам міжрічкових рівнин із мережею зволожених балок або чорноземним терасам та схилам поруч із невеликими річками чи струмками. Черняхівська господарсько-екологічна модель виникає і розвивається як система, що базується на високопродуктивному орному землеробстві, використовуючи для цього, в першу чергу, природну родючість чорноземів, які за сучасними бонитировками є найбільш родючими ґрунтами. Початкова природна родючість чорноземів, застосування елементів провінційно-римської технології і реманенту не тільки повністю задоволили

потреби суспільства у зернових культурах, але і створили умови для отримання надлишку зерна. Саме він став головною економічною умовою для утримання професійних майстрів, що створили яскравий ремісничий вигляд черняхівської культури. Продуктивність рільництва стала головним важелем у активних контактах із провінційно-римськими центрами, про що свідчать численні імпорти. За них черняхівське населення могло запропонувати головним чином зерно і худобу. У стосунках із населенням київської культури воно мало більш широкий діапазон товарів для натурального обміну. Цілком ймовірно, що черняхівське населення могло займатися перепродажем провінційно-римським купцям деяких товарів, отриманих від сусідніх племен. Таким чином, господарська діяльність черняхівських племен була набагато більш різноплановою порівняно із київською культурою, але трималась вона на одній життєзабезпечуючій галузі — орному землеробстві.

Занепад черняхівської культури, на наш погляд, був викликаний тим, що господарсько-екологічна модель черняхівської культури, сформувавшись у першій половині III ст. н. е., протягом другої половини III і майже все IV ст. н. е. розвивалася дуже інтенсивно у виключно сприятливих умовах. Наслідком цього було значне зростання населення, яке наприкінці IV ст. н. е. опанувало великі території чорноземних рівнин під рільництво, а екологічна ніша почала зазнавати перших кризових явищ. Глибина оранки черняхівського рала з металевим наральником не перевищувала 15—20 см. Таким чином, природна родючість «черняхівських» чорноземів відносно швидко була підірвана активним рільництвом. За сучасними агротехнічними даними, при активному користуванні і без необхідного підживлення добривами через 150—200 р. настає значна деградація чорноземних ґрунтів, їх родючість значно падає внаслідок зменшення вмісту гумусу²². Оскільки глибина оранки на той час була значно меншою від сучасної і правильної агротехнічної системи не існувало, можна припустити, що природна родючість чорноземів була вичерпана приблизно через 150—200 років, або ще раніше, що в загальніх межах збігається із терміном існування черняхівської культури.

Окрім антропогенного фактора, посилили прояв кризи черняхівської екологічної ніші й несприятливі природні явища, які мали місце наприкінці IV — на початку V ст. н. е., а саме, кліматичні зміни. Безумовно, клімат є одним із визначальних факторів екологічної ситуації, яка протягом тисячоліть зазнавала значних, іноді радикальних, змін. Але переважна більшість дослідників з палеокліматології оперують досить значними відтинками часу²³. Для нас найбільш цікавим є дослідження Г. І. Швеця, який встановив середньорічний обсяг стоку Дніпра за останні два тисячоліття²⁴. Згідно із даними, рубіж нашої ери і все I ст. н. е. для Подніпров'я були досить засушливими. За дослідженнями Г. І. Швеця ми зробили відповідні підрахунки, визначивши середньоарифметичні показники стоку Дніпра для десятиліть, 50 років та століть від рубежу нашої ери до 500 р. н. е.

З кінця IV ст. н. е. спостерігається значне і досить різке зволоження клімату. Різниця між відносними посушливістю та зволоженістю клімату в IV та V ст. н. е. навіть ще більша, ніж між I та II ст. н. е. Цей природно-кліматичний фактор достаточно призвів до катастрофи черняхівської господарсько-екологічної моделі. Виходячи із особливостей хімічного складу, чорноземні ґрунти набагато гірше переносять відносну перевозложеність, аніж посушливість. Після перевозложения у чорноземних ґрунтах відбуваються хімічні реакції, які підвищують кислотність та засоленість чорноземів, з'являється надлишок азоту. Все це призводить до неврожаїв та полягання зернових²⁵. Підвищена зволоженість на цей час була пов'язана також з відносним похолоданням, що зменшувало вегетаційний період.

Разом усі ці фактори, як антропогенного характеру (демографічне зростання, активна оранка чорноземів), так і природного (кліматичні зміни) привели до порушення рівноваги в системі «суспільство — природа». Збільшене населення культури на пізнньому етапі з одного боку і екологічна криза, яка знову ж таки припадає на фінальний етап культури, з іншого, привели до зникнення надлишку у виробництві зернових культур. На нашу думку, саме цей надлишок і був головною економічною умовою існування високопрофесійного черняхівського ремесла, що створювало яскравий вигляд цієї культури. Після того, коли цей надлишок зменшився і нарешті зник зовсім, утримування ремісників стало

неможливим, а імпортований у свій час провінційно-римський «технологічний каркас» (агротехнічний та ремісничий) був зруйнований. Разом із цим були зруйновані й ті економічні засади, які поєднували різностічне населення черняхівської культури в межах однієї спільноти. Такі зовнішньополітичні фактори як гунська експансія і занепад Римської імперії, на наш погляд, були лише катализуючими і лише прискорили розпад цієї культури, яка ще раніше почала руйнуватися зсередини.

Примітки

¹ Шишкін Р. Г. Система заселення Среднього Подніпров'я в I—V вв. // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.).— К., 1996.— С. 58—60.

² Кропоткін А. В. К вопросу о племенных центрах черняховской культуры // СА.— 1984.— № 3.— С. 35—47.

³ Генинг В. Ф., Бунятян Е. Н., Пустовалов С. Ж., Рычков Н. А. Формализовано-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников).— К., 1990.— 304 с.

⁴ Симонович Э. А. Северная граница памятников черняховской культуры // МИА.— 1964.— № 116.— С. 36—38.

⁵ Галицкий В. И., Давыдчук В. С., Шевченко Л. Н. и др. Ландшафты пригородной зоны Киева и их рациональное использование.— К., 1983.— 244 с.

⁶ Энциклопедический словарь географических терминов.— М., 1968.— С. 357.

⁷ Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы.— М., 1987.— С. 92.— Рис. 53, 1.

⁸ Там же.— С. 29—39.

⁹ Там же.— С. 39—40.

¹⁰ Краснов Ю. А. К вопросу о существовании плуга у племен черняховской культуры // КСИА АН СССР.— 1971.— Вып. 128.— С. 3—11.

¹¹ Hensel W. Slowianszyna wczesnosredniowieczna.— Warszawa, 1965.— S. 47; Полевой Л. Л. Типология земледельческих орудий и появление плуга на территории феодальной Молдавии // Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье.— Кишинев, 1985.— С. 85.

¹² Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. // МИА.— 1960.— № 89.— С. 160; Петров В. П. Подсчетное земледелие.— К., 1968.— С. 186, 187.

¹³ Кравченко Н. М., Пашкевич Г. А. Некоторые проблемы методики палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // Археология и методы исторических реконструкций.— К., 1985.— С. 177—190.

¹⁴ Пашкевич Г. А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э.— II тыс. н. э.: Каталог. Т.ІІ. Препринт.— К., 1991.— С. 1—8.

¹⁵ Пашкевич Г. А. Палеоботанические исследования в области славянской археологии // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Київ, 18—25 січн. 1985 р.— Т. 4: Секція I. Древние славяне.— К., 1988.— С. 171.

¹⁶ Там же.— С. 172.

¹⁷ Федоров Г. Б. Указ. соч.— С. 107; Брайчевський М. Ю. Вказ. праця.— С. 61—65.— Табл. 1; Белан Н. Г. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тис. н. е. // Археологія.— 1977.— Вип. 24.— С. 29—37; Баран В. Д. Черняхівська культура: за матеріалами верхнього Дністра і Західного Бугу.— К., 1981.— С. 125.— Табл. 4.

¹⁸ Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— С. 67.— Табл. 1.

¹⁹ Цалкін В. І. Домашніе и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железного века // МИА.— 1960.— № 53.— С. 70.

- ²⁰ Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография.— М., 1991.— С. 91.
- ²¹ Jolanta Nogaj-Chachaj Geograficzne uwarunkowania osadnictwa grupy masłomieckiej // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.— Lublin, 1989.— S. 75—80.
- ²² Крикунов В. Г., Палупан Н. И. Почвы УССР и их плодородие.— К., 1987.— С. 76, 84; Конструктивно-географические основы рационального природопользования в Украинской ССР. Киевское Приднепровье.— К., 1988.— С. 76, 84.
- ²³ Берг Л. С. Климат и жизнь.— М., 1947.— 356 с.; Брукс К. Климаты прошлого.— М., 1952; Бучинский И. Е. Изменился ли климат Украины за историческое время // Известия географического общества.— 1953.— № 1; Бучинский И. Е. Климат Украины.— Л., 1960; Бучинский И. Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем.— К., 1978; Шварцбах М. Климаты прошлого.— М., 1955; Шнитников А. В. Материковые и океанические климатические трансгрессии в бассейне Балтики // Периодизация и хронология плеистоцена.— Л., 1970; Монин А. С., Шишков Ю. А. История климата.— Л., 1979.
- ²⁴ Швец Г. И. Многовековая изменчивость стока Днепра.— Л., 1978.
- ²⁵ Черноземы СССР (Украина).— М., 1981.— С. 76, 84; Природа Украинской ССР. Почвы.— К., 1986.— С. 93, 177.

R. G. Shyshkin

ХОЗЯЙСТВЕННО-ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ)

Особенности пространственной и экологической структур територии черняховской культуры, характеристики культурного слоя поселений, орудия труда, материалы палеоботаники и палеозоологии свидетельствуют, что главным экономическим условием создания яркого провинциально-римского ремесленного облика материальной культуры черняховского общества было высокоеэффективное пашенное земледелие. Кризис, который со временем возник в черняховском обществе и привел к исчезновению культуры, имел закономерный характер. После благоприятных начальных условий хозяйствования, которые привели к увеличению численности народонаселения, со временем начинается резкое снижение естественного плодородия черноземов. Эти обстоятельства вызывают эколого-демографический кризис внутри черняховской культуры. Особенно он усиливается во второй половине IV в., когда произошли климатические изменения, окончательно подорвавшие эффективность черняховского земледелия. Следствием этого эколого-демографического кризиса явилось нарушение устоявшихся связей внутри полизтического черняховского общества и невозможность содержания профессиональных ремесленников, определявших своеобразный внешний вид культуры. Безусловно, ускорили процесс распада черняховской общности и такие внешнеполитические факторы как поражение и частичный уход готов за Дунай после 375 г.

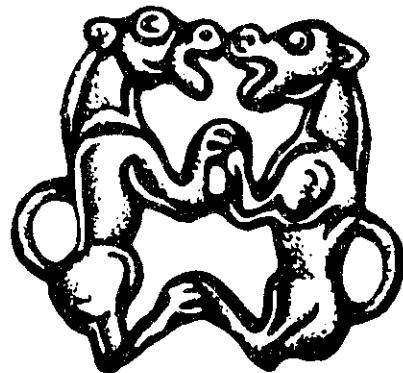
R. G. Shyshkin

ECONOMIC AND ECOLOGICAL MODEL OF THE CHERNIAKHIV CULTURE (BASED ON THE MATERIALS OF THE MIDDLE DNIETER REGION)

The highly productive arable agriculture was the main economic prerequisite to the formation of a lively Roman-provincial crafty image of material culture of the Cherniakhiv community. Underpinning this thesis are the peculiarities of dimensional and ecological structures of the Cherniakhiv's territory, characteristics of the cultural horizons of settlements, tools and the materials of paleobotany and paleozoology. The crisis of the Cherniakhiv Culture, which pushed the culture to decay, was of objective nature. Starting in the favorable environment that led to increase in a number of its population, the culture then faced a sharp decrease in black-soil fertility. These events in turn caused the ecological and demographic crisis of the Cherniakhiv Culture. It was especially tangible in the second half of the fourth century when climate had changed undermining the productivity of the Cherniakhiv agriculture. As a result, the contacts within the Cherniakhiv polyethnic community disappeared making it impossible to maintain the professional craftsmen who previously established the image of the culture. Certainly, such external shocks as the Goths' suffering defeat and retreating across the Danube River shortly after 375 contributed to disintegration of the Cherniakhiv community.

ДИСКУСІЇ

ПЕРЕСМОТР ОТНОСИТЕЛЬНОЙ ХРОНОЛОГИИ ВОСТОЧНОГО ЛАТЕНА И ПОЗДНЕГО ПРЕДРИМСКОГО ВРЕМЕНИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

В. Е. Еременко

В статье уточняется соотношение ступеней относительных хронологий восточного латена и позднего предримского времени, предложенных Й. Буйной в 1982 г. и Р. Хахманом в 1961 г.

К настоящему времени сложилась устойчивая система относительной хронологии восточного латена (далее — LT), ряд ступеней которой имеет твердо обоснованные абсолютные датировки. Относительная хронология позднего предримского времени (далее — ППВ), в особенности латенизированных культур, неотделима от собственно латенской, хотя некоторые фазы ППВ уже имеют независимые датировки, дополняющиеся разработкой региональных хронологических шкал. Вместе с тем совершенно ясно, что достигнутый уровень точности датировок вовсе не является окончательным: работы второй половины 80—90-х гг. скорее подвели итог предыдущего этапа хронологических исследований, чем открыли новый¹.

Особенностью начинающегося нового этапа является не только и не столько возрастание количества введенных в научный оборот памятников, не столь уж и значительное, и не широкое применение естественно-научных методов — они все равно не дают, да и вряд ли когда-нибудь дадут точную (в пределах 10—20 лет) дату каждого погребения. На первый план выходит систематизация всего раскопанного, в первую очередь хотя бы опубликованного материала при условии применения общепризнанных методов исследования относительной хронологии — корреляционных, стратиграфических и типологических. Корреляционным разработкам, более точным, чем типологические, и менее требовательным к археологическим источникам и качеству раскопок, чем стратиграфические, традиционно и заслуженно отдается предпочтение². В связи с этим особое значение приобретают «отправные точки» — те корреляционные исследования, на которые «наращивается» современная хронологическая система LT и ППВ.

Для LT это диссертация Й. Буйны, защищенная в 1978 г. и опубликованная в 1982 г., в которой предложены последние по времени существенные уточнения относительной хронологии (табл. 1—2)³. Именно эта работа была принята за основу практически всеми исследователями, занимающимися хронологическими проблемами. В первом приближении итоговая корреляция Й. Буйны выглядит достаточно убедительно. Но мне показалось, что она несколько «размыта» и может быть уточнена путем незначительной корректировки взаимного расположения строк и столбцов. В процессе корректировки совершенно неожиданно выяснились следующие обстоятельства.

Во-первых, номера комплексов в табл. Й. Буйны не соответствуют номерам в его же каталоге⁴. Например, № 14/233 (табл. 1) должен расшифровываться как могильник Ижковце п. 233. На самом деле по каталогу в Ижковцах нет погребения с таким номером, а по набору типов № 14/233 наиболее близок Трновец п. 233 (табл. 3). Одни и те же памятники в таблицах комплексов с оружием и без

Табл. 1. Корреляция восточнолатенских погребений без оружия (вверху) и с оружием (внизу) по Й. Буйне. Примечание: Номера типов соответствуют номерам на табл. 1—5, номера комплексов — каталогу Й. Буйны (верхняя цифра — номер памятника, соответствует номеру каталога на табл. 3—5, нижняя цифра — номер погребения).

оружия (табл. 1) нередко обозначены под разными номерами (Циумешти — № 26, 28, Куртушени — № 28, 29, Осийек — № 22, 34, 36). Под одним номером могут значиться разные памятники — например, Циумешти и Куртушени (№ 28). Список несоответствий мог бы быть и продолжен. В результате при попытке перенумерации памятников на корреляционных таблицах Й. Буйны для достижения соответствия между ними и каталогом выяснилось, что большой ряд комплексов не удается идентифицировать: слишком велика путаница.

Во-вторых, у значительной части идентифицированных комплексов состав по корреляционным таблицам оказался не соответствующим составу по фундлиству И. Буйны⁵. Например, в № 14/233, если это Трновец п. 233, у И. Буйны показаны типы 8, 14, 16, 17, 20, 21, 23, 25 (табл. 1), в то время как по фундлисту⁶ должны быть типы 8, 9, 14, 16, 17, 21 (табл. 3): пропущен тип 8 и вставлены лишие 23, 25. Таких комплексов с искаженным составом достаточно много.

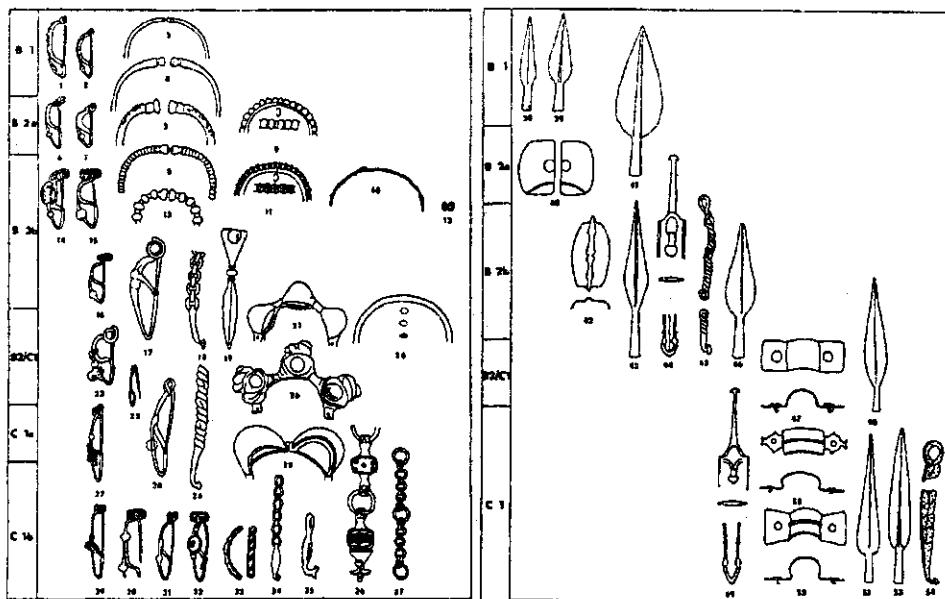

Табл. 2. Хронологическое распределение восточнолатенских типов украшений (слева) и оружия (справа) по И. Буйне. Примечание: номера типов соответствуют номерам на табл. 1—5.

Причины столь серьезных несоответствий между корреляционными таблицами, фундлистом и каталогом памятников у И. Буйны, скорее всего, технического происхождения — вероятно, они попали в печать из разных вариантов предварительных разработок, что иногда случается. Впрочем, для нас это уже неважно: ясно, что корреляцию надо переделывать заново. Это оказывается возможным благодаря тому, что И. Буйна включил в свою публикацию фундлист⁷, по которому состав коррелируемых комплексов может быть восстановлен. Исключения невелики: типы № 20 и 51 не расписаны в фундлисте, № 25 практически не встречается с другими типами. Поэтому их придется исключить из корреляции. Исключено и сведено в отдельную таблицу также большинство комплексов с одним датирующим типом (табл. 5).

Корреляция погребений без оружия выявила семь хронологических групп, лишь приблизительно соответствующих шести фазам И. Буйны (табл. 1, вверху, и 3): за счет подразделения LT B_{2b} на две подфазы — B_{2b1} и B_{2b2}, появилась дополнительная хронологическая группа. Корреляция погребений с оружием выявила пять хронологических групп, примерно соответствующих фазам И. Буйны (табл. 1, внизу, и 4).

При этом существенно изменился набор типов, характеризующих ту или иную фазу, а также относительная датировка типов (ср. табл. 2 и 5 друг с другом), что привело к передатировке большинства комплексов, в особенности — содержащих только один датирующий тип (табл. 3—4, 6)⁸. Фаза B₂/C₁ в погребениях без оружия в большей степени перекрывается с B_{2b}, чем с C_{1a}, в то время как у И. Буйны — наоборот (сравните табл. 1 и 3). В погребениях с оружием — напротив, фаза B₂/C₁ в значительно меньшей степени, чем у И. Буйны, перекрывается с фазой B_{2b} и в большей — с C_{1a} (сравните табл. 1 и 4, окончание), вплоть до взаимопоглощения.

Получается, что ступень C_{1a} в погребениях с оружием, то есть в мужской субкультуре восточного латена, проявляется еще отчетливее (табл. 3, окончание), в то время как в женской — еще слабее (табл. 3), чем это представлялось И. Буйне (табл. 1). Ступень B₂/C₁ оказывается характерна почти исключительно для погребений без оружия, то есть женской субкультуре, а ступень C_{1a} — для погребений с оружием, то есть мужской субкультуре восточного латена. Такая возможность предполагалась нами раньше, при уточнении абсолютных датировок ступеней B₂/C₁ и C_{1a}⁹ и теперь получила дополнительное подтверждение с позиций хронологии относительной.

№ кат.	Типы вещей	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	Фаза
		Погребения																																			
19	Liter B	x	x	x																															B ₁		
15	Györ M 9	x	x	x																																	
15	Györ M 16	x	x	x																																	
15	Györ M 12	x	x	x																																	
7	Hurbanovo BM 10	x	x	x																																	
7	Hurbanovo BM 1	x	x	x																																	
30	Tírnán 12	x	x	x																																	B _{2a}
33	Karanburma 60	x	x	x																																	
18	Kosz 1	x	x	x																																	
7	Hurbanovo BM 6	x	x	x																																	
7	Hurbanovo BM 12	x	x	x																																	
13	Tírnovce 324	x	x	x																																	
23	Hódmezővásárhely 4	x	x	x																																	
4	Nebojša 5	x	x	x																																	
10	Kamenin 16	x	x	x																																	
1	Rajč 64	x	x	x																																	
10	Kamenin 8	x	x	x																																	
9	Chotín X 13	x	x	x																																	
4	Nebojša 10	x	x	x																																	
10	Kamenin 12	x	x	x																																	
7	Hurbanovo BM 11	x	x	x																																	
10	Kamenin 19	x	x	x																																	
25	Szöreg 10	x	x	x																																	
13	Tírnovce 384	x	x	x																																	
10	Kamenin 3	x	x	x																																	
7	Hurbanovo BM 8	x	x	x																																	
24	Jászberény 29	x	x	x																																	
13	Tírnovce 233	x	x	x																																	
1	Rajč 7	x	x	x																																	
9	Chotín X 21	x	x	x																																	
35	Apátipuszta 23	x	x	x																																	
1	Rajč 8	x	x	x																																	
2	D Peter 38	x	x	x																																	
9	Ciumečki 26	x	x	x																																	
9	Chotín X 25	x	x	x																																	
9	Chotín X 31	x	x	x																																	
24	Jászberény 57	x	x	x																																	
29	Santisteban 16	x	x	x																																	
9	Chotín X 22	x	x	x																																	
13	Tírnovce 401	x	x	x																																	
26	Ciumečki 18	x	x	x																																	
10	Kamenin 14	x	x	x																																	
1	Rajč 32	x	x	x																																	
24	Jászberény 30	x	x	x																																	
1	Rajč 13	x	x	x																																	
1	Daječ 10	x	x	x																																	
1	Rajč 17	x	x	x																																	
1	Rajč 34	x	x	x																																	
6	Hurbanovo A 3	x	x	x																																	
21	Srub 6	x	x	x																																	
26	Ciumečki 6	x	x	x																																	
9	Chotín X 34	x	x	x																																	
9	Chotín X 5	x	x	x																																	
9	Chotín X 12	x	x	x																																	
13	Tírnovce 549	x	x	x																																	
27	Curtușenii 4	x	x	x																																	
5	Holmáre 341	x	x	x																																	
5	Holmáre 186	x	x	x																																	
22	Vác 11	x	x	x																																	
14	Újkovce 22	x	x	x																																	
14	Újkovce 5	x	x	x																																	
6	Hurbanovo A 9	x	x	x																																	
14	Újkovce 18	x	x	x																																	
14	Újkovce 19	x	x	x																																	

Табл. 3. Исправленная корреляция восточнолатенских погребений без оружия, составленная на основе сводки Й. Буйны. Примечание: номера типов соответствуют номерам на табл. 1–5, номера каталога — номерам каталога Й. Буйны.

Типы вещей	1	2	3	30	39	6	7	40	41	42	15	44	45	43	22	11	46	47	16	17	13	48	49	30	54	52	24	29	50	25	53	Сума				
№ кат.	Погребения																																			
15	Győr M 4a	x	x	x	x																											B ₁				
15	Győr M 14	x			x																															
15	Győr M 18		x																																	
20	Sopron 3	x																																		
2	D.Peter 62		x	x																																
4	Nebojsa 4		x	x	x																															
33	Karaburma 62		x	x	x																															
7	Hurbanovo BM 5		x	x	x																															
11	Komjatice 3		x	x	x																															
7	Hurbanovo BM 2		x		x																															
7	Hurbanovo BM 4		x	x	x																															
29	Samisdu 19		x	x																																
9	Chotin X 7		x	x	x																															
13	Tmavec 460		x	x	x	x																														
9	Chotin X 10		x	x	x																															
33	Karaburma 22			x	x																															
9	Chotin X 1			x	x																															
9	Chotin X 2			x	x																															
9	Chotin X 23			x	x																															
36	Orijek 29		x																																	
13	Tmavec 111			x	x																															
33	Karaburma 66		x		x																															
13	Tmavec 362		x	x	x																															
9	Chotin X 28		x	x	x																															
9	Chotin X 16		x	x	x																															
13	Tmavec 537		x	x	x																															
9	Chotin X 47		x	x	x																															
1	Bajč 1		x	x	x																															
9	Chotin X 14		x	x	x																															
1	Bajč 36		x																																	
9	Chotin X 17		x																																	
9	Chotin X 15		x																																	
1	Bajč 24		x																																	
9	Chotin X 27		x																																	
26	Ciunesti 9		x																																	
9	Chotin X 30		x																																	
22	Vác 2		x																																	
22	Vác 15		x																																	
14	Ižkovce 3		x																																	
33	Karaburma 325			x																																
33	Karaburma 29			x																																
14	Ižkovce 2			x																																
14	Ižkovce 25			x																																
14	Ižkovce 10			x																																
14	Ižkovce 8			x																																

Табл. 4. Исправленная корреляция восточнолатенских погребений с оружием, составленная на основе сводки Й. Буйны. Примечание: номера типов соответствуют номерам на табл. 1—5, номера каталога — номерам каталога Й. Буйны.

Интересно отметить, что часть типов вещей в женской субкультуре бытует несколько дольше, чем в мужской (табл. 6, типы № 3, 6, 7, 15, 22 — даты в пределах B_1-B_2/C_1), а другая, наоборот, дольше бытует в мужской субкультуре (табл. 6, № 13, 16, 24 — даты в пределах B_2-C_1). Следовательно, на ранних ступенях (B_1-B_2) большая степень инновационности присуща мужской субкультуре, на более поздних ($B_2-C_1-C_{1b}$) — женской. Может быть приведен еще целый ряд интересных наблюдений, полученных при анализе итоговой корреляции (табл. 3—4), но они уже выходят за рамки предлагаемой заметки и могут послужить темой отдельной, более объемной публикации.

В целом, по фундлиству Й. Буйны удалось датировать с помощью корреляции 51 тип вещей и 124 комплекса (табл. 3); 130 комплексов датированы условно, по одному датирующему типу (табл. 5), всего — 254. Вместе с тем, Й. Буйна, близко знакомый с исследуемыми материалами и наверняка просмотревший большинство коллекций лично, приводит в своей сводной таблице¹⁰ в два раза большее количество датированных памятников (правда, в их числе со знаком «?», то есть датированных интуитивно — более 100). Мне кажется, что нет оснований не до-

B_1			
B_{2a}			
B_{2b}			
B_{2c}			
B_{2d}			
B_{2e}			
C_1			
C_2			
C_3			
C_4			
C_5			
C_6			
C_7			
C_8			
C_9			
C_{10}			
C_{11}			
C_{12}			
C_{13}			
C_{14}			
C_{15}			
C_{16}			
C_{17}			
C_{18}			
C_{19}			
C_{20}			
C_{21}			
C_{22}			
C_{23}			
C_{24}			
C_{25}			
C_{26}			
C_{27}			
C_{28}			
C_{29}			
C_{30}			
C_{31}			
C_{32}			
C_{33}			
C_{34}			
C_{35}			
C_{36}			
C_{37}			
C_{38}			
C_{39}			
C_{40}			
C_{41}			
C_{42}			
C_{43}			
C_{44}			
C_{45}			
C_{46}			
C_{47}			
C_{48}			
C_{49}			
C_{50}			
C_{51}			
C_{52}			
C_{53}			
C_{54}			
C_{55}			
C_{56}			
C_{57}			
C_{58}			
C_{59}			
C_{60}			
C_{61}			
C_{62}			
C_{63}			
C_{64}			
C_{65}			
C_{66}			
C_{67}			
C_{68}			
C_{69}			
C_{70}			
C_{71}			
C_{72}			
C_{73}			
C_{74}			
C_{75}			
C_{76}			
C_{77}			
C_{78}			
C_{79}			
C_{80}			
C_{81}			
C_{82}			
C_{83}			
C_{84}			
C_{85}			
C_{86}			
C_{87}			
C_{88}			
C_{89}			
C_{90}			
C_{91}			
C_{92}			
C_{93}			
C_{94}			
C_{95}			
C_{96}			
C_{97}			
C_{98}			
C_{99}			
C_{100}			
C_{101}			
C_{102}			
C_{103}			
C_{104}			
C_{105}			
C_{106}			
C_{107}			
C_{108}			
C_{109}			
C_{110}			
C_{111}			
C_{112}			
C_{113}			
C_{114}			
C_{115}			
C_{116}			
C_{117}			
C_{118}			
C_{119}			
C_{120}			
C_{121}			
C_{122}			
C_{123}			
C_{124}			
C_{125}			
C_{126}			
C_{127}			
C_{128}			
C_{129}			
C_{130}			
C_{131}			
C_{132}			
C_{133}			
C_{134}			
C_{135}			
C_{136}			
C_{137}			
C_{138}			
C_{139}			
C_{140}			
C_{141}			
C_{142}			
C_{143}			
C_{144}			
C_{145}			
C_{146}			
C_{147}			
C_{148}			
C_{149}			
C_{150}			
C_{151}			
C_{152}			
C_{153}			
C_{154}			
C_{155}			
C_{156}			
C_{157}			
C_{158}			
C_{159}			
C_{160}			
C_{161}			
C_{162}			
C_{163}			
C_{164}			
C_{165}	<img alt="Illustration of various ancient artifacts from grave C165, including bracelets and beads."/		

№ типа	Фаза погр. с оружием	Фаза погр. без оружия	Совокупная датировка	Комплексы с оружием с одним датирующим типом	Комплексы без оружия с одним датирующим типом
1	B ₁	B ₁	B ₁	-	-
2	B ₁	B ₁	B ₁	-	Győr M 4B,10; Sopron R
3	B ₁	B ₁ —B _{2a}	B ₁ —B _{2a}	-	Tárian 10
4	-	B ₁ —B _{2a}	B ₁ —B _{2a}	-	Győr U- VI
5	-	B ₁ —B _{2a}	B ₁ —B _{2a}	-	-
6	B _{2a}	B _{2a} —B _{2b1}	B _{2a} — B _{2b1}	Osiiek 9	Hurbanovo BM 16; Győr U II; Hódmezővásárhely 2,27; Chotín X 20; Kamenín 8; Rospi Čupria 23; Osiiek 13
7	B _{2a}	B _{2a} —B _{2b1}	B _{2a} — B _{2b1}	Osiiek 22	D.Peter 63; Karaburma 63; Osiiek 11
8	-	B _{2a} —B _{2b1}	B _{2a} — B _{2b1}	-	Sopron I; Szöreg 122; Kamenín 4.18
9	-	B _{2b1}	B _{2b1}	-	Chotín X 18; Hódmezővásárhely 21; Jászberény 121
10	-	B _{2b1,2}	B _{2b1,2}	-	Trnovec 189
11	B _{2b1,2}	B _{2b1,2}	B _{2b1,2}	Apatipuszta 4	Bajč 18,45; D.Peter 55; Chotín X 41; Kamenín X 11; Trnovec 333,528; Győr K- II,IV,U; Sanislău 2; Ciumenti 7; Tárian 26,33
12	-	B _{2b1,2}	B _{2b1,2}	-	-
13	B _{2/C₁}	B _{2b1,2}	B _{2b1,2} — B _{2/C₁}	-	Bajč 48; Chotín X 20; Kód 7; Szob 10,13,14; Tárian 18,35
14	-	B _{2b2}	B _{2b2}	-	Bajč 22; Trnovec 73
15	B _{2a} —B _{2b}	B _{2b2}	B _{2a} — B _{2b2}	-	-
16	B _{2b} —C _{1a}	B _{2b2} —B _{2/C₁}	B _{2b} —C _{1a}	-	Hurbanovo BM 13; Chotín X 35,36,37,40,45; Ižkovce 6; Kamenín X 20; Trnovec 362,501; Jászberény 12,50,108,111; Osiiek 34
17	B _{2a} —B _{2/C₁}	B _{2b2}	B _{2a} —B _{2/C₁}	-	Kamenín 7,9
18	-	B _{2b2}	B _{2b2}	-	Bajč 15,17; Chotín X 38; Szob 7
19	-	B _{2b2} —B _{2/C₁}	B _{2b2} —B _{2/C₁}	-	Ciumesti 25; Karaburma 34
21	-	B _{2b2} —B _{2/C₁}	B _{2b2} —B _{2/C₁}	Trnovec 294,564	Chotín X 19; Győr U 1; Jászberény 54
22	B _{2b}	B _{2b2} —B _{2/C₁}	B _{2b2} —B _{2/C₁}	-	-
23	-	B _{2/C₁} —C _{1a}	B _{2/C₁} —C _{1a}	-	-
24	C _{1b}	B _{2/C₁} —C _{1a}	B _{2/C₁} —C _{1b}	Chotín X 42; Trnovec 179; Holiare 545	Hurbanovo A 7,8,12; Vác 3; Jászberény 66; Ciumesti 13
26	-	B _{2/C₁} —C _{1a}	B _{2/C₁} —C _{1a}	-	Trnovec 398
27	-	C _{1a}	C _{1a}	-	Ciumesti 1; Osiiek 26,52
28	B _{2/C₁}	B _{2/C₁}	Apařida 5	-	Győr K. I; Vác 8
29	C _{1b}	C _{1b}	C _{1b}	Vác 12	-
30	C _{1a} —C _{1b}	C _{1a} —C _{1b}	C _{1a} —C _{1b}	-	Ižkovce 23
31	-	C _{1b}	C _{1b}	-	Holiare 529; Urbanovo B 125
32	-	C _{1b}	C _{1b}	-	Jászberény 17
33	-	C _{1a} —C _{1b}	C _{1a} —C _{1b}	-	Urbanovo B 56; Ižkovce 45,71
34	-	C _{1b}	C _{1b}	-	Apařida 11; Ižkovce 12,14; Ciumesti 36
35	-	C _{1b}	C _{1b}	-	-
36	-	C _{1a} —C _{1b}	C _{1a} —C _{1b}	-	Holiare 218
37	-	C _{1a} —C _{1b}	C _{1a} —C _{1b}	-	Ciumesti 28
38,39	B ₁	-	B ₁	-	-
40,41	B _{2a}	-	B _{2a}	-	-
42	B _{2a}	-	B _{2a}	Chotín X 3	-
43,45	B _{2a} —B _{2b}	-	B _{2a} —B _{2b}	-	-
44	B _{2a} —B _{2b}	-	B _{2a} —B _{2b}	Chotín X 11; Sanislău 1; Osiiek 28	-
46	B _{2b} —C _{1a}	-	B _{2b} —C _{1a}	Ižkovce 21; Vác 4; Osiiek 10,30	-
47	B _{2b} —C _{1a}	-	B _{2b} —C _{1a}	Holiare 29,70; Szöreg 8; Apařida 7,9	-
48	B _{2/C₁} —C _{1a}	-	B _{2/C₁} —C _{1a}	-	-
49	C _{1a} —C _{1b}	-	C _{1a} —C _{1b}	Ižkovce 1,7,24; Ciumesti 12	-
50	C _{1b}	-	C _{1b}	Holiare 472,544	-
52	C _{1a}	-	C _{1a}	Osiiek 37	-
53	C _{1b}	-	C _{1b}	-	-
54	C _{1a} —C _{1b}	-	C _{1a} —C _{1b}	Karaburma 26	-

Табл. 6. Относительная хронология восточнолатенских типов вещей и комплексов с одним датирующим типом (ср. [Bujna, 1982, Tab.3]). Примечание: номера типов соответствуют номерам на табл. 1—5.

Типы вещей	A	B	C		G/H	D/E	F	K	J	L	M/N	Abb. 15	O
Фазы могильников													
Lengenhausen 1	x												
Sassendorf 2	x	x											
Rondesh (Rzadz) A	x	a											
Wilsdorf 1	x		x	x									
Sassendorf 3		x	x	x									
Kyckelsiekken 1		x	x	x									
Sassendorf 4		x	x	x									
Wyszykowo 2		x	x	x									
Wilsdorf 2		x	x	x									
Rondesh (Rzadz) 3					x	x	x	x	x	x	x	x	
Lengenhausen 2					x	x	x	x	x	x	x	x	
Rondesh (Rzadz) 2					x	x	x	x	x	x	x	x	
Harsfeld 3					x	x	x	x	x	x	x	x	
Kyckelsiekken 2						x	x	x	x	x	x	x	
Tostedt 1							x	x	x	x	x	x	
Rondesh (Rzadz) B							x	x	x	x	x	x	
Wilsdorf 3							x	x	x	x	x	x	
Harsfeld 4							x	x	x	x	x	x	
Rondesh (Rzadz) 4							x	x	x	x	x	x	
Rondesh (Rzadz) C							x	x	x	x	x	x	
Wyszykowo 3							x	x	x	x	x	x	
Tostedt 2							x	x	x	x	x	x	
Harsfeld 5a							x	x	x	x	x	x	
Ступени LT	C _{1b}	C ₂	C ₂ – D ₁	D ₁	D ₂	b	c	d	e				
Фаза Р. Хахмана													

Табл. 7. Исправленный состав фаз позднего предримского времени. Примечание: за основу взят типологический состав фаз могильников, хронология которых исследована Р. Хахманом.

этому предлагаемую заметку следует рассматривать скорее в качестве предварительной заявки, препринта, в котором неизменной останется корреляционная часть, а интерпретация может быть пересмотрена еще не раз, в зависимости от результатов, получаемых для других групп памятников.

Чтобы итоговой корреляцией (табл. 3—7) можно было пользоваться как хронологическим определителем, напомним абсолютные даты периодов LT: B₁ — конец V/начало IV в. — 330/320 гг. до н. э., B_{2a} — 330/320 — 280 гг. до н. э., B_{2b} — 280 — 240 гг. до н. э., B₂/C₁ — 280 — 190 гг. до н. э., C_{1a} — 240 — 190 гг. до н. э., C_{1b} — 225 — 180 гг. до н. э. Даты фаз ППВ: «а» — 225 — 190 гг. до н. э., «б» — 200/180 — 120 гг. до н. э., «с» — 120 — 60 гг. до н. э., «д» — 70/60 — 30/20 гг. до н. э., «е» — 50 — 15 гг. до н. э., «ф» — 15 г. до н. э. — 30/40 гг. н. э.

Примечания

¹ Нет нужды ссылаться на обширный круг литературы, посвященной этой теме, поскольку существует ряд обзоров. См.: Ščukin M. B., Eremenko V. E. Zur Frage der Datierung keltischer Altertümer in Transkarpatengebiet der Ukraine und einige Probleme der Latene—Chronologie // Acta archaeologica Carpathica. — 1991. — Т. XXX. — S. 116—129; Щукин М. Б. На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э.—I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе. — СПб., 1994. — С. 36—79; Еременко В. Е. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. — СПб., 1997. — С. 9—28, 83—87; Еременко В. Е., Щукин М. Б. Современное состояние хронологии латена и позднего предримского времени // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. — СПб., 1998. — Вып. 33.

² Для членения позднего LT, когда по не совсем ясным причинам повсеместно прекратилось совершение кельтских погребений (подробнее эта тема затронута в: Еременко В. Е., Щукин М. Б. Кимвры, тевтоны, кельтоскифы и некоторые вопросы хронологии рубежа среднего и позднего латена // Проблемы хронологии эпохи латена и римского времени. — СПб., 1992. — С. 80—115), более результативно исследование поселений-оппидумов стратиграфическим методом (см.: Krämer W. Manching II. Zu den Ausgrabungen in den Jahren 1957—1961 // Germania. — 1962. — Jg. 40. — S. 297—317). Типологический метод, широко распространенный в XIX — первой половине XX вв., не позволяет аргументированно выделять узко датированные ступени относительной хронологии и самостоятельного значения уже не имеет. Вместе с тем точность исходной типологии необычайно важна при корреляционных исследованиях и стратиграфических наблюдениях.

³ *Bujna J. Spiegelung der Sozialstruktur auf latenezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken // Památky archeologické.* — 1982. — R. LXXIII. — Č. 2. — S. 312, Anmerkung 1.

⁴ *Ibid.* — Abb. 2—3. — S. 316—319.

⁵ *Ibid.* — S. 325—344.

⁶ *Ibid.* — S. 328, 334.

⁷ *Ibid.* — S. 325—344.

⁸ Cp.: *Ibid.* — Abb. 1—2. — Tab. 3.

⁹ *Ščukin M. B., Eremenko V. E. Zur Frage der Datierung... — S. 123—125; Шукін М. Б. На рубеже эр. — С. 49, 50; Еременко В. Е. «Кельтская вуаль»... — Рис. 1. — С. 17—21; Еременко В. Е., Шукін М. Б. Современное состояние хронологии ... — С. 72.*

¹⁰ *Bujna J. Op. cit. — Tab. 3.*

¹¹ *Hachman R. Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit // Bericht der römisch-germanischen Komission.* — 1961. — Bd. 41.

¹² *Еременко В. Е. «Кельтская вуаль»... — Рис. 16. — С. 83—87; Еременко В. Е., Шукін М. Б. Современное состояние хронологии ... — С. 79—85. — Табл. 1—2.*

¹³ *Еременко В. Е. «Кельтская вуаль»...; Еременко В. Е. Относительная и абсолютная хронология Скифии: взгляд со стороны // Stratum — Петербургский археологический вестник.* — СПб. — Кишинев, 1997. — С. 44—61.

B. C. Еременко

ПЕРЕГЛЯД ВІДНОСНОЇ ХРОНОЛОГІЇ СХІДНОГО ЛАТЕНА І ПІЗНЬОГО ПЕРЕДРИМСЬКОГО ЧАСУ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Сучасна система відносної хронології латена і пізнього передримського часу базується на працях Й. Буйни та Р. Хахмана. Стаття присвячена уточненню отриманих ними результатів.

У статті Й. Буйни підсумкові кореляційні таблиці (табл. 1—2) виявилися не відповідними його ж фундлиству. Можливо вони потрапили до друку із різних варіантів попередніх розробок, що іноді трапляється. Автором кореляція зроблена заново (табл. 1—5). Результати відрізняються від отриманих Й. Буйною. Зокрема це стосується періодів B_{2b}, B_{2/C₁} і C_{1a}.

Автор подає підсумкову кореляційну таблицю, що виявляє зв'язки між фазами різних могильників, яка у праці Р. Хахмана відсутня. З'ясувалося, що реальний зміст фаз пізнього передримського часу (особливо фаз «а», «б», «с») не зовсім збігається з тим, що мав на увазі Р. Хахман.

Зроблені у статті висновки можуть бути змінені, незмінною залишиться тільки кореляційна частина.

V. E. Eremenko

REVISING THE RELATIVE CHRONOLOGY OF THE EASTERN LATEN AND THE LATER PRE-ROMAN PERIOD: SETTING UP A PROBLEM

Current system of chronology of the Laten and the Later Pre-Roman Period is based on Bujna's and Hachmann's works. The note improves the results provided by these authors.

As it is appeared in Bujna's paper, the resulting correlation tables (Tables 1 and 2) are inconsistent with his fundlist. The possible reason is that the tables were brought into publication from different versions of the preliminary working papers, as is sometimes the case. The author has carried out the correlation once again, and the results differed from those obtained by Bujna. This is especially true in regard to the periods B_{2b}, B_{2/C₁} and C_{1a}.

Hachmann's book is lacking in the resulting correlation table, in which the phases of different burial-grounds could have been correlated. The author has filled the gap (Table 6). It was found that a real content of phases of the Later Pre-Roman Period (especially, the phases «a», «b» and «c») are at variance with Hachmann's conclusions.

The proposed note is of a preliminary and changeable nature, while the correlation remains intact.

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

ПОХОВАННЯ З БРОНЗОВИМ ТАЗОМ РАНЬОРІМСЬКОГО ЧАСУ В ПРИКАРПАТТІ

Л. В. Вакуленко

1985 р. в м. Снятині Івано-Франківської обл., в Музеї атеїзму, влаштованому в дерев'яній церкві, нами були оглянуті речі з поховання, випадково знайденого в с. Рожнєві Поля, Снятинського району. Тоді ж було обстежене місце знахідки і зібрані відомості від учасників події. Виявилось, що ще в 1967 р. при копанні сільосної ями на садибі Б. Й. Юраха (тоді новобудови) знайдено поховання, яке містило ліпну урну, покриту перевернутим догори дном бронзовим тазом. Всередині урни крім кальцинованих кісток містилися маленька кружальна біконічна посудинка, залізний ніж та предмет, який умовно назвали «сережкою» (?). Всі ці речі довгі роки зберігалися в шкільному музеї сусіднього с. Ганьківці, а потім їх передали до вищезгаданого музею у м. Снятині. При передачі «сережку» (?) втрачено. Отже важко сказати, яка ця річ була насправді.

Поховання знайдено на підвищенні ділянці першої тераси правого берега р. Орелець, лівої притоки р. Прут, за 300 м на схід від її русла та за 10 м на північ від хати Б. Й. Юраха. Зовнішнє обстеження місця знахідки не дало результатів, а проведення розкопок виявилося неможливим, оскільки площа була зайнята під город. Проте, зважаючи, що типопальні поховання, як правило, вміщувалися на невеликій глибині, а отже при багаторічному інтенсивному використанні землі, зокрема щорічні оранці, напевне були б виявлені, можна з вирогідністю припустити, що тут йдеється не про могильник, а лише про окреме поховання.

Урна (рис. 1, 2) являє собою ліпну мископодібну посудину світлокоричневого кольору із злегка підложеною поверхнею. Вона мала високий плиточний піддон, стінки, що злегка розширювалися догори та ледь відігнутий край вінець. Її висота становить 13 см, діаметр вінця 30 см, піддона — 11,6 см. Прямі аналогії урні невідомі. Проте деталі формування, а саме, чітко виділений підвищений піддон та спосіб обробки поверхні наближають її до керамічних виробів пшеворської культури ранньоримського часу. Посуд із піддонами схожої форми відомий у Словаччині, у пшеворському похованні 69 на могильнику в Земплині¹ та на поселенні в Себастовицях-Барках² і на пшеворських пам'ятках у Польщі³.

Кружальна посудинка світло-сірого кольору, що була вміщена в урну, має біконічну форму, злегка відхилені назовні вінця та кільцевий піддон. Її тулуб в місці найбільшого розширення прикрашений широким чітко окресленим пружком. Висота виробу 5 см, діаметр вінця 7 см, діаметр піддона — 3,5 см (рис. 1, 3). Прямі аналогії не знайдено. Можна тільки зазначити, що тісто, з якого виготовлена мініатюрна посудинка, колір та особливості профілювання дозволяють без застережень залистати її до виробів античного гончарства. Подібне оформлення тулуба широким, чітко зазначенним пружком, трапляється на античному посуді, правда, іншої, ніж у нашому екземплярі, форми, знайденому в римських таборах⁴ або на Афінській Агорі⁵.

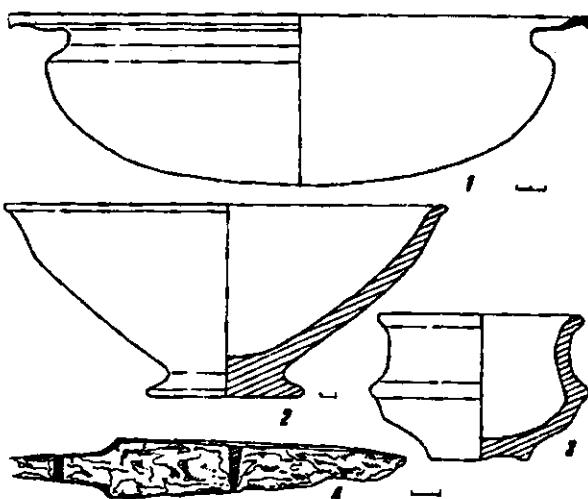

Рис. 1. Речі з поховання: 1 — бронзовий таз; 2 — ліпна урна; 3 — гончарна посудинка; 4 — залізний ніж.

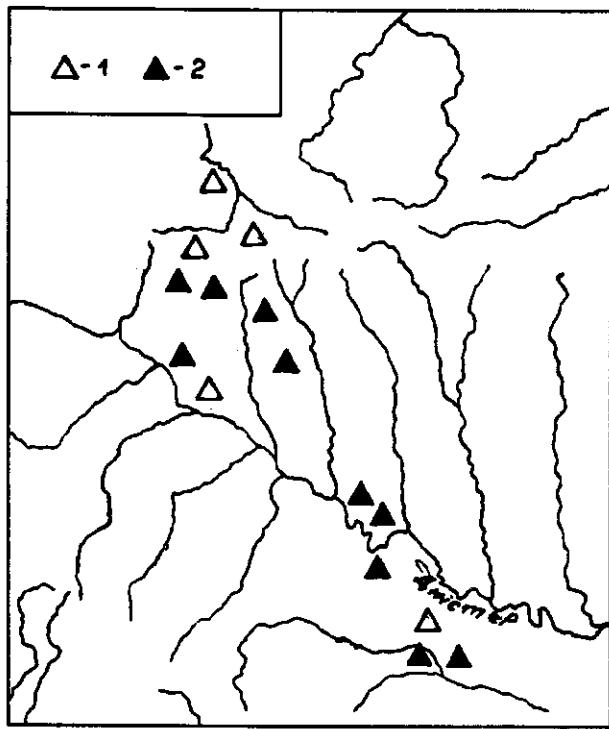

Рис. 2. Карт-схема розміщення знахідок римського бронзового посуду та могильників липицької культури в області верхніх течій Західного Бугу, Дністра та Прута. Умовні по-значки: 1 — знахідки римського бронзового посуду; 2 — могильники липицької культури.

вінця. Близькими є також їх розміри та пропорції. Однак, на відміну від Рожпольської, посудина з Голубице мала високий піддон (ніжку) і ручки. Обидва тази, що походять з нижньодонських курганів також мали ручки. На думку авторів публікацій, в своєму первинному вигляді вони мали і піддона, які, проте, не збереглися¹⁰. Як відомо, ручки та піддона виготовлялися окремо, прилаювалися до вже готового корпусу і тому часто відпадали. Г. Еггерса зазначає, що в деяких випадках загублені ручки на металевому італійському посуді замінялися іншими, виготовленими місцевими майстрами. Не менш часто втрачалися і піддона, про що, зокрема, свідчать і приклади з каталога Г. Еггерса¹¹. Отже, відається їмовірним, що і бронзовий таз із поховання в Рожневих Полях також мав ніжку та ручки. На користь цього, перш за все, свідчить його форма, що знаходить аналогії виключно серед виробів, для яких є характерною наявністю високого піддона (ніжки) та ручок. Правда, погана збереженість Рожпольської посудини не дозволяє з певністю визначити на її поверхні сліди від припою ручок. Але на денці тазу вдалося простежити пляму від припою піддона. Очевидно, його слідами є також борозна завширшки 2—2,5 мм, яка окреслює коло діаметром 9 см, що відповідає розмірам ніжок римських бронзових тазів, наведених в роботі Г. Еггерса (типи 94—96)¹². Г. Еггерс визначає бронзові тази 96-го та близьких йому типів (92—98) як посуд римської роботи і датує його ступенем В-1, тобто першою половиною I ст. н. е.¹³. Думку про те, що подібний посуд був виготовлений в італійських майстернях підтримує і Б. Расв, розглядаючи вже згадувані тази типу Е-96 з нижньодонських сарматських поховань. На підтвердження цього він вказує, що район поширення подібних виробів обмежується виключно Середземномор'ям, а в місцевому виробництві західних провінцій вони відсутні¹⁴. Італійське виробництво та дату виготовлення, запропоновану Г. Еггерсом, підтверджує і склад бронзової сплаву, з якого виготовлено посудину. Кількісний спектральний аналіз, взятий з верхньої частини корпусу Рожпольського тазу дав такі показники в процентах: Cu — основа; Sn — 40,12; Pb — 1,76; Sb — 1,24; Ag — 1,70; Fe — 1,66¹⁵. Високий вміст олова в сплаві вказує на те, що він належить до так званих олов'яністих бронз. Такий вид сплаву, де основним компонентом для легування міді є олово, характерний для римських бронзових виробів першої половини I ст. н. е.¹⁶. Очевидно, час виготовлення Рожпольської бронзи — першу половину I ст. н. е. — можна вважати і датою поховання в Рожневих Полях.

Рожпольське поховання виявлене в Попрутті, в ареалі поширення пам'яток липицької культури (рис. 3). Характерні риси похованального обряду, простеженого в Рожневих Полях, а саме — трупосплення в урні, звичай накривати урну, старанно відбирати вміщені в урну кальциновані кістки від решток похованого воїніща та класти в ній непошкоджені вогнем речі особистого вжитку — все це знаходить аналогії в похованальних комплексах липицьких могильників¹⁷. Отже, є всі підстави віднести поховання з бронзовим тазом, відкрите в Рожневих Полях, до липицької культури.

На близькій території, крім Рожпольської, відомі ще дві пам'ятки першої половини I ст. н. е., що містили римський металевий посуд. Це поховання в Колоколині¹⁸ та Чижикові¹⁹. Обидва вони були виявлені при випадкових обставинах, отже ми маємо мало інформації щодо деталей похованального об-

рудства. Залізний ніж з прямою спинкою та плоским черешком має лезо клиноподібної в розрізі форми, що звужується на кінці. Довжина виробу 14 см, леза — 10 см, а його товщина 0,15—0,6 см, товщина черешка 0,3 см (рис. 1, 4). Ножі подібної форми часто трапляються на пам'ятках різних культур у римську добу. Два подібних ножі знайдено в Земпліні у насипу кургану²⁶.

Бронзовий таз (рис. 1, 1), наявність якого і надає похованню особливого значення, має висоту 11,9 см та діаметр вінець 40 см. Він був вигуваний з листа тонкої бронзи, має півсферичну форму, добре виділену шийку і масивні, горизонтально відігнуті вінця, прикрашені трьома глибокими канелюрами. Вінця, очевидно, були відліти окремо і в гарячому стані з'єднані з тулубом. Рожпольський таз належить до виробів малопоширеної форми. За класифікацією Г. Еггерса це тип Е-96, презентований бронзовим тазом з багатого поховання в Голубице (Чехія)². До цього ж типу Е-96 належать ще два бронзових тази, знайдені у сарматських курганах Нижнього Дону, а саме в 3-ому Соколовському кургані³ та в 13-ому кургані станиці Богасевської⁴. Рожпольська знахідка подібна до них за формою, включаючи такі характерні ознаки як овалне дно, виділена шийка та широкі, горизонтально відігнуті вінця.

ряду. Виявлено, що це поодинокі тілопокладення, вінченні в курганні насили більш ранніх епох. Вдалося з'ясувати, що в Чижикові тіло небіжчика було орієнтоване на північ. У Колоколині, крім бронзових фібул перших десятиліть н. е., пряжки і окуття паска, знайдені уламки срібного та бронзового посуду, серед яких привертає увагу ручка бронзового глека, оздоблена в обох місцях прикріплення до стінки посудини масками Пана²⁰. Чижиківський набір римських бронз складався з ойнахої, миски півсферичної форми на кільцевому піддоні та ручки патери, що закінчувалася зображенням баранячої голівки²¹.

Спектральний аналіз бронзового посуду, знайденого в Колоколині та Чижикові, показав, що він, так само як і рожпольський таз, був виготовлений з олов'яністих бронз²². Вже в перших публікаціях М. Ю. Смішко визначив хронологію поховань в Колоколині та Чижикові в межах першої половини I ст. н. е. і відніс їх до пам'яток липицької культури²³. Багатий інвентар могил дозволяв з певністю вважати їх похованнями племінної верхівки, і навіть племінних вождів. Численні наступні публікації, присвячені аналізу цих матеріалів власне тільки підтвердили висновки М. Ю. Смішка²⁴. Правда, М. Б. Щукін зробив спробу відокремити поховання в Колоколині та Чижикові разом з верхньодністровськими могильниками у Звенигороді, Болотному, Гриневі та ін. від липицької культури²⁵. У свій час ми детально розібрали це питання і показали, що вся ця група верхньодністровських пам'яток, Колоколин і Чижикові у тому числі, належать до раннього етапу липицької культури, власне до етапу її формування, яке відбувалося на основі інтеграції двох етнічних компонентів: дакійського і пішеворського²⁶. Отже, поховання з бронзовим тазом, відкрите в Рожневих Полях, об'єднує з багатими похованнями в Колоколині та Чижикові не тільки наявність римського бронзового посуду, територіальна та хронологічна близькість, але і приналежність до однієї липицької культури. Простежені тут різні форми похованального обряду, а саме тілопокладення в Колоколині та Чижикові та тілоспалення в Рожневих Полях має місце і на похованальних пам'ятках липицької культури²⁷.

Необхідно зауважити, що територія Верхнього Подністров'я та Попруття в ранньоримський час взагалі вирізняється відносно великою кількістю римських імпортів. Зокрема, привертає увагу концентрація тут знаків римського металевого посуду. Крім бронзових виробів, що трапилися в похованнях Колоколина, Чижикова та Рожневих Полях, звідси походять римські бронзи, знайдені поза комплексами²⁸. Це бронзовий глечик з Кам'янки Бузької (рис. 3, 2) та бронзова пательня з горизонтальною рукою, виявлені в Неслухові (рис. 3, 4). Ще дві римські бронзи, глечик і кубок (рис. 3, 1, 3) місцевезнаходження яких визначено широко, в межах Західної України, що, власне, є територія, про яку йдеться, зберігаються в Львівському історичному музеї.

Очевидно, що поселений прилив римським імпортам саме на ці землі в першій половині I ст. н. е. не був випадковим. Цьому, як мінімум, мали сприяти прийнятні дві основні умови. По-перше, населення регіону повинно було мати такий рівень соціальної організації, коли племінна верхівка вже добре виділена. Адже саме вона була головним споживачем римського імпорту. Відомо, що римський бронзовий посуд у варварському середовищі часто втрачав свій функціональний зміст, стаючи в першу чергу показником визначного становища свого власника в суспільстві. По-друге, у цього населення повинні бути налагоджені стапі з'язки з римським світом.

Класичним прикладом такого становища є ситуація, що склалася в першій половині I ст. н. е. в Середній Європі. Археологічні пам'ятки цього часу в означенному регіоні демонструють наявність великої кількості римських імпортних речей взагалі та римського імпортного посуду зокрема. Аналіз археологічних матеріалів показує, що головний потік римських товарів направлявся в Богемію (землі сучасної Чехії)²⁹. Саме в цій області, як свідчать писемні джерела, два перших десятиліття н. е. існували так звана держава Маробода, тобто союз племен на чолі з вождем маркоманів Марободом³⁰. Існування подібного протодержавного утворення є незаперечним доказом виділення соціальної верхівки. Але в цьому випадку ми маємо і пряме свідчення Тацита, який, зображені міжусобиці в германсько-му світі, називає представників знаті на ім'я³¹. «Держава» Маробода, клієнтальна щодо Риму, була тісно пов'язана з ним не тільки політичними, але й економічними стосунками. Той же Тацит розпо-

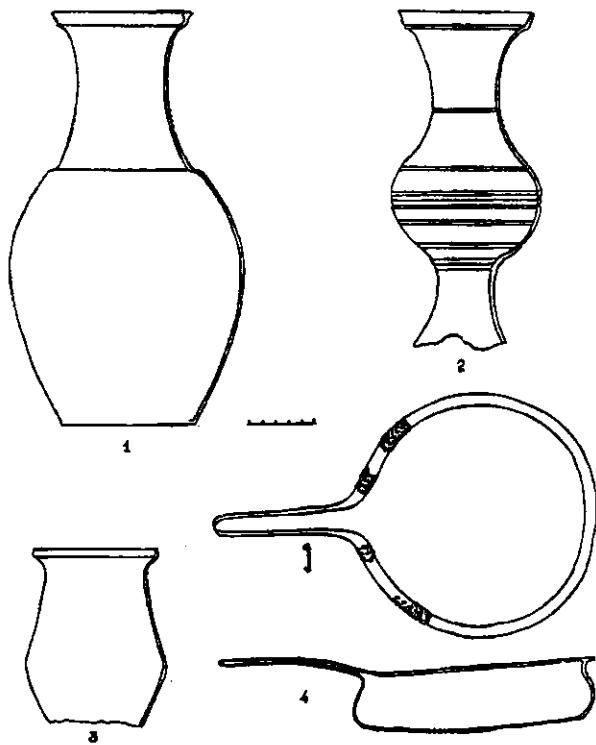

Рис. 3. Римський бронзовий посуд, знайдений поза комплексами на території Західної України: 1, 3 — точне місце знахідки невідоме; 2 — Кам'янка Бузько; 4 — Неслухів.

відає, що коли Катуальда зі своїм загоном вдерся в столицю Маробода, він, крім іншого, знайшов там купців і маркитантів з римських провінцій³².

Отже, в перші десятиліття н. е. на території Богемії фіксується прямий зв'язок між існуванням протодержавного утворення, клієнтального щодо Риму, і помітно збільшеною кількістю римських імпортних виробів. Подібна ситуація простежується і щодо іншого клієнтального Римської Імперії варварського племінного об'єднання, що утворилося в наступний час в близькій до Богемії області Словаччини, діставши назву «царство Ванія»³³.

Таким чином, зосередження римських імпортних виробів на певній варварській території може бути пов'язане з існуванням на цих землях політичного об'єднання варварських племен. С всієї підстави екстраполовати цей висновок на ситуацію, що простежується в області верхніх течій Дністра, Західного Бугу та Прута в першій половині I ст. н. е. Попри відсутність писемних свідчень можна з великою долею вірогідності припустити, що і тут існувало протодержавне утворення. К. Масельський виділяє на території на північ від Судетів та Карпат ряд варварських політичних об'єднань, називаючи їх «племінними державами» і визначаючи їхній статус як союзників клієнтів Риму. Підставою для цього є наявність компактно розташованих богатих поховань, зосереджених на певній території, що свідчить про виділення племінної старшини, отже про початкові форми територіальної влади, з відтак с ознакою існування подібних «державово»³⁴.

Поковання з римським бронзовим газом, відкрите в Рожневих Полях, може слугувати додатковим аргументом на користь існування в області верхніх течій Дністра, Західного Бугу та Прута в першій половині I ст. н. е. територіального племінного союзу. Додамо, що, можливо, саме наявність політичного об'єднання створила умови для формування спільноти, археологічним проявом якої є липицька культура.

Примітки

¹ Budinský-Krička V., Lamiová-Smiedlová M. A late 1 st century B. C.— 2 nd. century A.D. cemetery at Zemplín // SA.— 1990.— XXXVIII-2.— P. 302.— Pl. VIII, 23.

² Lamiová-Smiedlová M. Römerzeitliche siedlungsgeramik in der Sudostslowakei // SA.— 1962.— XVII-2.— Abb. 37, 1.

³ Prahistoria ziem Polskich.— Warshawa, 1981.— Tabl. III, 9.

⁴ Grünwald M. Keramik und Kleinfunde Legionslagers von Carnuntum (grabungen 1976—1977).— Wien, 1986.— Taf. 2, 4— 5.

⁵ Robinson H. Pottery of the Roman Period. Chronology // The Athenian Agora. Princeton.— New-Jersey, 1959.— Vol. V.— Pl. 70.— M. 1.

⁶ Budinský-Krička V., Lamiová-Schmidlová M. Op. cit.— Pl. IX, 13, 14.

⁷ Eggars H. J. Der romische Import im freien Germanien.— Gamburg, 1951.— S. 168.— Taf. 10, 96.

⁸ Раев Б. А. Бронзовый таз из 3-го Соколовского кургана // СА.— 1974.— № 3.— С. 181—188.

⁹ Капошина С. И. Италийский импорт на Нижнем Дону // Записки Одесского археологического общества.— 1967.— Т. II/35.— С. 210—213.

¹⁰ Раев Б. А. Бронзовый таз...— Рис. 1; Капошина С. И. Италийский импорт...— С. 211.

¹¹ Eggars H. J. Op. cit.— Taf. 9, 95.

¹² Idem.— Taf. 9, 94, 95; 10, 96— 98.

¹³ Idem.— S. 67

¹⁴ Raev B. Roman Imports in the Lower Don Basin // BAR.— IS278.— 1986.— P. 21.

¹⁵ Аналіз проведений кандидатом фізико-математичних наук Т. А. Струйною в лабораторії Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона НАН України.

¹⁶ Niewęglowski A. Z badań nad technologią produkcji i pochodzeniem późnocełyckich i rzymskich nachyn metalowych (w świetle analiz metaloznawczych) // KHKM.— 1988.— XXXVI.— Nr. 2.— S. 192.— Tab. 2.

¹⁷ Smiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej.— Lwów, 1932.— S. 111— 113.

¹⁸ Smiszko M. Stanowisko wczesnorzymskie w Kolokoline, pow. Rogatynski // WA.— 1935.— XIII.— S. 155— 161.

¹⁹ Смішко М. Ю. Богате погребення початку нашої ери в Львівській області // СА.— 1957.— 1.— С. 238—243.

²⁰ Smiszko M. Stanowisko wczesnorzymskie w Kolokolinie.— S. 155—157.— Tabl. XLIII; XLIV.

²¹ Смішко М. Ю. Богате погребення...— Табл. I, 1—3.

²² Барцева Т. Б., Вознесенская Г. А., Черных Е. Н. Металл черняховской культуры.— М., 1972.— С. 61, 62.— Рис. 4.

²³ Smiszko M. Stanowisko wczesnorzymskie w Kolokolinie...— S. 160; Смішко М. Ю. Богате погребення...— С. 241, 242.

²⁴ Majewski K. Klienci Rzymu i ośrodki władzy «książąt plemiennych» w Europie Środkowej w okresie cesarstwa w świetle źródeł archeologicznych // Archeologia.— 1962.— XIII.— S. 60—62; Кропоткин В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э.— V в. н. э.) // САИ.— 1970.— Д1-27.— С. 96; Циглик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери.— К., 1975.— С. 73, 74.

²⁵ Щукин М. Б. Кельто-дакийские памятники рубежа н. э. и липицкая культура // Кельты и кельтские языки.— М., 1974.— С. 18, 19.

²⁶ Вакуленко Л. В. Этнокультурная ситуация в Верхнем Поднестровье в I—II вв. н. э. // Древние славяне и Русь.— К., 1989.— С. 22—34; Вакуленко Л. В. Липицкая культура в свете раскопок могильника у с. Завалье в Прикарпатье // Древности Юго-Запада СССР.— Кишинев, 1991.— С. 22—38.

²⁷ Вакуленко Л. В. Этнокультурная ситуация...— С. 26, 27.

²⁸ Hadaczek H. Kultura dorecza Dnistrze w epoce cesarstwa rzymskiego // MAAE.— 1912.— XII.— S. 26, 27.— Tabl. VIII; Majewski K. Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich.— Wrocław, 1949.— S. 72—Tabl. V, 2, 3; Eggers H. I. Op. cit.— S. 152.— № 2063; Кропоткин В. В. Указ. соч.— С. 96, 98.— Рис. 63, 3.

²⁹ Eggers H. I. Op. cit.— Karte 4; Filip J. Obchodní styky Čech z Římem v dobe Augustově a problém mocenského střediska tehdejších Čech // AR.— 1952.— R. IV.— S. 143—154; Sakar V. Roman Imports in Bohemia.— Pragae, 1970.— Fig. 2, I, 16, a—b, 20, 26; 3; 4, 5 etc.

³⁰ Strabo VII, 1, 3; Tac. Ann. II, 45, 46, 62, 63.

³¹ Tac. Ann.— II, 45, 62.

³² Ibid.— II, 62.

³³ Ibid.— II, XII, 29, 30.

³⁴ Majewski K. Klienci Rzymu...— S. 58—60; Majewski K. Uwagi do medalionu Jovianusa z Boroczyc na Wołyniu // Archeologia.— 1958.— X.— S. 175—179.

НОВА ПАМ'ЯТКА ПШЕВОРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ВОЛИНІ

Д. Н. Козак, Б. А. Прищепа

Восени 1995 р. у південно-східній частині смт Млинова, на ділянці поля, відведеній під індивідуальну забудову, по вул. Устима Кармелюка, 20, господар садиби В. В. Кондратенко, копаючи рів під фундамент будівлі, натрапив на поховання зі зброяєю. Речі (уламки гончарної посудини, залізні: меч, наконечник списа, умбон від щита, уламки шпор, фібули, деталі портупеї та інші предмети) він передав до Рівненського краєзнавчого музею. Науковими співробітниками музею Б. А. Прищепою та Т. В. Би-

© Д. Н. КОЗАК, Б. А. ПРИЩЕПА, 1999

«Археологія», № 4, 1999 р.

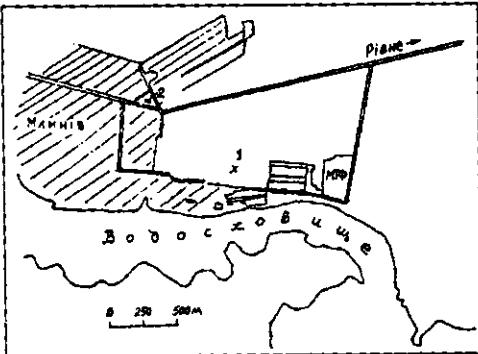

Рис. 1. Ситуаційний план місця поховання:
1 — місце поховання; 2 — автовокзал.

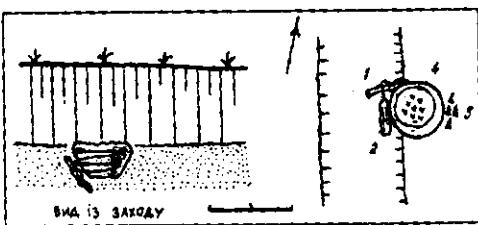

Рис. 2. План поховання поблизу Млинова.

лініями. Найбільший діаметр — 26,5 см, діаметр денця — 12,5 см. Посудина була заповнена кальцинованими кістками. Серед них 9 кісток належало вівці чи козі від однієї молодої особини*, інші — людині**.

Меч (рис. 3, 1) завдовжки 76 см має широкий, дещо звужений до загостреного кінця, клинок. Клинок довжиною 65 і ширинкою 5,5—6,7 см віддалений від черешка двома рівними уступами. Руків'я черешка конічної форми, закінчується пласкою шищечкою. Вдовж клинка розміщено два жолобки (долі). Їх ширина 0,6—1 см. Відстань між жолобками становить 0,8 см.

Умбон від щита (рис. 4, 1) сильно деформований, поля пошкоджені. Виготовлений з тонкої залізної бляхи. Судчи за реконструкцією, поля були циліндричні, верхня частина конічна. Шил товстий, пустотілий. Висота умбона 9, ширина — 4 см.

Держак щита (рис. 4, 2) зберігся у трьох фрагментах: випуклої ручки та двох трапецієвидних пластин, які кріпилися до щита. Край пластин дещо заокруглені. Посередині розміщено по одному отвору для заклепок. На одній з пластин збереглася залізна заклепка. Розміри держака 10,3×2,9 см.

Підвіска піков меча (рис. 5, 6) виготовлена із залізної пластинки. Один кінець не зберігся. Біля нього розміщений отвір діаметром 0,5 см. Пластинка посередині S-подібно вигнута. Підігнутий також бережений край підвіски. Довжина предмета 6,5, ширина — 1—1,5 см.

Наконечник списа (рис. 3, 2) має довге, розширене у нижній частині лезо листоподібної форми. Посередині леза чітко виділене ребро, що налає йому ромбовидного у перерізі профілю. Втулка округла, розширені у нижній частині. Довжина втулки вдвічі менша від довжини леза. Наконечник списа має загальну довжину 29,5 см: довжина леза 21,5, втулки — 8 см. Найбільша ширина леза 5,5 см, максимальний діаметр втулки 2,2 см.

Две шпори збереглися у трьох фрагментах (рис. 5, 1; 6, 2). Вони мають широкі пластиначасті дужки, які, звужуючись, закінчуються невеликими випуклими шищечками. Шили масивні, блонічної форми. В основі шилів розміщено два пружки. Довжина шилів 5 см, найбільша ширина дужок 2 см.

Два гачкоподібні кріплення до пояса складаються з окружного диска діаметром 2,2 см та припаяного до нього гачка довжиною 1,5 см (рис. 5, 2; 6, 3, 4).

Окуття пояса (рис. 5, 4) складається з двох залізних пластин шириною 1 см та довжиною 5,2 і 6,3 см, скріплених на краях двома залізними заклепками. Ширина простору між пластинками становить 0,3 см. Такою ж була товщина шкіри ременя.

Два мідні цвяхики (рис. 5, 8) та фрагмент сильно кородованої пластинки, зігнутої під прямим кутом, скріплювали предмет, який не зберігся. Довжина цвяхиків 1,2 см.

Фібула розламана на три частини: вісь з пружиною, дужку та ніжку з приймачем (рис. 5, 5; 6, 9). Пружина має одинадцять витків дроту, намотаного на вісь завдовжки 2,9 см. Дужка дротяна, дугоподібна. Ніжка розклепана, а її нижня частина зігнута і утворює приймач. Довжина фібули 7 см, найбільша ширина ніжки 1,2 см.

* Визначення О. П. Журавльова.

** Визначення Т. О. Назарової.

ково оглянуто місце знахідки і виявлено, що поховання знаходилося за 350 м від правого берега водосховища на р. Ікві, на рівнинній ділянці (рис. 1). Не простежено жодних ознак давнього насипу над похованням. Встановлено, що всі речі з поховання В. В. Кондратенко вибрали, а дрібні уламки посуду та металевих виробів потрапили у відвал. Жодної знахідки *in situ* не виявлено. У відвалі зібрано кальциновані кістки, дрібні уламки посуду та виробів із заліза.

За словами В. В. Кондратенка, посудина і речі знаходилися на глибині від 0,35 до 0,55 м під орним шаром чорнозему в передматериковому глинистому ґрунті (рис. 2). Посудина була наповнена кальцинованими кістками, старанно очищеними від залишків вогнища. Наконечник списа з деформованими пером знайдено встроєнним під нахилом у дно похованальної ями на північ від урни. На захід від неї лежав меч, зігнутий четверо, а на схід — уламки двох шпор, фібули, деталі портупеї.

Інвентар поховання включає гончарну посудину-урну та уламки від ліпних посудин, заливні наконечники списа, меч, умбон і держак від щита, уламки двох шпор, деталі пояса (два гачкоподібні кріплення, дві пластинки, з'єднані заклепками), два мідні цвяхики, заливну підвіску для піков меча, фібулу.

Гончарна посудина збереглася без верхньої частини. Вона виготовлена з відмуленої глини. Поверхня сірого кольору, гладенька, на дні — сліди струни, за допомогою якої виріб знімали з гончарного круга. Випал якісний. У місці найбільшого розширення посудина прикрашена двома заглибленими пролощеними

гніздами.

Гончарна посудина збереглася без верхньої частини. Вона виготовлена з відмуленої глини. Поверхня сірого кольору, гладенька, на дні — сліди струни, за допомогою якої виріб знімали з гончарного круга. Випал якісний. У місці найбільшого розширення посудина прикрашена двома заглибленими пролощеними

гніздами.

Гончарна посудина збереглася без верхньої частини. Вона виготовлена з відмуленої глини. Поверхня сірого кольору, гладенька, на дні — сліди струни, за допомогою якої виріб знімали з гончарного круга. Випал якісний. У місці найбільшого розширення посудина прикрашена двома заглибленими пролощеними

гніздами.

Гончарна посудина збереглася без верхньої частини. Вона виготовлена з відмуленої глини. Поверхня сірого кольору, гладенька, на дні — сліди струни, за допомогою якої виріб знімали з гончарного круга. Випал якісний. У місці найбільшого розширення посудина прикрашена двома заглибленими пролощеними

гніздами.

Гончарна посудина збереглася без верхньої частини. Вона виготовлена з відмуленої глини. Поверхня сірого кольору, гладенька, на дні — сліди струни, за допомогою якої виріб знімали з гончарного круга. Випал якісний. У місці найбільшого розширення посудина прикрашена двома заглибленими пролощеними

гніздами.

Гончарна посудина збереглася без верхньої частини. Вона виготовлена з відмуленої глини. Поверхня сірого кольору, гладенька, на дні — сліди струни, за допомогою якої виріб знімали з гончарного круга. Випал якісний. У місці найбільшого розширення посудина прикрашена двома заглибленими пролощеними

гніздами.

Гончарна посудина збереглася без верхньої частини. Вона виготовлена з відмуленої глини. Поверхня сірого кольору, гладенька, на дні — сліди струни, за допомогою якої виріб знімали з гончарного круга. Випал якісний. У місці найбільшого розширення посудина прикрашена двома заглибленими пролощеними

гніздами.

Гончарна посудина збереглася без верхньої частини. Вона виготовлена з відмуленої глини. Поверхня сірого кольору, гладенька, на дні — сліди струни, за допомогою якої виріб знімали з гончарного круга. Випал якісний. У місці найбільшого розширення посудина прикрашена двома заглибленими пролощеними

гніздами.

Гончарна посудина збереглася без верхньої частини. Вона виготовлена з відмуленої глини. Поверхня сірого кольору, гладенька, на дні — сліди струни, за допомогою якої виріб знімали з гончарного круга. Випал якісний. У місці найбільшого розширення посудина прикрашена двома заглибленими пролощеними

гніздами.

Гончарна посудина збереглася без верхньої частини. Вона виготовлена з відмуленої глини. Поверхня сірого кольору, гладенька, на дні — сліди струни, за допомогою якої виріб знімали з гончарного круга. Випал якісний. У місці найбільшого розширення посудина прикрашена двома заглибленими пролощеними

гніздами.

Гончарна посудина збереглася без верхньої частини. Вона виготовлена з відмуленої глини. Поверхня сірого кольору, гладенька, на дні — сліди струни, за допомогою якої виріб знімали з гончарного круга. Випал якісний. У місці найбільшого розширення посудина прикрашена двома заглибленими пролощеними

гніздами.

Гончарна посудина збереглася без верхньої частини. Вона виготовлена з відмуленої глини. Поверхня сірого кольору, гладенька, на дні — сліди струни, за допомогою якої виріб знімали з гончарного круга. Випал якісний. У місці найбільшого розширення посудина прикрашена двома заглибленими пролощеними

гніздами.

Розповідь господаря садиби, який натрапив на поховання, та додаткові обстеження місця знахідки дають можливість встановити основні риси обряду, за яким був похований небіжчик.

Над похованням не простежено якихось конструкцій. Поховальна яма була неглибокою, але форму її не визначено. Поховання здійснене шляхом трупопспалення на стороні. Кальциновані кістки були старанно очищені від залишків вогнища і складені в урну. Цікаво відзначити, що разом з людськими в урну потрапили кістки тварини. Очевидно, разом із небіжчиком на поховальнє вогнище клали в якості ритуальної їжі тушку кози чи вівці.

Поховання супроводжувалося повним набором зброй воїна-вершника. Всі предмети були спеціально зіпсовані, очевидно, під час ритуальних дій над померлим. Так, меч було зігнутого вчтеверо, наконечник списа має зігнутий кінець вістря. Умбон від щита спеціально потовчений і приплюснений. Пошматованими на кілька частин були шпори. Поховання вміщувало дрібні уламки ліпних посудин.

Відзначимо також таку важливу рису обряду, як вstromляння вістря на конечника списа у дно поховальної ями.

Всі описані деталі поховальної обрядності є типовими для пшеворської культури пізньоримського часу в цілом¹ та для пшеворської культури Західної України зокрема².

Поховання у Млинові — одиничне. Наши детальні спостереження місцевості, де виявлено це поховання, не дають підстав твердити про наявність тут могильника.. Наявність одиничних поховань є специфічною рисою пшеворської культури Східної Галичини. Хоча загалом одиничні поховання не властиви поховальному обряду пшеворської культури. Їх існування можна пояснити винятковими обставинами, під час яких вони здійснювалися, а саме: похід, війна. Ці поховання свідчать про просування окремих груп пшеворського населення, а точніше військових загонів, через певну територію і не можуть фіксувати місце їх постійного проживання. Важливим аргументом на користь такого твердження є наявність у переважній більшості одиничних поховань, у тому числі і волинських, зброй. Так, з 18 пунктів, де виявлено такі поховання у Подністров'ї, зброя знаходилася у 16. Покладення зброй у поховання воїнів — риса, властива саме пшеворській культурі. Цей елемент поховального обряду виник у пізньоримський час під впливом кельтів і став, на думку польських дослідників, результатом змін в економіці та соціальній структурі пшеворського суспільства.

Від кельтського світу пшеворські племена передняли також обряд спеціального псування предметів зброй перед тим, як покласти їх до могил³. Непридатними робили, в першу чергу, гострі, небезпечні предмети. Їх ламали на дві — три частини, обкручували навколо урн, згинали, сплющували. Проте ніколи не псувалися предмети одягу, прикраси, речі побутового призначення, що входили до складу поховального інвентарю. У кельтів цей звичай відображав певні релігійні уявлення, що вимагали із смертю воїна символічно умертвляти і його зброй, призначений служити йому у потойбічному світі⁴. Спеціальне псування зброй трактується як результат страху живих людей перед мертвими, бажанням обезбройти померлого, звести до мінімуму його шкідливі дії проти живих⁵.

Страхом перед мертвими можна пояснити також звичай пшеворських племен вstromляти зброю в останки померлого або у дно поховальної ями. Така картина простежена, наприклад, у багатому похованні № 3 з могильника у Гриневі⁶. Тут у дно поховальної ями було вstromлено три уламки меча. Крім мечів та списів з такою метою використовувалися ножиці, ножі, інші колочі предметів⁷.

Датування поховання визначається більшістю речей, які входять до поховального інвентаря.

Меч презентує тип довгих двосічних мечів римського виробництва. Мечі цього типу почали витісняти у II ст. короткі односторонні загострені на кінці мечі типу «Гладіус», які призначалися, в основному, для коління. Їх найбільший наплив припадає на стадію С-І пізньоримського часу (перші деситиліти III ст. н. е.).

Практично всі мечі цього типу мають у верхній частині леза, нижче черешка, інкрустацію із зображенням Марса або легіонного орла, інших військових знаків. Походження цього прийому дослідники пов'язують з інкрустованими наконечниками списів, які датуються II — початком III ст. (стадія

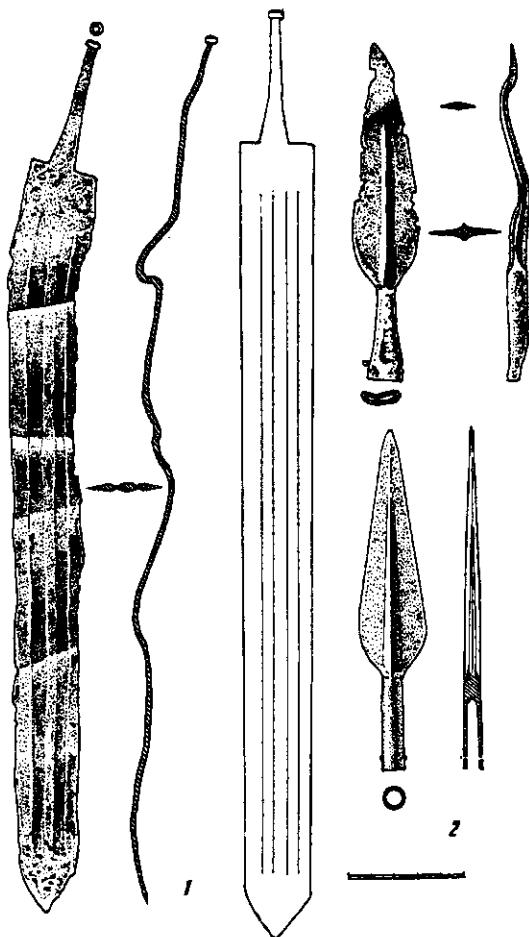

Рис. 3. Інвентар з поховання поблизу Млинова: 1 — меч та його реконструкція; 2 — наконечник списа та його реконструкція.

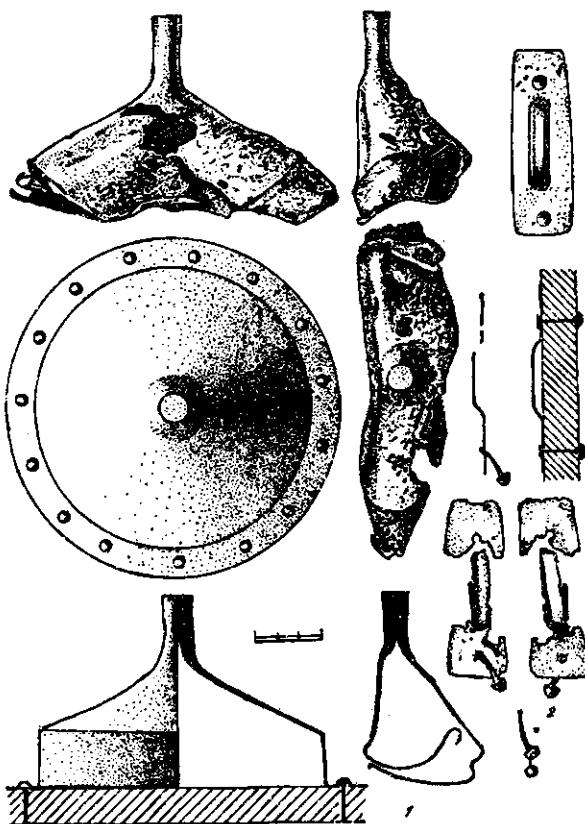

Рис. 4. Рис. 4. Інвентар з поховання поблизу Млинова:
1 — умбон та його реконструкція; 2 — держак щита та його ре-
конструкція.

Підвіска з Млинова пошкоджена. Вона належить до типу, який кріпився до піхов меча шляхом вкладання у щір'яне покриття. На думку дослідників, більшість цих виробів потрапила на територію пшеворської культури, як римський імпорт¹⁴.

Проте трапляються і місцеві наслідування. До таких належить, наприклад, підвіска меча, аналогічна описаній з поховання пшеворської культури поблизу с. Громівка¹⁵. Автори публікації вважають, що цей предмет було виготовлено в одному з металургійних центрів Південно-Східної Польщі, у Свентокшицькому районі. К. Раддатц, який спеціально займався датуванням підвісок такого типу, вважає, що вони з'явилися наприкінці ранньоримського — на початку пізньоримського часу¹⁶. Analogічного висновку дійцов К. Годловський. Він встановив, що найдавніші комплекси з цими підвісками датуються стадією В-II ранньоримського часу, а найпізніше — серединою III ст. н. е.¹⁷.

Умбон з широким рівно зрізаним пустотливим у середині шилом є добре відомим у пшеворській культурі на території Волині та у Верхньому Подністров'ї¹⁸, зокрема, у Громівці, Капустинцях. Цей тип умбонів з найпізнішим на пшеворських пам'ятках Західної України. Виступаючи у кількох варіантах, умбони із широким рівно зрізаним шилом (залізні і бронзові) у всіх випадках знайдені в комплексах початку пізньоримського часу (кінець II — перша половина III ст. н. е.)¹⁹.

Держак щита з Млинова з рівними витягнутими ручками та виділеними трапецієподібними широкими пластинами для кріплення з щитом належить до типу IX за класифікацією М. Яна і є характерним для пшеворської культури²⁰. Найближчою аналогією йому є пара держаків з могильника у Добростанах²¹. Комплекси, в яких вони виявлені, не відходять за межі першої половини III ст. н. е.²². К. Годловський датує держаки з виділеними пластинами горизонтом В-II—С-I²³.

Фрагменти сбоя шпор належать до групи з досить високим масивним біконічним шилом, розширеними посередині, часто асиметричними дужками (тип «К» за К. Годловським). Вони трапляються переважно у ранній фазі пізньоримського часу. Найближчу аналогію їм складають шпори з поховань поблизу Громівки²⁴ та у Петрилові²⁵. Близькі за формою шпори виявлено поблизу с. Печнія Заліщицького р-ну на Тернопільщині, які знаходяться у фондах Тернопільського краєзнавчого музею. Шпори потрапили до музею у передвоєнні роки. До цього часу не опубліковані. Точне місце знахідки не встановлено, можливо, вони належали до зруйнованого могильника.

Датування шпор цього типу ранньою фазою пізньоримського часу підтверджується цілою серією комплексів пшеворської культури на території Польщі вкупн з речами (предмети зброї, убору, фібули, гребінці), які відносяться до стадії С-I²⁶. Одним з найближчих комплексів, в якому знайдено таку шпору, є поховання у Петрилові, що датується серединою III ст. н. е.²⁷.

Певним хронологічним показником серед інвентаря поховання слугує наконечник списа. Він належить до найчисленнішого типу на території Подністров'я²⁸. Його характерною ознакою є відро-

В-II і С-I⁸. На них зображалися, як прийнято вважати, рунічні знаки, що відігравали у германських народів символічну, магічну роль. Один такий спіс виявлено поблизу с. Сущичі на Волині⁹.

Усі двосічні мечі, які піддавалися технологічним дослідженням, були виготовлені з дамаської сталі римськими майстрами. Деякі дослідники вважають, що одна з таких майстерень була розташована в Толедо (Іспанія).

Найближчими аналогіями мечу з Млиноза є мечі з поховань у Громівці Хмельницької обл., Капустянці Тернопільської обл. та пам'яток пшеворської культури Південно-Східної Польщі¹⁰.

Кілька десятків таких мечів разом з іншими видами зброї були знайдені в місцевості Нідамо в Данії у скарбі, виявленому при розробці торфу. Припускається, що решті, виявлені тут (блізько 100 мечів, понад 500 наконечників списів і дротиків) входили до складу торговельного транспорту, який загинув у болоті¹¹. На думку М. Ян, мечі цього типу належали до пізньоримського часу¹².

Більш детальному аналізу піддавали двосічні мечі К. Годловського та Т. Добровської, які датують їх в межах фаз С-І пізньоримського часу, найпізніше — першими десятиліттями III ст. н. е.¹³.

У пшеворській культурі такі мечі виступають поряд з підвісами мечів S-подібного типу (на відміну від Данії, де підвіски припаяні до піхов).

дження деяких пізньолатенських рис, зокрема, добре виділеного ребра посередині леза, що надає йому ромбовидної в перерізі форми. Леза мають здебільшого листоподібну форму. Між собою наконечники списів цього типу різняться довжиною леза, а також співвідношенням довжини леза і втулки. Такі наконечники списів є характерними для пшеворської культури пізньоримського часу²⁹.

Важливе значення для визначення хронології пам'ятки поблизу Млинова має фібула. Вона належить до типу арбалетних двоскладових. Її характерним показником є приймач, утворений із розклепаного і загнутого в бік стрижня ніжки. Арбалетні фібули цього типу пізніші, ніж фібули з підв'язним приймачем і датуються другою половиною III — першою половиною IV ст.³⁰. А. К. Амброз відносить їх, в цілому, до III—IV ст.³¹. Такі фібули часто трапляються на пам'ятках Східної і Центральної Європи, особливо Мазовії, Південно-Західної Словаччини³².

Найближчою аналогією млинівській є фібула з поселення зубрицької культури поблизу с. Сокільники під Львовом³³. У хронологічній схемі К. Годловського такий тип фібул розміщений в комплексі ранньої стадії пізньоримського часу³⁴.

На користь такого датування млинівської фібули свідчить також її виготовлення не з пластини, а з круглого дроту, а це є показником більш раннього часу. В цілому, млинівська, як і сокільницька фібула спід, мабуть, вважати переходним від фібул підв'язної конструкції до фібул з підігнутою ніжкою.

Таким чином, аналіз предметів, виявлених у похованні, дає підстави стверджувати, що воно здійснено у ранній стадії пізньоримського часу. Всі датуючі речі укладаються в рамки другого відтинку цієї стадії (Clb). В абсолютній даті це наймовірніше III ст. н. е. Такому датуванню не суперечить також урна, якою служив горщик провінціально-римського стилю, виготовлений на гончарному кругі. Гончарна кераміка з'являється вперше у Західній Україні на пам'ятках зубрицької культури Подністров'я уже наприкінці II — на початку III ст. н. е.³⁵, а на вельбарських пам'ятках Волині пізніше — з середини III ст. н. е.³⁶.

Соціальний статус померлого був досить високим. Про це свідчить супроводжуючий інвентар, виявлений у похованні, в першу чергу, повний набір зброї, який існував у цей час. Це був воїн — вершник високого рангу, очевидно, військовий вождь. Для порівняння зауважимо, що на могильниках пшеворської культури у Польщі поховання із зброями трапляються досить рідко³⁷. Небагато їх виявлено і на могильниках Подністров'я. Так, із шести поховань, відкритих у Гриневі, зброя знаходилася в одному. Відсутнія зброя і в десяти похованнях пшеворської культури на могильнику в Звенигороді — Садибі Великача. В цілому, із двадцяти одного дослідженого поховання у Подністров'ї зброя знаходилася в чотирьох, що становить 19,5% від загальної кількості поховань. Цей відсоток дещо вищий за кількість поховань із зброями на основній території поширення пшеворської культури.

У військових похованнях дуже рідко трапляються мечі — наївчайно цінна у той час зброя. Дослідники пов'язують такі поховання з воїнами найвищого рангу³⁸. Підкреслимо, що меч з поховання у Млинові був римським імпортом, що ще більше підносить ранг похованого.

Найчастіше військові поховання супроводжувалися наконечниками списів. Шпори знаходяться в одному з п'яти поховань із зброями.

Поховання поблизу смт Млинів входить у коло одиночних поховальних пам'яток пшеворської культури або їх невеликих груп, розташованих ланцюжком, що тягнеться від верхів'я Західного Бугу, по обох берегах Дністра і далі на південь через Закарпаття до кордонів Римської імперії (рис. 7). Це найбільш відома північно-східна пам'ятка цього типу і перша, яку знайдено на Волині. Найближчими та аналогічними є поховання, виявлені поблизу сіл Громівка Хмельницької обл. та Нова Тарнавка Вінницької обл.

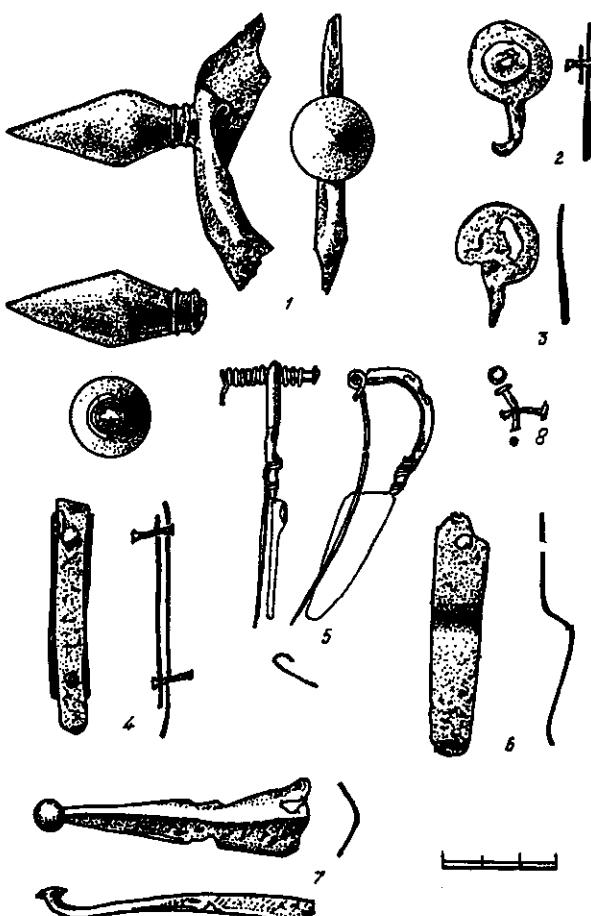

Рис. 5. Інвентар з поховання поблизу Млинова: 1, 7 — уламки шпор; 2, 3 — підвіски до пояса; 4 — окуття пояса; 5 — фібула; 6 — підвіска меча; 8 — мідні цвяхи.

Рис. 6. Інвентар поховання з Млинова (1—11).

М. Ю. Смішко, аналізуючи групу пам'яток пшеворської культури Подністров'я, висловив припущення, що їх слід розглядати як свідоцтво просування невеликих кінних загонів з Повіслення через Подністров'я і Закарпаття у північно-східні регіони Семиграддя, розташовані на кордоні з римською провінцією — Дакією³⁹. Ці археологічні дані збігаються з повідомленням Діодора Кассія про те, що близько 170 р. на північному кордоні Дакії з'являються вандальські племена лакрінті і хедангів⁴⁰. І справді, дослідження польськими археологами етнокультурних процесів на території Східної Польщі (Холмщині, Келецькому, Свідницькому повітах) показали, що тут наприкінці II ст. з'являються пам'ятки готів. Водночас припиняють існування поселення, могильники місцевих племен пшеворської культури. Очевидно, частина пшеворської людності, витіснена готами, пішла на південь у Пояснія, де створила надлишок населення. Уже на початку III ст. групи вандальських військових загонів рухаються далі у південному та східному напрямках — у Подністров'я.

Саме з цими подіями треба пов'язувати пізньопшеворські поховання у Східній Галичині. Причому, як видається, в регіоні північніше Львова, у верхів'ях Західного Бугу якася група германців осіла на нетривалий час, залишивши могильники типу Добростані та Красноград. Враховуючи велику кількість воїнських поховань на цих могильниках, можна говорити, що тут, на північних кордонах проживання слов'янських племен венедів, веліся активні воєнні дії. Нововідкриті пізньопшеворські пам'ятки дозволяють твердити, що з верхів'їв Західного Бугу військові загони вандалів стали просуватися не лише до кордонів римських провінцій вздовж Дністра, але й по вододілу Дністра та Прип'яті (Перепільники, Громівка, Велика Тарнавка), обмежуючи зі сходу слов'янські групи, що проживали у Подністров'ї, та вздовж західних кордонів території, зайнятій готами.

Зауважимо, що всі виявлені до цього часу пшеворські поховання є чоловічими, здійсненими у короткому хронологічному діапазоні (приблизно у середині III ст. н. е.); всі вони супроводжуються великою кількістю зброй. Це дозволяє припустити їх належність привілейованим воїнам-вершникам, вождям військових загонів. Очевидно, що простих воїнів, які загинули під час військових дій, спаливали на спільному вогнищі та ховали у спільній могилі. Зброй туди не клали. Можливі й інші варіанти похованального обряду, який, враховуючи похідні умови, вороже середовище, постійну небезпеку, міг значно відрізнятися від традиційного. Поки що такі пам'ятки знаходяться поза увагою археології, оскільки або знищені в минулому, або через непримітність, простоту обряду, здійсненого у випадкових місцях, ще не виявлені. Пам'ятка у Млинові та інші нововідкриті аналогічні пам'ятки¹ свідчать, що вандальські загони рухалися не лише у південному напрямку, але й піднімалися вверх про притоках Прип'яті: Стиру, Ікви, Горині, Случі — на землі, які, починаючи з кінця II ст., були зайняті племенами готів, носіями вельбарської культури. Поховання у Млинові розміщено в одному з найбільш насичених пам'ятками цієї культури регіоні. Лише навколо нинішнього Хрінницького водосховища, розташованого за 30 км на південний схід від Млинова, відомо понад десяток поселень вельбарської культури, в тому числі великий торгово-ремісничий центр поблизу с. Хрінники.

Проникнення сюди загонів вандалів не могло мати якогось стійкого характеру. Це не був основний напрям руху військових загонів східногерманських племен. Цих загонів було занадто мало для завоювання нових земель і витіснення з них готів. Просування в цьому регіоні вандалів не відбилося на етнокультурній історії Волині. Воно мало, очевидно, локальний, найомівірніше грабіжницький, характер, відображаючи складність і нестабільність життя місцевих племен у цей час.

Примітки

¹ Szydłowski J. Obrzadek pogrzebowy na Górnym Ślesku w okresie wpływów rzymskich // Rocznik muzeum Górnosleskiego w Bytomiu. — 1964. — Z. 4. — S. 32—38; Dabrowska T., Godłowski K. Grob kultury przeworskiej z Hromowki na Ukrainie // Prace archeologiczne. — 1970. — Z. 2. — S. 77—101; Godłowski K. Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim. — W., 1985.

² Smiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. — Lwow, 1932. — S. 1—183; Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі. — К., 1984. — С. 93.

* 1997 р. у с. Городище Корецького р-ну Рівненської обл. під час земляних робіт на садибі Ярослава Омельчука було виявлено поховання зі зброяю. До складу похованального інвентарю входили шпора, палена пряжка, умбон від щита та інші речі, на підставі яких поховання можна віднести до середини III ст. н. е.

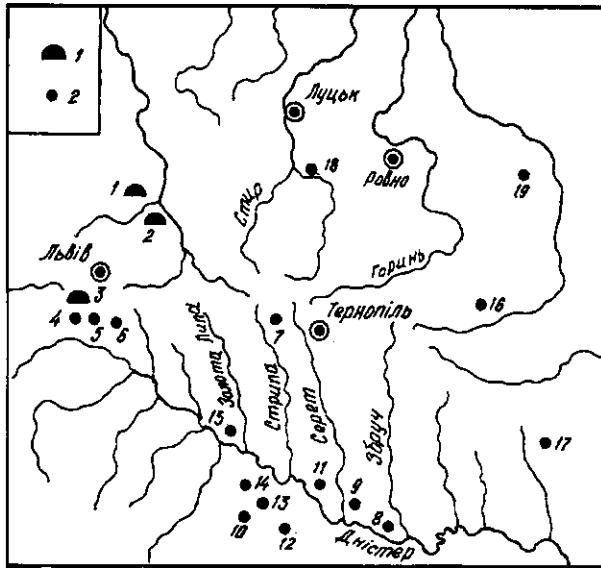

Рис. 7. Карта поширення окремих поховань та їх груп у Подністров'ї та Західній Волині: 1 — Переводів; 2 — Червоноград; 3 — Добростані; 4 — Твіржа; 5 — Рудки; 6 — Комарно; 7 — Перепільники; 8 — Бришківці; 9 — Капустянці; 10 — Кам'янка Велика; 11 — Іване-Золоте; 12 — Репуцинці; 13 — Слободка Пільна; 14 — Олешки; 15 — Петрилів; 16 — Громівка; 17 — Велика Тарнавка; 18 — Млинів; 19 — Городище.

³ Jahn M. Die Bewaffnung der Germanen in Mitte der Eisenzeit.— Wurzburg, 1916.— P. 19.

⁴ Ibid.— P. 19.

⁵ Никитина Г. Ф. Погребальный обряд культуры полей погребений Средней Европы в I тыс. до н. э. // Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тыс. до н. э.— I тыс. н. э.— М., 1974.— С. 61.

⁶ Козак Д. Н. Могильник пшеворской культуры поблизу с. Грині у Подністров'ї // Археологія.— 1985.— Вип. 52.— С. 52—64.

⁷ Hadaczek K. Album przedmiotow, wydobytych w grobach cmentarzyska cialopalnego koło Pszeworska // Teka konserwatorska.— Lwow, 1909.— S. 5; Никитина Г. Ф. Погребальный обряд культуры...— С. 89, 90.

⁸ Dabrowska T., Godłowski K. Grob kultury przeworskich...— S. 80.

⁹ Козак Д. Н. Культурно-исторична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV—V ст. н. е. // Археологія.— 1995.— № 4.— Рис. 7.

¹⁰ Dabrowska T., Godłowski K. Grob kultury przeworskich...— S. 82—84; Козак Д. Н. Пшеворська культура...— С. 93.

¹¹ Никитина Г. Ф. Анализ археологических источников могильника черняховской культуры у с. Оселивка.— М., 1995.— С. 62.

¹² Jahn M. Die Bewaffnung der...— P. 125—128.

¹³ Dabrowska T., Godłowski K. Grob kultury przeworskich...— S. 85.

¹⁴ Raddatz K. Ringaufwerter aus germanischen kriegergrober // Offa.— 1961.— Т. 17—18.— P. 45.

¹⁵ Dabrowska T., Godłowski K. Grob kultury przeworskich...— Tabl. II, 6.

¹⁶ Raddatz K. Ringaufwerter aus germanischen...— P. 45.

¹⁷ Dabrowska T., Godłowski K. Grob kultury przeworskich...— S. 90.

¹⁸ Козак Д. Н. Пшеворська культура...— С. 29—39.

¹⁹ Dabrowska T., Godłowski K. Grob kultury przeworskich...— S. 91; Godłowski K. The Chronology of the Latene, Roman and Early Migration Periods in Central Europe.— Krakow, 1970.— Pl. II, 21.

²⁰ Jahn M. Die Bewaffnung der...— P. 183.— Bd. 219.

²¹ Козак Д. Н. Пшеворська культура...— С. 93.

²² Там само.— С. 83.

²³ Godłowski K. The Chronology of the Latene...— Pl. II, 25.

²⁴ Dabrowska T., Godłowski K. Grob kultury przeworskich...— Tabl. II, 51.

²⁵ Козак Д. Н. Пшеворська культура...— Рис. 17, 20.

²⁶ Godłowski K. The Chronology of the Latene...— Pl. II, 48.

²⁷ Козак Д. Н. Пшеворська культура...— С. 39.

²⁸ Там само.— С. 83.

²⁹ Godłowski K. The Chronology of the Latene...— Pl. II, 28.

³⁰ Almgren O. Nordeuropäische fibelformen.— Leipzig, 1923.— Tabl. VII, 69.

³¹ Амброз А. К. Фибулы европейской части СССР // САИ.— 1966.— Вып. 30.— Табл. 10, 19.

³² Kolnic T. Pohrebisko w Besanowe. Prispewok k Studii doby rimskej na Slovensku // Slovenska archeologia.— 1961.— Т. 2.— С. 276.

³³ Козак Д. Н. Пшеворська культура...— Рис. 45, 4.

³⁴ Godłowski K. The Chronology of the Latene...— Pl. II, 41.

³⁵ Козак Д. Н. Пшеворська культура... — С. 23, 24.

³⁶ Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині. — К., 1991. — С. 94, 95.

³⁷ Godłowski K. Studia nad stosunkami społecznymi w okresach poznolatenskim i rzymskim w dorzeczu Odry i Wisły // Biblioteka archeologiczna. — 1960. — 13; Kietlinska A. Struktura społeczna ludności kultury pswowskiej // Materiały starożytnie. — 1963. — T. IX.

³⁸ Prahistoria ziem polskich. — Warszawa, 1981. — S. 413, 414.

³⁹ Smiszko M. Kultury wczesnego okresu... — S. 110.

⁴⁰ Смішко М. Ю. Племена пшеворської культури // Населення Прикарпаття і Волині в період розкладу первісно-общинного ладу та в давньоруський час. — К., 1974. — С. 28—38.

СЛОВ'ЯНСЬКІ МАТЕРІАЛИ З КАНІВСЬКОГО ПОДНІПРОВ'Я

В. О. Петрашенко, Л. О. Ціндровська

З ім'ям В. Хвойки нерозривно пов'язане Канівське Подніпров'я, де дослідник відкрив один з перших могильників полів поховань поблизу с. Зарубинці, що дав назву зарубинецькій культурі, матеріали якої пов'язані з праслов'янським світом. Саме цій культурі В. Хвойка відводив роль «з'єднуючої ланки між скіфським і слов'янським світом, що знаходить підтвердження в сучасних наукових розробках¹.

Зважаючи на особливі місце, яке займає цей регіон у переддержавний період, нові знахідки фібул, monet та іншого інвентаря I тисячоліття н. е., що походять з Дніпровського узбережжя, мають незаперечне наукове значення.

У статті публікуються слов'янські матеріали, отримані нами під час розкопок багатошарових поселень поблизу с. Григорівка та Бучак Канівського р-ну Черкаської обл. та унікальні знахідки, знайдені А. Б. Петропавловським із розмиву культурних шарів цих поселень.

Матеріали I тисячоліття з поселення в ур. Чернечий Ліс.

Поселення знаходиться за 1,5 км північніше с. Григорівки Канівського р-ну Черкаської обл. на першій надзаплавній терасі, культурний шар простягнуто на відстань близько 150 м углиб плато та 600 м уздовж узбережжя Канівського водосховища. Слов'янські матеріали, які ми розглянемо, концентрувалися в нижній частині тераси, саме тому більшість їх отримано із змиву, а не з розкопаної площини. Основний шар поселення становив давньоруський матеріал, який здебільшого опубліковано².

Про заселеність урочища починаючи з рубежу нашої ери свідчать численні знахідки речей, що походять із змиву та нижніх шарів розкопів. На поселенні знайдено фрагменти фібул зарубинецької культури, а також в невеликій кількості уламки ліпного посуду цього періоду. Зокрема на рівні долівки давньоруського житла № 7 на глибині близько 2,7 м від сучасної поверхні розчищено кілька ям з керамікою зарубинець-

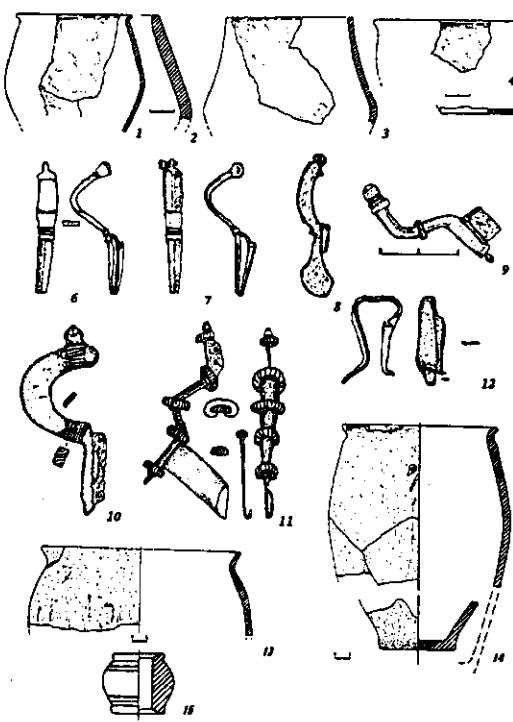

Рис. 1. Григорівка, ур. Чернечий Ліс: 1—3 — кераміка з ями № 29; 2, 4, 5 — кераміка з культурного шару; 6—12 — фібули із змиву та культурного шару. Бучак: 13—14 — кераміка з печі-кам'янки; 15 — праслице.

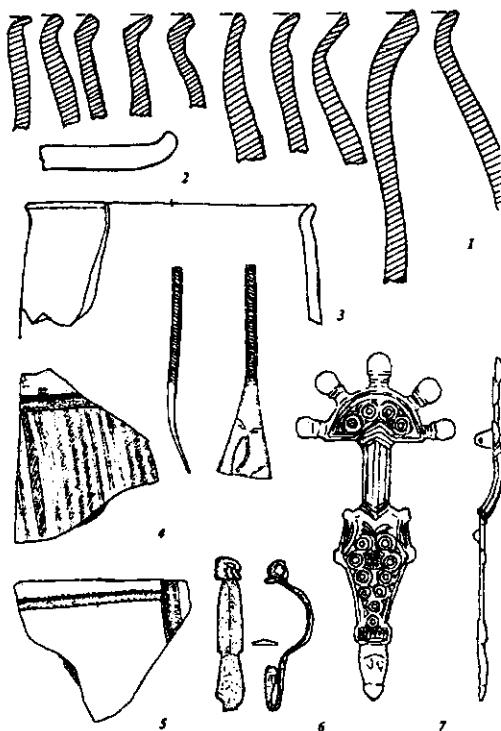

Рис. 2. Матеріали VI—VII ст. н. е. з розкопу та зміву на поселенні в ур. Чернечий Ліс поблизу Григорівки.

половині II або на рубежі II—III ст. й існували до кінця III ст. фібула, виготовлена з мідного сплаву, довжина її 37 мм (голка не збереглась) (рис. 1, 9).

Фібула Т-подібної форми з мідного сплаву, довжиною 64 мм (голка не збереглась) (рис. 2, 10). Належить до так званої групи фібул з головними кнопками («бюгельконфіблінь»). Цей тип фібул з Лісостепового Подніпров'я за Л. Є. Горюховським датується IV—V ст.

У зміви знайдено також дві майже однакові двочленні фібули з вузькою підв'язною ніжкою: спинки фасетовані, голки не збереглись. Вони виготовлені з мідного сплаву, довжина виробів 45—46 мм (рис. 1, 6, 7). Такі прикраси типові для черняхівської культури і датуються у межах IV ст.

До більш пізнього часу належить воянська фібула варіанту Григорівка-Варникам з лопаткоподібною ніжкою. Вона аналогічна знахідкам з дембчинських і балтських пам'яток і датується кінцем V — початком VI ст.

Ще одну фібулу вдалось сфотографувати у одного з колекціонерів, який підняв її з води. Вона з мідного сплаву, довжиною близько 60 мм, голка не збереглась (рис. 1, 8). Крім цього у зміви трапились напівфабрикати цього ж типу фібул, що свідчить про їхнє місцеве виготовлення (рис. 1, 12).

Наступний етап заселення пов'язаний з пеньківською культурою. У зміви та розкопі траплялась у невеликій кількості кераміка VII ст., зокрема поодинокі фрагменти гончарного посуду пастирського та канцерського типів (рис. 2, 4, 5). Ліпна слов'янська кераміка за формами і загальним виглядом близька до кераміки розвинутого етапу пеньківської культури (рис. 2, 1—3). До цього періоду належить, знайдена у воді, пальчаста фібула VII ст. Її довжина 14,5 мм. З лицевого боку вона оздоблена очковим орнаментом, зображення зміїної голівки виконано досить реалістично (рис. 2, 7). Найближчі аналогії можна знайти серед матеріалів Мартинівського скарбу, Верес'я та Дударів⁵. Цікава зализна фібула, що датується серединою VII ст.— широкопластична двочленна із загнутим назовні краєм голівкою⁶. Довжина її 53 мм, голка не збереглась, пружина коротка (рис. 2, 6).

Можливо, до цього періоду належить і фрагмент бронзової шийної гривни типу тордованих, з платівками на кінцях (рис. 2, 8). Розміри фрагменту 30×15 мм, платівки 30×50×7 мм, діаметр дроту 5 мм. Центр платівки займає композиція вздовж плану, зовнішні краї також прикрашено косою насічкою, дріт тісно перекручен. У Східній Європі ці гривні відомі у похованнях другої половини V — першої половини VI ст., а за могильниками Центральної Литви вони датуються VI ст.⁷

Наступний період репрезентують матеріали VIII—IX ст. Це липна та примітивно-кружальна кераміка з хвилястим орнаментом та пальцевими вдавленнями по вінцях (рис. 3, 1—3). Значний інтерес викликають пряжки, серед яких — унікальний екземпляр з антропоморфним зображенням. Це під-прямокутна пряжка з бронзового сплаву, близька до ліровидних, розміром 21×21 мм. Зображення чоловічих облич виконані в реалістичній манері, з боків прикрашено рифленням (рис. 3, 5). Аналогії цьому виробу не вдалось відшукати, хоч на вигляд, нам відається, вона близька до речей салтівського кolla пам'яток. До останніх, можливо, належить і пряжка від поясного набору розміром 34×2×15 мм.

кої культури. Значно більше знахідок III—V ст., вони були сконцентровані на центральному розкопі на відстані близько 20 м від сучасного берега. Це фрагменти ліпної кераміки, поверхня якої горбкувата, має сліди вертикального западжування, тісто шарувате з домішкою шамоту і товченого граніту.

З об'єктів, на глибині 1,7 м від сучасної поверхні, почастило дослідити одну яму (№ 29). Вона мала круглу форму діаметром 0,6 м і глибину 0,3 м від рівня виявлення. Заповнення вміщувало деревне вугілля і печину, а також уламки кераміки. Один від посудини бурого кольору, біко-нічної форми, з горизонтально зірзаними вінцями. Інший — від горщика з дешо відхиленими вінцями та похилим, невираженим плічком (рис. 1, 1, 3). Частина уламків мала «хроповату поверхню». Кілька фрагментів такої кераміки виявлено у культурному шарі поселення (рис. 1, 2, 4, 5). Подібна кераміка трапляється і під час розкопок нижнього культурного шару пам'ятки, на вигляд вона близька до посуду кіївської культури і датується IV—V ст.³.

Ймовірно, до цієї ж культури належать і фібули першої половини І ст. н. е., виявлені А. Б. Петропавловським у зміви. Їх визначення і опис наводимо за Е. Л. Гороховським⁴.

Фібула з мідного сплаву, довжиною 57,5 мм (голка не збереглась), належить до фібул з високим приймачем «Альмгрен VII» (рис. 1, 11). Ці класичні прикраси початку пізньоримського часу мають аналогії в районі Сіверського Днітра, Дністра, Пруту і Дунаю. Вони виникли у другій

Форма верхньої частини рамки з язичком — овальна, нижньої — підпрямокутна (рис. 3, 4).

У воді виявлено бронзову сережку місяцеподібної форми з довіском розміром 24×20 мм, прикрашену псевдозернью (рис. 3, б). Вона має абсолютну схожість з двома сережками, знайденими на Монастирку. Аналогій їй відомий серед великоморавських старожитностей, де вони датуються IX ст.⁸. З Гнездовського комплексу відомо дві сережки такого типу і там же знайдено ливарну форму, що підтверджує їх місцеве виготовлення⁹.

У культурному шарі почастило знайти одне срібне дротянє скроневе кільце з розімкнутими кінцями, аналогічне знахідкам із скарбу на Новотроїцькому городищі (рис. 3, 7). Друге скроневе кільце (мідь — бронза) належить до типу семипроменевих і також близьке до прикрас з Новотроїцького¹⁰. Його збереженість дуже погана, тому рисунок не наведено.

За всі роки дослідження на поселенні виявлено залишки трьох жител VIII—IX ст., що збереглись частково, а одне житло розкопане повністю (рис. 4). Його східний кут вдалось зафіксувати на глибині 1,7 м від сучасної поверхні, проте повністю контури житла виявлено на глибині 2,4 м, майже на рівні долівки. Котлован, зглиблений на 0,9 м від денної поверхні VIII—Х ст., орієнтовано кутами за сторонами світу з невеликим відхиленням, його розміри $3,5 \times 3,7$ м. Столові ямки зафіксовані приблизно по середині північно-східної і південно-західної стін, невелика ямка знаходилась також у західній частині житла. В західному куті збудовано піч-кам'яну, від неї зберігся черінь і нижня частина кам'яної вимостки. Черінь розміром $0,5 \times 0,7$ м підмазаний глиною, перед ним розчищено передпічне заглиблення розміром 0,5 м, глибиною 0,2 м заповнене вугіллям. У центрі долівки зафіксовано склепчення білої каолінової глини. На підлозі знайдено фрагменти ліпної кераміки та пластинчастий браслет з мідного сплаву з розширенними кінцями. Довжина браслета 14 см, один кінець обламаний, другий — зберігся і має овальну форму. Поверхню прикрашають сполучення ромбів, трикутників і зигзагів, виконаних у техніці карбування (рис. 4, б). Аналогій цьому браслету можна вказати серед лівобережних матеріалів, зокрема Новотроїцького городища¹¹. На черені печі лежав великий уламок примітивно-кружального горшка, орнаментованого «гусеничкою», форма якого наслідує волинецьку гончарну кераміку (рис. 4, 2).

Інші два житла зафіксовано в береговому урвищі, в одному з них збереглась майже половина піч-кам'яни. Серед розвалу каміння вдалось знайти верхню частину ліпного горшка VIII—IX ст. Крім житла на центральному розкопі виявлено будівлю, котру можна розглядати, як гончарну майстерню. Вона складалася із заглибленого на 1,10 м котловану округлої форми розміром 3×3 м, перекритого, ймовірно, легкою спорудою. Сліди від неї збереглись у вигляді столових ям, розташованих по периметру котловану за його межами. Збоку знаходилась нішоподібна піч з добре випаленим глинняним черенем діаметром близько 1,10 м. У центрі котловану мав заглиблення у вигляді овальної ями розміром $0,6 \times 1,10$ м, заповнене інтенсивно-темним ґрунтом з вмістом деревного вугілля і попелу. Ймовірно, перед нами залишки від вогнища, з якого добували деревне вугілля.

З боку котловану, частково за його межами, збереглась нішоподібна піч. Її споруджено в гумусному шарі, черіни круглої форми діаметром 1,10 м, добре випалений. Глинобитні стіні товщиною 7—10 см збереглись на висоту 10—15 см. На долівці поблизу печі зафіксовано значне склепчення керамічної маси. Можливо, розкопане приміщення слугувало за гончарну майстерню.

Отже, оскільки слов'янські матеріали трапляються на відстані близько 500—600 м уздовж берега і близько 150 м углиб плато (враховуючи і затоплену частину тераси), у VIII—IX ст. тут знаходилось велике поселення площею 7—10 га. До того ж, з півдня, впритул до нього, знаходилось городище-хоще.

Свого часу С. Ф. Покровська та І. Г. Шовковляя зазначали, що вершина гори досить рівна і має круглі схили з короткого східного і довгого північного боку. З боку Дніпра її поверхня оточена правильним, майже вертикальним зірзом висотою до 2 м, що нагадує штучну підправку природного схилу¹². Збереженість гори значно погіршилась порівняно з 60-ми роками, її поверхня фактично знищена плачуванням і посадкою лісу. Ми провели шурфування всієї площаць, здійснили розрізи схилів. Вершина городища має вигляд неправильного п'ятикутника, довжиною з півночі на південь 186 м, і з заходу

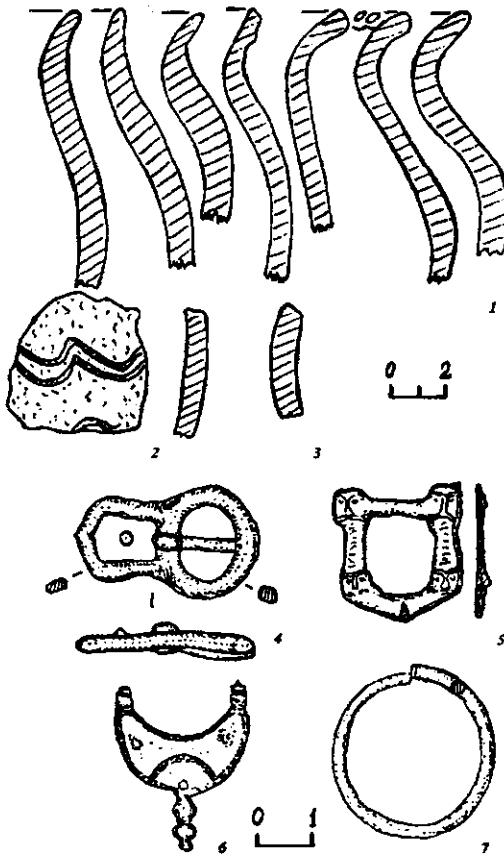

Рис. 3. Знахідки VIII—Х ст. з розкопу та змиву на поселенні в ур. Чернечий Ліс поблизу с. Григорівка.

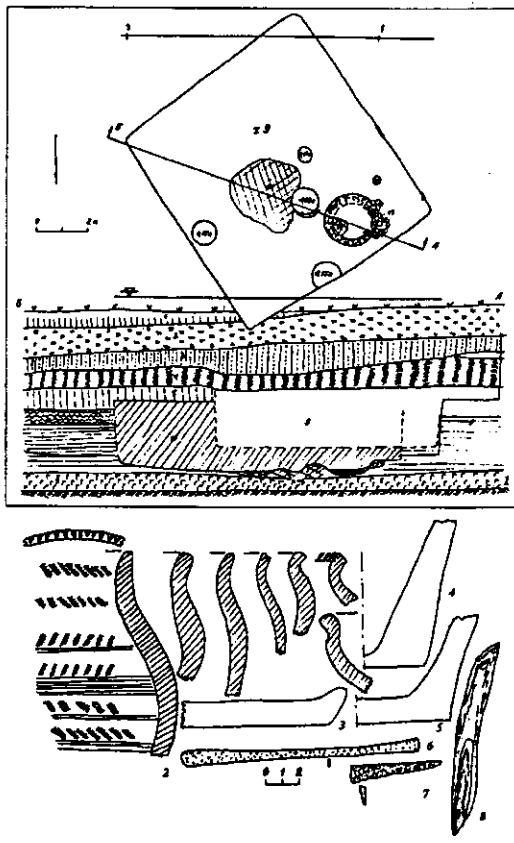

Рис. 4. Житло VIII—Х ст. з поселення в ур. Чернечий Ліс поблизу с. Григорівка. План, розріз та знахідки.

кого часу, пеньківської, луки-райковецької культур та волинцевською керамікою опубліковане¹³.

У змії берега виявлено археологічний матеріал скіфського часу, ліпну кераміку, тригранні наконечники стріл пеньківської, луки-райковецької та волинцевської культур, давньоруську та середньовічну кераміку, монети, опис яких подаємо нижче.

1. Візантія, імператор Анастасій, 491—518 рр. н. е., фоліс, мідь. Л. б. О.Н. ANASTASIVS 1, бюст вправо (рис. 5, 1). Зв. б. велика М між двох зірок, угорі — хрест, під ним літера оффіціни — г, під рискою .CON.

2. Рим, час імператора Марка Аврелія і Луція Вера, 161—169 рр. н. е. (легенда не читається) (рис. 5, 2)

3. Рим, імператор Антоній Пій, 138—161 рр. н. е., денарій (рис. 5, 3).

4. Аббасиди, (ал-Мухаммадія, 184—186 рр. х., або 800—803 рр.), половинка дирхема, обрізаного у кружок (рис. 5, 4).

Цікавий комплекс рубежу V—VI ст. розкопано на другому поселенні, що знаходиться за 0,5 км на північ від описаного вище. Це багатошарова пам'ятка, на якій ведуться багаторічні дослідження давньоруського могильника. Тераса, на якій розмістився могильник, мас потужний культурний шар — до 1 м, в ньому трапилися матеріали доби бронзи, скіфського часу та зарубинецької культури, а також поодинокі знахідки слов'янської кераміки V—VIII ст.

Під час розкопок 1997 р. вдалось виявити залишки печі-кам'яни з розвалом ліпних горщиків V—VI ст. та будівлю. Завал каміння розміром 1,0×0,5 м виявлено на глибині 1,0 м від сучасної поверхні. Він являє собою залишки верхньої частини печі-кам'яни, що «з'їхала» під час загибелі житла. In situ збереглась невелика частина земляного череня, де серед шматочків випаленої глини на материкову знаходилося скопчення ліпної грубої кераміки. Серед каміння лежали: розвал товстостінного ліпного горщика з короткою шийкою, верхня частина ще одного з добре вираженою відхиленою шийкою та дентес (рис. 1, 13—14). За формою та фактурою ці горщики близькі до посуду ранньої фази пеньківської культури. Поряд з цим об'єктом розкопано будівлю, заглиблена в материк на 1,2 м. Одна із стін,

на схід — близько 80 м. Отже, площа гори становить 1,5 га. Висота від підніжжя до вершини — 23 м. На висоті близько 3 м від вершини західного схилу знаходився ескарп шириною 1,5—2,0 м. Ми здійснили розріз схилів і з'ясували, що по гребеню гори йшла дерев'яна стіна, від якої вдалось зафіксувати стовпову ямку. На краю майданчика товщина культурного шару сягала 1 м, на основній площині товщина надматерикових нащарувань становила всього 0,4—0,6 м. Культурний шар являв собою перевіклений гумусний ґрунт з вмістом печини та незначних поодиноких уламків ліпної кераміки доби бронзи і сло- в'янського часу.

Слов'янське поселення у Чернечому Лісі аналогічне іншим поселенням VIII—IX ст. цього регіону. Вони за площею, отже і числом мешканців, були досить значними населеними пунктами. Практично всі досліджені на Правобережжі Середнього Подніпров'я поселення розміщені біля підніжжя городищ, що відносяться до різних історичних періодів. Отже, можна висловити припущення про використання їх слов'янами на взірець городищ-сховищ.

Слов'янські матеріали з поселення поблизу с. Бучак.

Бучацький комплекс знаходиться за 1,8 км на північ від ГАЕС поблизу ур. Рожана Криниця. Він складається з двох давньоруських городищ: кількох багатошарових поселень і давньоруського могильника. Перше багатошарове поселення, де концентрувались знахідки слов'янського часу, являло собою терасу, обмежену з обох боків балками. Культурний шар фіксується вздовж берега протягом 300 м. Тут нами розкопано площу близько 1000 м², на якій досліджено 6 давньоруських жителів, 4 слов'янські VIII—IX ст., одну будівлю XIV—XV ст. Знайдено матеріали скіфського часу, пеньківської, луки-райковецької кераміки та волинцевського типу. Одне з жителів з волинцевською керамікою опубліковане¹³.

У змії берега виявлено археологічний матеріал скіфського часу, ліпну кераміку, тригранні наконечники стріл пеньківської, луки-райковецької та волинцевської культур, давньоруську та середньовічну кераміку, монети, опис яких подаємо нижче.

* Монети знайдені у воді А. Б. Петропавловським і зберігаються у Канівському археологічному музеї. Визначення античних монет провела Н. А. Фролова, дирхема — О. Фомін, за що висловлюю їм глибоку подяку.

що збереглась повністю, мала довжину 3,6 м, долівка нерівна, материкова. У заповненні виявлено невелику кількість дрібних уламків ліпної слов'янської кераміки та пряслице (в одній з ям будівлі). Вони виготовлені з білого мергелю правильної діжкоподібної форми розмірами: основи — 18 мм, по бочку — 24 мм, діаметр отвору близько 10 мм. Біля основи прикрашено двома врізними лініями (рис. 1, 15). Нам здається, аналогічне пряслице знайдене І. С. Винокуром у відомій ювелірній майстерні рубежу V—VI ст.¹⁴

Одержані матеріали переконливо свідчать про інтенсивне заселення Дніпровського узбережжя упродовж всього I тисячоліття н. е. Проте відсутність широкомасштабних розкопок поселень II—VIII ст. з цієї території та дискусійність етнокультурних досліджень, у цілому, не дозволяють підтвердити історичну концепцію В. Хвойки на користь автохтонності населення Подніпров'я та безперервності у розвитку археологічних культур упродовж I тис. н. е.

Рис. 5. Монети із зміну з поселення поблизу с. Бучак.

Примітки

¹ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 10—21.

² Петрашенко В. О. Поселения Канівського Придніпров'я // Південноруське село IX—XIII ст.— К., 1997.— С. 114—144.

³ Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Памятники киевской культуры.— К., 1992.— С. 44—58.

⁴ Гороховский Е. Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. лесостепного Поднепровья и Южного Побужья.— Дисс. ... на соиск. уч. степ. канд. ист. наук.— К., 1988.— С. 42—57.

⁵ Приходнюк О. М., Шовкопляс Г. М. Мартинівський скарб // Золото степу України.— Шлєзвіг, 1991.— С. 239—242.

⁶ Гороховский Е. Л. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины. Каталог выставки.— Полтава, 1985.

⁷ Tautavicius A. Taurapilio «kunigaikscio kapas» // LA.— 1981.— 2.— № 35; Stenberger M. Vorgeschichte Schwedens.— Berlin, 1977.— S. 219, 237, 238.— Alb. 148.

⁸ Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— К., 1988.— С. 90.

⁹ Пушкина Т. А. Височные кольца Гнездовского комплекса // Тр. V конгресса МУСА.— М., 1987.— Т. III.— С. 57.

¹⁰ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // МИА.— 1958.— № 74.— С. 97.— Рис. 63.

¹¹ Там же.— Табл. ХСІ.

¹² Покровская Е. Ф., Шовкопляс И. Г. Отчет о разведочных работах Григоровско-Комаровской группы Каневской экспедиции 1960 г. // НА ИА НАНУ.— Ф. 1960/2A.

¹³ Петрашенко В. О. Про один керамічний комплекс VIII—IX ст. з правобережжя Середнього Подніпров'я // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян.— Київ—Львів, 1997.— С. 154—160.

¹⁴ Винокур Іон. Слов'янські ювеліри Подністров'я.— Кам'янець-Подільський, 1997.— С. 97.— Рис. 43.

РЕЦЕНЗІЇ

Сорочан С. Б. ВІЗАНТИЯ IV—IX ВЕКОВ: ЕТЮДЫ РЫНКА. СТРУКТУРА МЕХАНИЗМОВ ОБМЕНА. — Харьков: АО «Бизнес Информ», 1998.— 452 с., илл.

Г. Ю. Івакін

В усьому світі посилюється увага до історії Візантії, збільшується кількість візантознавчих студій різного напрямку. Створено Національний комітет візантіїстів України, який увійшов до складу Міжнародної асоціації візантологів. Та на сьогодні дослідження С. Б. Сорочана є єдиною в Україні монографічною працею, яка безпосередньо стосується саме Візантійської імперії. Це має величезне значення для розвитку цієї галузі української історичної науки, міжнародного наукового співробітництва. Проблематика книги цілком збігається з тематикою ХХ Міжнародного конгресу візантіїстів, що відбувається в Парижі.

С. Б. Сорочан — дослідник, внесок якого у вивчення історико-економічних проблем пізньої античності раннього середньовіччя вагомо засвідчено у сучасній історіографії. Проте ця монографія є етапною — це результат сталого і всебічного інтересу й копіткої праці по розшуку, зведенню й осмисленню різних джерел. Це, зокрема, засвідчує і її обсяг та структура, а також комплекс опрацьованої літератури.

Історія ринкової економіки доби формування середньовіччя має надзвичайно багато цікавих рис, тенденцій, паралелей. Особливо це стосується Візантійської імперії, де не було феодалізму у західноєвропейському його розумінні і де державна та приватна власність напрочуд химерно перепліталися. Вивчення економіки у зламний перехідний період у даному випадку від пізньоантичної до ранньо-середньовічної доби в наш час дає багато цікавих спостережень, які, безумовно, є актуальними не лише для медіевістів, а й для істориків нового й новітнього часів. Проблематика перехідних періодів у еволюції людства є, як ніколи, злободенною.

Торгівля є однією з найважливіших підвалин економіки будь-якого суспільства і її стан відбиває ступінь його розвитку. Що ж до Візантійської імперії, то від торгівлі багато в чому залежало її існування, періоди підйомів чи стагнацій. Не уявляючи рівень торгівлі Візантії у конкретну добу її історії, важко правильно оцінити її загальне становище імперії. Не дивно, що вона привертала увагу таких визначних візантіїстів як Р. Жанен, Ст. Рансімен, Сп. Вріоніс, О. Каждан, М. Я. Сюзюмов, Ж. Дагрон, Н. Ікономідіс тощо.

В історіографії за IV — IX ст. в історії Візантії закріпилася назва «темних століть». Найбільша увага істориками завжди приділялася або ранішому (пізньоантичному), або ж пізнішому (з IX ст.) часу. Серед фахівців існують різні погляди на історію Візантійської імперії цієї доби, зокрема поширену думку, що це був період занепаду. Проте спеціальних монографічних досліджень цієї проблеми практично немає, і ще більшою мірою це стосується сфери торгівлі. Тому праця С. Б. Сорочана певною мірою починає закривати що лакуну. Він розглядає не чисту торгівлю як функцію обміну, а весь той великий і складний спектр явищ, пов'язаних з торговельним процесом у ранньо-середньовічній Візантії. Адже вона надзвичайно тісно була переплетена з багатьма структурами тогочасного життя від загальнодержавної політики та ідеології до ремісничого виробництва і різних проявів звичайного повсякденного життя мешканців імперії. Ця тема є важливою і для розуміння деяких інших конкретних проблем візантознавства: континуїтету і дисконтинуїтету пізньоантичних відносин, місця дрібнотоварного виробництва, особливостей побутового життя міста, світосприйняття рядових верств населення тощо.

Об'єктом дослідження обрано організацію ранньовізантійської торгівлі, вияв конкретної структури, специфіки різноманітних матеріалізованих проявів її в IV—IX ст. Цей час охоплює ранньовізантійський період, коли було створено і закріплено всі головні механізми держави.

Нема особливої потреби перераховувати всі питання, які по-новому вирішує, висвітлює або ставить автор. Всю книгу насычено поточненнями, новими підходами до різноманітних конкретних проблем історичного та археологічного змісту, історико-топографічного, архітектурного та інших аспектів. Серед них: збереження ринкових функцій площами міст, включення до їхньої інфраструктури християнських храмів, доведення тотожності міських структур Константинополя та інших міст імперії незалежно від їх типів, відсутність чіткого поділу візантійського міста на аристократичну й посадську частини. Уперше комплексно розглянуто всі аспекти функціонування ергастеріїв, систематизо-

вано готельну справу і спростиовано її вдаваний занепад у VII—VIII ст., проаналізовано характер та типи мітатної торгівлі, складської справи, ранньовізантійських ярмарків, що надає змогу переглянути застаріле уявлення. Водночас поточнюються певні поняття, семантика деяких візантійських ринкових термінів.

Структуру книги підпорядковано головній меті, і автор послідовно розглядає конкретні прояви та різновиди торгівлі, її організацію та систему, функції та місце у розвитку візантійського суспільства.

Робота складається з 8 розділів та 2 великих додатків, котрі мають самостійну наукову значимість: «Об Імперії римеев и ее городах (проблема численности)» та «О торгово-ремесленных доходах и их размерах (попытка понятийного и квантитативного анализа)». Станут у нагоді і вказівники візантійських грошових одиниць, системи мір та їхніх еквівалентів, карта-схема місцезнаходження ринкових площ, торговельних рядів, подвір'їв іноземців у Константинополі.

С. Б. Сорочан майже вичерпно використав наявні на сьогодні різновиди історичних джерел. Опираючи переважно введеними до наукового обігу джерелами, автор використовує їх з необхідною ноткою критичності. Слід зауважити, що відомості з даної проблематики розспорожено серед величезної кількості джерел. Найбільш інформативними виявилися юридичні, нормативні та актові документи. Широко застосовано й наративні джерела, які є особливо важливими для висвітлення деталей міського життя.

Автор вільно оперує даними археологічних досліджень візантійських міст останніх десятиліть. Саме вони дозволили поточніти й розширити базу даних, дали нові епіграфічні й сфрагістичні пам'ятки, а також містобудівництва — виробничі центри, садиби, храми тощо. Цей величезний джерелознавчий потенціал значною мірою лишався незадіяним у вивченні історії Візантії. Узагальнення та введення в науковий обіг значного археологічного матеріалу з усіх куточків імперії гармонійно поєднано з осмисленням писемних джерел.

Головна складність полягала не у фрагментарності чи обмеженості джерел, а значною мірою у відсутності їхнього узагальнення і в певній тенденційності та застарілості підходів. Адже старі думки, незважаючи на нові джерела та розробки, продовжували традиційно панувати в літературі.

С. Б. Сорочан розглядає досить дискусійне питання про зв'язок міських майданів у візантійських містах з ринком. Йому вдалося (і, певно, достаточно) спростувати поширену в історіографії і досить традиційну думку про те, що головні площи міст Східно-Римської імперії з IV—V ст. втрачують торговельну функцію, а сам ринок виносиється за межі міста. Висновок про збереження торговельної ролі форумів в умовах включення в їхню інфраструктуру християнських храмів та некрополів є цінним додовненням картини континуїтету міського життя на теренах ранньосередньовічного Середземномор'я. Показано на прикладі столичних константинопольських форумів і центральних майданів пересічних провінційних міст імперії відсутність твердої схеми у розташуванні міських ринків. Проте, переважно, вони були все ж прив'язаними до традиційних головних площ міст. Відбувався динамічний процес трансформації античного форуму в типову центральну торговельну площа з храмом, адміністративними будівлями, складськими та житловими приміщеннями. У певні часи ці площи правила й за громадські центри міста. Втім, міські собори за середньовіччя завжди правилали за громадські центри, де зосереджувалася активна частина міського патріціату і де зберігалися міські ваги та міри.

Автор також спростовує думку про зникнення професійних торговельно-ремісничих осередків (кварталів та рядів) у візантійському місті. Аналіз ситуації у столиці та у провінційних містах показав наявність таких спеціалізованих місць для ремісників та торговців певного фаху. Причому вони тяжили до центру міста, портових та набережних районів. Проте С. Б. Сорочан справедливо не абсолютизує цей висновок про розміщення та фахову однорідність мешканців таких спеціалізованих кварталів. Однак припущення про організацію таких спеціалізованих рядів через фіiscalну зручність для влади поки що є мало переконливим і потребує додаткової аргументації.

У розділі «Мир ергастерія» автор простежує становлення терміна, за яким вбачали переважно майстерню-крамницю з перевагою тієї чи іншої функції. Великий інтерес складають запропоновані С. Б. Сорочаном методики розрахунку кількості ергастеріїв, рівня їхніх прибутків у різні історичні періоди, розмірів платні за аренду, її співвідношення з прибутками торгівців. Втім, через дефіцит конкретних кількісних даних, їхньої значної географічної й часової розкиданості слід все ж пам'ятати, що отримані висновки можуть мати лише узагальнено-оцінювальний характер. Але цього досить, аби продемонструвати безпідставність поширених уявлень про непосильну для наймачів у ранній Візантії аренду платню за майстерні, склади й лавки, їй ширше про збіднення торговельно-ремісничого люду і столиці, і провінції.

Окремо на прикладі багатьох ранньосередньовічних міст Криму, Греції та столиці імперії розглянуто ергастерій, пов'язані з екологічно брудними, пожежонебезпечними виробництвами. Автор справедливо стверджує, що юридичні правила про внесення таких виробництв за межі міста на практиці досить часто порушувалися. Принагідно відзначимо, що такі ж порушення правил розташування небезпечних виробництв спостерігаються і в деяких центрах Київської Русі.

Взагалі цей розділ, де всебічно висвітлюються різні аспекти діяльності ергастеріїв, є одним з центральних та найбільш вдалих у монографії. Треба лише пам'ятати про певну умовність всіляких розрахунків, які дозволяють лише виявити певні тенденції, а не абсолютні показники, що були задіяніми в реальному житті.

У розділі «Торговля повсюду» доводиться хибність думки тих істориків, котрі стверджують повний розрив середньовічного візантійського містобудування з нормами та традиціями античного часу. Автор правильно вказує, що міське планування дійсно називало певних змін, проте це сталося раніше, і вони відбувалися не повсюдно і не так кардинально, як інколи стверджують. Критично переглянуто уявлення, що спадкоємність спостерігається лише для кількох міст імперії. На грунті різних дже-

рел показано строкатість картини і розмаїття стану власників вуличних крамниць. Розглянуто й специфіку «колонадних крамниць» в портиках. Вдало показано, як правові канони модифікувалися під тиском інтересів роздрібної торгівлі, економічного зиску.

Автор всебічно висвітлив стан та розвиток готелів у Візантії та простежив їхній зв'язок з процесами торговельного обміну, розглянув розміщення та організацію торговельних дворів і «торжищ» для іноземців. Їхні контакти з імперією проходили через центри в Криму, на Балканах, в Італії, Малій Азії, головне, в самому Константинополі.

Система розташування заїзджих дворів була гнучкою, вони зосереджувалися не лише в центральних районах міст, а й на околицях, поблизу міських брам, на узбережжі, у передмісті, поблизу доріг та річкових переправ. Архітектура та локалізація їх розглядаються на базі новітніх даних, отриманих під час дослідження Херсонесу, Нижнього Подунав'я, Палестини.

Цікавим є притпущення про існування ітохіона під кураторством єпископа у портовому районі Херсонеса, хоч і вимагає додаткових аргументів. Відтворення його влаштування автор робить за аналогією з даними розкопок схожого будинку пізньовізантійського часу на північному березі городища.

У розділі «Склади, кладові, хранилища» проаналізовано основні типи складських споруд, необхідних будь-якому міському центру: присадибні комори, підвальї, великі оптові склади комерційного та виробничого призначення тощо. Подано конструктивні особливості таких будівель та їхні різновиди. Опис створено на ґрунті виявленіх археологами будівель у різних куточках імперії.

Цілком можна підтримати висновок щодо успадкування від Риму основних правових норм по володінню та користуванню складами, прая та обов'язків обох сторін. Візантійські юридичні тексти подають розвинену систему обміну, яка передбачала найрізноманітніші випадки, що могли виникнути в цій ситуації.

Висвітлення питання про складське господарство цілком логічно продовжує наступний розділ «Загадка миттят», де досліджено механізм оптового збуту. Автор підтримує думку Р. Лопеца про виникнення цього оригінального інструмента оптового обміну в митних заставах на сході ранньої Візантії. У IX ст. вони перетворилися на факторії приїзджих купців, котрі мали тут продавати свій товар. Як справедливо вказує автор, в їхній організації відчувається вплив «складського права». Певні, досить близькі аналогії, можна віднайти у візантійських традиціях, і монографія подає для цього надзвичайно цікавий матеріал. С. Б. Сорочан показує, що тут відбувається пільговий, звільнений від сплати коммеркія, переважно оптовий розпродаж імпорту, який було складено у мітаті.

Такі склади-торжища існували не лише в Константинополі, але й у провінції. Автор припускає їхнє існування в Нікеї, Корінфі, Трапезунді, Херсонесі, Судаку, Фессалоніках. С. Б. Сорочан вбачає сенс і в тому, що такі склади не були тягарем для міста, а, навпаки, була пільгою, привілеєм. На цьому ґрунті він висуває оригінальну гіпотезу про суть конфлікту, що виник 894 р. у зв'язку з перенесенням «болгарського ринку» з Константинополя до Фессалоніків.

До аргументів автора можна додати, що, наприклад, мешканці середньовічного Києва, який володів «складським правом», отримували від цього чималі прибутки. Влада, до речі, не гарантувала беспеки купецьким караванам, які обміниали сталі торговельні маршрути і обходили «складські центри».

Розділ «Времена панигіров» присвячено дослідженю ярмаркових торжин. Автор поділив їх на міжнародні та місцеві. Писемні джерела дозволили притусти функціонування у ранньо-середньовічній Візантії 10—15 великих ярмаркових центрів, що значною мірою були спадкоємцями пізньоантичної доби. На IX ст. С. Б. Сорочан припускає наявність 60—70 ярмарків — за кількістю міст, що стояли на торговельних шляхах. Він цілком слушно зауважує, що вони були різного масштабу — розташовані на різній обlasti та номенклатурі товарів.

Спроба відтворити зовнішній вигляд великого ярмарку є цілком коректною і ґрунтуються на наявних джерелах. Кожен з них має свою певну дату і був пов'язаний з церковним святом. На відміну від шотижневих базарів великі ярмарки мали більш вільний характер обміну. Невеликі локальні ярмарки обслуговували, перш за все, внутрішній ринок і відбувалися частіше, аніж великі. Їхня роль все більш зростала. Звичайно, до них зачалася досить значна околиця у радіусі 35—40 км, тобто в радиусі декількох кілометрів.

Ці ярмарки для свого часу відігравали значну роль в економічному житті імперії, оскільки були важливим механізмом обміну, концентрували обмін та учасників торгівлі, найповніше відповідали сезонному характеру торгівлі сільгоспрудуктами. Вони не гальмували торговельну активність, а сприяли відродженню торговельно-ремісничої діяльності в новій середньовічній ситуації.

Вивчення стану й особливостей торгівлі Візантійської імперії надало зможу автору стверджувати, що, незважаючи на зовнішні територіальні втрати, Візантія не перестала бути однією з найбільших країн середньовічного світу, яка довгий час випереджала інші країни Європи за рівнем розвитку дрібного товарного виробництва та організації ремесла й торгівлі.

Праця С. Б. Сорочана надає нових аргументів на користь того, що занепад у так звані темні віки був явищем досить відносним, а модифікації, які називали міста, були закономірним феноменом перехідного періоду від пізньої античності до середньовіччя. Ця доба була часом інтенсивного економічного життя імперії, що зберегла досягнуті позиції. Висока організація підприємницької діяльності, в першу чергу торгівлі, була одним з провідних чинників, що підтримували сили імперії в найекстремальніших умовах зовнішнього тиску, демографічного спаду, пандемій чуми VI та VIII ст. Таким чином, автор переглянув усталені погляди і по-новому осмислив дані історичних джерел, що й дозволило йому більш реально висвітлити історію Візантійської імперії цього складного періоду.

Звичайно, в такій масштабній роботі, яка стосується мало висвітленого періоду, є дрібні помилки, якісні аспекти будуть поточнюватися та розширюватися. Складність проблематики не може не

спричиняти поглядів і тлумачень, що розходитимуться з викладеними С. Б. Сорочаном, а також зауважень, викликаних, зокрема, й недостатністю вивченості окремих її аспектів. Очевидно, корисним було б залучення новітніх розробок з візантійських житій VIII—Х ст., створених в Думбартон Окс під керівництвом О. П. Каждана. Хоча С. Б. Сорочан майже вичерпноскористався міжнародною історіографією, що за нинішніх умов надає особливої цінності роботі, проте й тут можливі деякі поточченні. Розглядаючи припинення діяльності мімів у Візантії після її заборони Трулльським собором, авторові слід було б використати грунтovну статтю на цю тему мюнхенського візантолога Ф. Тіннефельда, який простежив континуїтет діяльності мімів в імперії. Зважена оцінка цього явища передбачає зіставлення протилежних точок зору.

Хотілось б і більш критичного ставлення до деяких точок зору сучасних дослідників. Так, аргументуючи безперервне існування готелю при константинопольському палаці в Манганах, С. Б. Сорочан спирається на роботу Е. Маламут (с. 234, 235). Проте там не доведено, а лише висловлено припущення про зведення палацу вже в VI ст. Відтак спроба автора датувати готель цим часом лишається не більш, аніж гіпотезою. Певно, у ряді випадків слід було давати більш виважені оцінки точок зору дослідників. Приймаючи висновок Г. Вайса про тривалу відсутність у Візантії якісних структурних змін (с. 440), С. Б. Сорочан не враховує, разом з тим, критику О. П. Кажданом поглядів Г. Вайса.

Безумовно, сильним боком роботи є намагання автора не лише подати широку панораму торговельної діяльності в імперії впродовж тривалого часу, а й спроби визначити тенденції її еволюції. С. Б. Сорочан схиляється до думки про континуїтет в структурі й організації торговельного обміну від пізньої античності до середньовізантійського періоду. На жаль, позиції автора в цьому дещо послаблюються помітною хронологічною некоректністю застачення джерел. Так, наприклад, при викладенні історії візантійських ринків (с. 13 і наст.) є наявним великий стрибок від Дігест (VI ст.) до Книги епарха (початок X ст.). Така ж хронологічна лакуна є і в розділі про хутряні ринки: від Великодні хроніки (VII ст.) до Льва Грамматика (початок XI ст.), що є у даному випадку досить суттєвим, оскільки цей ринок згорів 532 р. (с. 15), а отже 532 р. постраждали й лавки артіопратів, але про їхню відбудову автор (с. 57) може судити лише по Василіках (кінець IX ст.).

С. Б. Сорочан досить об'єктивно оцінює ситуацію у розвитку ринку Візантії. Так, він визнає, що відомостей про існування кварталу шевців у Константинополі в «темні віки» немає (с. 59). Разом з тим автор констатує накопичення «нових середньовічних рис» в механізмі обміну (с. 62). Ним визнається (с. 78 наст.) демографічний спад в столиці імперії від середини VI ст. (блізько 400—500 тис. населення) до середини VIII ст. (блізько 40 тис.), що знову ж таки свідчить про зміни в житті держави й суспільства. На таку думку наводять і спостереження автора (с. 79) над динамікою спаду й зростання кількості ергастеріїв (215 тис. блізько 600 р., 50 тис. блізько 750 р., 125 тис. блізько 900 р.), аналіз ним сукупного прибутку ергастеріїв, де спад знову ж таки припадає на VII—VIII ст. (с. 115, 116). Все це змушує обережніше оцінювати хід еволюції процесів обміну від ранньовізантійського до середньовізантійського періоду, можливо, поза традиційного протистояння концепцій континуїтету й дисkontинуїтету. Можливо, слід дослідити питання, чи не приховуються за зміною термінів *stoa* і *emboios* у VIII ст. (с. 177 і наст.) зміни і в самому торговельному процесі.

Та не викликає сумніву, що ця монографія є вагомим внеском у вітчизняну та світову візантологію. В даному випадку цей штамт не є даниною формі, а відбиває дійсний стан речей.

Зроблену С. Б. Сорочаном спробу здійснити узагальнююче дослідження торгівлі Візантії у IV—IX ст. слід визнати цілком вдалою. Залучені ним матеріали та отримані висновки сприятимуть подальшому вивченню не лише цієї проблеми, а й багатьох аспектів середньовічної історії всього візантійського світу, включаючи і Русь.

ПАМ'ЯТІ ВАЛЕРІЯ МИХАЙЛОВИЧА ОТРЕШКА

29 листопада 1999 р. на 51-у році раптово припинилось життя відомого археолога-антикознавця, активного дослідника давньогрецьких поселень Нижнього Побужжя, кандидата історичних наук **Валерія Михайловича ОТРЕШКА**.

Валерій Михайлович народився 9 лютого 1949 р. у місті Грозному в сім'ї журналістів. Разом з батьками він переїжджав з одного міста до іншого (Кишинів, Ленінград) і лише з 1966 р. його родина назавжди оселилася в Києві. Того ж року Валерій закінчив середню школу, а 1972 р. отримав диплом історика-археолога після закінчення вечірнього відділення історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Ще у шкільному віці Валерій Отрешко захоплювався творами античних авторів і археологією. Як член Клубу юних археологів при Державному Ермітажі в Ленінграді він працював в експедиціях під керівництвом видатних учених О. І. Леві та О. М. Каравсьова, які провадили розкопки в Ольвії і на городищі «Чайка» у Західному Криму. Це раннє ознайомлення з археологічними пам'ятками сприяло тому, що юний

Валерій, не вагаючись, вибрав професію археолога. Під час навчання в університеті він також брав участь у роботах Ольвійських експедицій під керівництвом Л. М. Славіна і О. І. Леві, де проявив себе як здібний дослідник. Ще в студентські роки він написав перші наукові праці.

З 1970 р. Валерій Михайлович почав працювати в Інституті археології спочатку на посаді лаборанта, потім старшого лаборанта, молодшого наукового співробітника і наукового співробітника. Давньогрецькі поселення хори Ольвії на довгі роки стали головною темою його польових і наукових досліджень.

Упродовж 1973—1977 рр. В. М. Отрешко разом з А. В. Бураковим, С. Б. Буйських та Б. В. Магомедовим уперше провели величезну за обсягом археологічну розвідку від узбережжя Одеської затоки до Північного Криму. Валерію Михайловичу належать дослідження багатьох поселень у районі Березанського і Бузького лиманів.

В 1978 р. він закінчив цільову аспірантуру при Інституті археології АН СРСР у Москві. Дисертація не була захищена в той час тому, що не вдалося за кілька коротких сезонів з достатньою повнотою провести розкопки поселень архаїчного періоду, дослідження яких вона була присвячена.

У лютому 1990 р. він успішно захищив дисертацію «Ольвійська хора VI—V ст. до н. е.» на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Це було перше спеціальне дослідження хори Ольвійського полісу як важливої складової для економічного самозабезпечення на першому етапі існування.

Накопичення археологічних матеріалів за довголітній період вивчення сіль-

ських поселень Нижнього Побужжя багатьма археологами дало поштовх до створення і видання колективних монографій «Сельская округа Ольвії» (автори: С. Д. Крижицький, С. Б. Буйських, А. В. Бураков, В. М. Отрешко.— Київ, 1989) і «Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта)» (С. Д. Крижицький, С. Б. Буйських, В. М. Отрешко.— Київ, 1990), в яких значна частина розділів написана Валерієм Михайловичем. Крім того, він один з авторів ще двох монографій: «Археология Украинской ССР» (Київ, 1986, т. 2) і «Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время» (Київ, 1987).

В. М. Отрешко було прочитано чимало доповідей і опубліковано різноматичних статей. Вони яскраво продемонстрували вміння працювати над археологічними матеріалами у взаємозв'язку з літературними та епіграфічними джерелами, відновлювати за їх допомогою окремі сторони історичного, соціально-економічного та культурного розвитку населення Нижнього Побужжя за античної доби. Це — питання про елліно-варварські взаємовідносини, становлення Ольвії як міста і держави, економічний розвиток окремих поселень, зокрема Борисфена, етнічний склад населення Нижнього Побужжя, а також визначення критеріїв для встановлення кордонів Ольвійської держави, деякі аспекти духовної культури та культу Ахіла тощо. В останній час у центрі його наукової праці знаходилась розробка складної проблеми демографії античних міст і поселень Північно-Західного Причорномор'я. У відповідності з методикою спеціальних підрахунків демографічного потенціалу він встановив приблизну кількість населення, яке мешкало в той чи інший період, наприклад, на Березанському поселенні в архайчний час, на Козирському городищі у II — першій половині III ст. н. е. На жаль, монографія В. М. Отрешка, присвячена демографії Північно-Західного Причорномор'я за античної доби, залишилась незавершеною.

Його чуйність, доброзичливість, щире захоплення давньогрецькою культурою, широка ерудиція, бажання дискутувати і ділитися різними ідеями приваблювали багатьох людей. Непідробний інтерес Валерія Михайловича до археологічних досліджень спонукав аналізувати навіть, на перший погляд, незначні пам'ятки, що зрештою сприяло визначенням зовсім нових категорій серед сільських поселень. Залучення багатьох свідчень з творів різних авторів, їх зіставлення з археологічними матеріалами, критичне ставлення до деяких праць попередників роблять висновки та гіпотези В. М. Отрешка переконливими і гідними уваги. Широкий історичний підхід до його наукових праць та ідей дозволить розвивати їх у подальшому та осмислювати як необхідну підмогу в розвитку вітчизняного антикознавства в майбутньому.

Світла пам'ять про Валерія Михайловича Отрешка назавжди залишиться у серцях його колег, друзів, учнів та близьких.

ПАМ'ЯТІ РІВІ ЙОНІВНИ ВЕТШТЕЙН

4 лютого 1999 р. на 87 році життя після тяжкої тривалої хвороби померла Ріва Йонівна ВЕТШТЕЙН — щира, прекрасна людина, цілісна натура, археолог, дослідниця античної Ольвії, кандидат історичних наук, учасниця Великої Вітчизняної війни.

Народилась Ріва Йонівна 25 грудня 1912 р. в сім'ї службовців у м. Брусилов Житомирської області. 1918 р. її сім'я переїхала до м. Києва, де в 1928 р. вона закінчила неповну середню школу, а в 1931 р.— ФЗУ. Працювала на заводі «Арсенал», одночасно навчаючись на вечірньому рабфасі.

1934 р. Р. Й. Ветштейн стала студенткою історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, який з відзнакою закінчила в 1939 р.

і була прийнята асистенткою скіфо-античного відділу Інституту археології АН УРСР.

Велика Вітчизняна війна внесла свої корективи в життєвий шлях Ріви Йонівні: Інститут археології було евакуйовано в м. Уфу, а її сім'я разом з заводом «Арсенал» евакуювалась в м. Воткінськ Удмуртської АРСР. Ріва Йонівна разом з молодшою сестрою Софією пішла працювати у військовий госпіталь. Пізніше, супроводжуючи сестру до місця евакуації батьків, вона прибула до м. Воткінськ, де з листопада 1941 р. по червень викладала історію в середній школі № 15, а з липня 1943 р. по лютий 1946 р. служила в Радянській Армії старшою медсестрою евакогоспіталю № 2941. Разом з госпітalem, у складі Другого Українського

фронту Р. Й. Ветштейн брала участь у звільненні від фашистів території України, Румунії та Угорщини. Її служба проходила в таких містах як Воткінськ, Харків, Умань, Брашов, Будапешт. У липні 1945 р. її було нагороджено медаллю «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні».

Демобілізувавшись в лютому 1946 р. із лав Радянської Армії, Р. Й. Ветштейн в чині молодшого лейтенанта медичинської служби повернулась додому в Київ. 1 березня 1946 р. вона була поновлена на роботі в Інституті археології АН УРСР на посаді молодшого наукового співробітника відділу скіфо-античної археології.

Наприкінці серпня 1951 р. під час кампанії «боротьби з космополітізмом» Ріву Йонівну звільнили з роботи нібито у зв'язку зі скороченням числа наукових співробітників. З цього часу упродовж 1952—1953 рр. вона працювала за трудовими договорами в різних експедиціях Інституту археології: Київській, Гаврилівській, Любимівській, Білгород-Дністровській та Золотобалківській.

Наприкінці 1953 р. у Відділі супільник наук АН УРСР Р. Й. Ветштейн захистила кандидатську дисертацію на тему: «Керамічне виробництво Ольвії перших століть нашої ери», а на початку 1954 р. її було зараховано молодшим науковим співробітником заповідника «Ольвія», який Ріва Йонівна досліджувала ще до війни і в перші повоєнні роки.

У березні 1956 р. Р. Й. Ветштейн залишила Ольвію і повернулась у Київ, де до 1962 р. працювала на різних тимчасових посадах (позаштатним лектором Республіканського лекційного бюро, керівником краєзнавчих гуртків Республіканської туристичної станції, методистом фольклорного відділу Центрального будинку народної творчості, займалась підготовкою до друку методичних розробок для Київського історичного музею), а в літній період — в археологічних експедиціях.

1962 р. Р. Й. Ветштейн повернулась молодшим науковим співробітником у відділ скіфо-античної археології Інституту археології УРСР. 16 серпня 1968 р. вона вийшла на пенсію, але ще упродовж кількох сезонів брала участь у археологічних розкопках Ольвії. Ріва Йонівна залишила понад 20 опублікованих наукових праць з античності та ряд рукописів, що зберігаються в науковому архіві ІА НАНУ.

Світла пам'ять про Ріву Йонівну Ветштейн назавжди залишиться в серцях її друзів, колег та близьких.

НАШІ АВТОРИ

- АБАШИНА Наталя Серафімівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.
- БАРАН Володимир Данилович — член-кореспондент НАН України, професор, зав. відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.
- БОБРОВСЬКА Оксана Вікторівна — співробітник Інституту археології НАН України. Спеціалізується в галузі слов'янської археології.
- ВАКУЛЕНКО Ліана Василівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.
- СРЕМЕНКО Володимир Євгенович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Ермітажу (Росія, м. Санкт-Петербург). Фахівець у галузі слов'янської ерхеології.
- ІВАКІН Гліб Юрійович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі давньоруської і середньовічної археології.
- КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, заст. директора Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.
- МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.
- ОБЛОМСЬКИЙ Андрій Михайлович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології Російської АН. Фахівець у галузі слов'янської археології.
- ПАЧКОВА Світлана Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.
- ПЕТРАШЕНКО Валентина Олексіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.
- ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.
- ПРИЦЕПА Богдан Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Рівненського обласного краєзнавчого музею. Фахівець у галузі археології Київської Русі.
- РУДИЧ Тетяна Олександрівна — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі антропології слов'ян.
- СКИБА Любов Єгорівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.
- ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.
- ЦИНДРОВСЬКА Людмила Олександрівна — співробітник Археологічного музею Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі слов'янської археології.
- ШИШКІН Руслан Германович — кандидат історичних наук, доцент, завідувач лабораторією археологічних досліджень Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Фахівець у галузі слов'янської археології.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АИУ	— Археологические исследования на Украине
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ИА НАНУ	— Институт археологии Национальной Академии наук Украины
ИИМК РАН	— Институт истории материальной культуры Российской Академии наук
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МИАДЛ	— Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья
На ИА НАНУ	— Научный архив Института археологии НАНУ
НЗКУ	— Наукові записки Київського університету
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
ААН	— Acta Archaeologica Hungaricae
AR	— Archeologicke rozhledy
BAR	— British archaeological reports
КНКМ	— Kwartalnik historii kultury materialnej
МААЕ	— Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne
SA	— Slovenska archeologia
WA	— Wiadomosci archeologiczne

Алфавітний покажчик змісту журналів «Археологія» за 1999 р.

Від редакції		№ 4 С. 10, 11
Десять років журналу «Археологія»		№ 1 С. 3, 4
ТОЛОЧКО П. П.	До 90-ліття видатного українського археолога та історика В. Й. Довженка	№ 2 С. 3—5
ТОЛОЧКО П. П.	Інституту археології НАН України — 80 років	№ 4 С. 3—9
Статті		
АБАШИНА Н. С.	Першопочатки досліджень полів поховань в Україні	№ 4 С. 12—24
БАРАН В. Д.	Давній Галич у світлі археологічних досліджень	№ 2 С. 78—84
БАРАН В. Д.	Процеси етнокультурного розвитку на території України в першій половині 1 тис. н. е.	№ 4 С. 49—57
ЗУБАР В. М.	Про атрибуцію пам'яток сільської території античних держав Північного Причорномор'я	№ 1 С. 25—34
КОЛИБЕНКО О. В.	Про походження Переяславля Руського	№ 1 С. 47—59
КОТЛЯР М. Ф.	Галицьке боярство проти князів Романовичів	№ 2 С. 85—92
МАГОМЕДОВ Б. В.	Готи у Східній Європі	№ 4 С. 57—64
МАЙКО В. В.	Кримська Хозарія другої половини Х ст.	№ 2 С. 40—49
МАКСИМОВ Є. В.	Європейські впливи у зарубинецькій культурі	№ 4 С. 41—48
МОЦЯ О. П.	Соціальні відносини на селі в давньоруські часи	№ 2 С. 50—59
НУЖНИЙ Д. Ю.	Мікролітична металева зброя фіналнопалеолітичних і мезолітичних мисливців Гірського Криму	№ 1 С. 5—25
ОБЛОМСЬКИЙ А. М.	Типи поховань на черняхівському могильнику Компаніїці (етнокультурна інтерпретація)	№ 4 С. 76—88
ПАЧКОВА С. П.	Про походження зарубинецької культури (час виникнення та участь місцевого компоненту)	№ 2 С. 6—24
ПАЧКОВА С. П.	Участь прийшлого компоненту у формуванні зарубинецької культури	№ 4 С. 24—41
ПЕТРАШЕНКО В. О.	Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї	№ 2 С. 60—77
РУДИЧ Т. О.	До питання про антропологічний склад населення черняхівської культури на території Середнього Подніпров'я	№ 4 С. 64—75
СКИБА Л. Є.	Про культурну принадлежність поховань Корчуватівського могильника	№ 1 С. 34—47
СМИРНОВ С. В.	Про пізнавальні можливості археологічної періодизації у побудові історичних реконструкцій	№ 3 С. 3—14
СУХОБОКОВ О. В.	До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян	№ 2 С. 25—39
ТЕЛЕГІН Д. Я.	Про культурно-етнографічні спільноти на півдні України в мезоліті: їх генезис та участь в неолітизації регіону	№ 3 С. 14—27
ЦВЕК О. В.	Структура східнотripільської культури	№ 3 С. 28—40
Публікації археологічних матеріалів		
БОБРОВСЬКА О. В.	Жіночі поясні амулети черняхівської культури	№ 4 С. 89—95
ВІТРИК І. С.	Українська лівія як пам'ятка археології пізнього середньовіччя	№ 2 С. 111—116
ГАВРИЛОВ О. В.	Античне поселення Новопокровка-І у Південно-Східному Криму	№ 1 С. 76—93
КОЗАК Д. Н.	Поселення зубрицької культури Городок-2 на Волині	№ 2 С. 93—104
КОЗАК Д. Н., ПАВЛІВ Д. Ю.	Могильник ульвівецького типу поблизу с. Городок на Волині	№ 3 С. 71—81
КУЧЕРА М. П.	Шахово-рядова забудова на давньоруських городищах	№ 2 С. 105—110
ЛЕЙПУНСЬКА Н. О.	Комплекс пізньоелліністичних амфор з Ольвії	№ 1 С. 64—76
РИЖОВ С. М., ШУМОВА В. О.	Поселення Жури і його місце серед пам'яток розвинутого етапу трипільської культури Середнього Подністров'я	№ 3 С. 41—55
СИМОНЕНКО О. В.	Сарматське поховання з тамгами на території Ольвійської держави	№ 1 С. 106—118

СКОРИЙ С. А., ХОХОРОВСЬКІ Я., ГРИГОР'ЄВ В. П., РИДЗЕВСЬКІ Я.	Центральна могила Великого Рижанівського кургану	№ 1	С. 94—105
СПІЦИНА Л. А.	Поселення респінської культури на сході України	№ 1	С. 60—64
ТЕРПІЛОСВЬКИЙ Р. В.	Київський горизонт поселення Глеваха	№ 4	С. 95—108
ШИШЛИНА Н. І., АЛЕКСАНДРОВ- СКИЙ А. Л.	К хронології предкавказької катакомбної культури	№ 3	С. 55—65
До методики археологічних досліджень			
СКИБА Л. Є.	Про методику визначення ранніх поховань на могильниках зарубинецької культури	№ 4	С. 109—117
ПЕТРАУСКАС О. В.	Деякі аспекти методики польових досліджень могильників черняхівської культури	№ 4	С. 117—128
Дискусії			
БЕССНОНОВА С. С.	Український Лісостеп скіфського часу. Історико- географічна ситуація	№ 1	С. 148—160
ЕРЕМЕНКО В. Е.	Пересмотр относительной хронологии восточного латена и позднего предимского времени: постановка проблемы	№ 4	С. 140—148
ЖИТНИКОВ В. Г., ЦІМІДАНОВ В. В.	Поховання зрубної спільноти з булавами	№ 1	С. 131—142
ОЛЬГОВСЬКИЙ С. Я.	Литті монети та ливарництво в Нижньому Побужжі	№ 1	С. 142—148
ПУСТОВАЛОВ С. Ж.	Питання реконструкції соціального ладу катакомбного суспільства	№ 1	С. 119—131
До історії стародавнього виробництва			
ВОЗНЕСЕНСКАЯ Г. А.	Від редколегії	№ 1	С. 161
НЕДОЛАКО Д. П.	Технология кузнецкого производства на южно- русских сельских поселениях	№ 2	С. 117—126
ПАНЬКОВ С. В.	Обробка заліза на Матронинському городищі	№ 1	С. 161—172
ШІШКІН Р. Г.	Екстенсивне виробництво заліза на території України у перший чверті I тис. н. е.	№ 3	С. 82—96
ІЛЛІНСЬКИЙ А. О., МУРЗІН В. Ю.	Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я)	№ 4	С. 129—139
На допомогу вчителеві			
ВІНОКУР І. С.	Черняхівська культура і слов'яні	№ 2	С. 127—133
Археологія за рубежем			
ХОЛЬМКВІСТ ОЛАУССОН Л.	Бірка до Бірки	№ 2	С. 134—139
Пам'ять археології			
ІЛЛІНСЬКИЙ А. О., МУРЗІН В. Ю.	До історії вивчення Мелітопольського кургану	№ 3	С. 97—107
Нові відкриття і знахідки			
АНДРУХ С. І., СЕКЕРСЬКА О. П.	Нові археологічні матеріали зі скіфських поховань	№ 3	С. 112—118
БОЛГОВ Н. Н.	Кримское Приазовье — локальная микрозона позднего Боспора (конец III — VI вв.)	№ 1	С. 173—177
БОРОВСЬКИЙ Я. С.	Невідома кам'яна церква доволодимирового часу в Києві	№ 2	С. 140—143
ВАКУЛЕНКО Л. В.	Поховання з бронзовим тазом ранньоримського часу в Попрутті	№ 4	С. 149—153
ДИАТРОПТОВ П. Д.	Пифоси городища Беляус с граффити	№ 1	С. 177—183
ЗУБАР В. М., СОН Н. О.	Нові археологічні дані про римську залогу Тіри	№ 3	С. 118—123
ІВАКІН Г. Ю.	Енколпіон-квадрифолій з Києва	№ 2	С. 144—150
КОВАЛЬ Й. В.	Скарб доби лізньої бронзи із Худлова	№ 3	С. 108—112
КОЗАК Д. Н., ПРИЩЕПА Б. П.	Нова пам'ятка пшеворської культури на Волині	№ 4	С. 153—161

ПЕТРАЩЕНКО В. О., СЛОВ'ЯНСЬКІ МАТЕРІАЛІ З КАНІВСЬКОГО ПОДНІПРОВ'Я № 4 С. 161—165
ЦИНДРОВСЬКА Л. О.

Рецензії

- БЕРЕЗАНСЬКА С. С., Archtologia Polski Srodkowowschodniej.— Lublin — № 3 С. 126—129
СЕГЕДА С. П. Chełm — Zamosc, 1996.— Т. I.— 1977.— Т. II
- ІВАКІН Г. Ю. Сорочан С. Б. Византія IV—IX століття: етюди ринку. № 4 С. 166—169
Структура механізмов обмена. — Харків: АО «Бізнес Інформ», 1998.— 452 с., ілл.
- ОТРОЩЕНКО В. В., Прахін А. Д. Мосоловське поселення епохи поздній № 3 С. 126—129
ЧЕРНЫХ Л. А. бронзи. Книга перша.— Воронеж: Ізд-во Воронеж-скандинафівського № 3 С. 126—129
університета, 1993.— 108 с.; Мосоловське поселення металургов-литейників № 3 С. 126—129
епохи поздній бронзи. Книга друга.— Воронеж: Ізд-во Воронеж-скандинафівського № 3 С. 126—129
університета, 1996.— 176 с.
- ПЕТРАУСКАС О. В. Wolagiewich R. Lubowidz. Ein birituellles grberfeld der № 1 С. 185—189
Wielbark-kultur aus der zeit vom ende des.— Krakow, 1995 та Jaskanis Ja. Cecele. Ein grberfeld der
Wielbark-kultur in Ostpolen.— Krakow, 1996
- ПЮРО В. І. Пріцак Омелян. Поховання Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг).— № 3 С. 129—137
Київ: Обереги, 1997.— Т. 1.— 1080 с.
- ПРИХОДНІОК О. М. Археологія доби українського козацтва № 2 С. 151—152
XVI—XVIII ст.— Київ: ВІПОЛ, 1997.— 336 с.
- ПОЗІХОВСЬКИЙ О. Л. Археологічні дослідження Львівського університету в № 2 С. 152—153
1995 р. / За ред. М. А. Пелешини.— Львів: Видавництво університету, 1996.— 39 с., іл.
- ЧЕРНЕНКО Є. В. Скорий С. А. Стеблев: Скифський могильник в № 1 С. 184—185
Поросьє.— К., 1997.— 173 с.

Хроніка

- КОЗАК Д. Н., Спільна українсько-польська виставка в Краківському № 3 С. 139—141
СКОРИЙ С. А. археологічному музеї
- СТЕПАНЧУК В. М. Лист до редакції № 2 С. 154—156
- ЧЕРНЕНКО Є. В. Українсько-німецьке археологічне співробітництво № 3 С. 138—139

Відомо ювілярів

- До 80-річчя Д. Я. Телегіна № 3 С. 142—145
- До 80-річчя А. В. Буракова № 3 С. 145—146
- До 75-річчя М. Ю. Брайчевського № 3 С. 147—149
- До 65-річчя Є. В. Черненка № 3 С. 149—151
- До 60-річчя М. В. Скржинської № 3 С. 151—152
- До 60-річчя В. М. Корпусової № 3 С. 152—153
- До 60-річчя А. Д. Пряхіна № 3 С. 153—154
- До 60-річчя І. І. Мовчана № 3 С. 154—156

- Пам'яті Сергія Олександровича Висоцького № 1 С. 193—194
- Пам'яті Ірини Петрівни Рusanової № 1 С. 195
- Пам'яті Василя Івановича Бідзілі № 1 С. 195—197
- Пам'яті Ріви Йонівни Ветштейн № 4 С. 171, 172
- Пам'яті Валерія Михайловича Отрешка № 4 С. 170, 171
- НАШІ АВТОРИ**

- № 1 С. 198
- № 2 С. 158
- № 3 С. 157
- № 4 С. 173
- СПИСОК СКОРОЧЕНЬ**
- № 1 С. 199
- № 2 С. 159
- № 3 С. 158
- № 4 С. 173
- Алфавітний покажчик змісту журналів «Археологія» за 1999 р. № 4 С. 174—176

СОДЕРЖАНИЕ

ТОЛОЧКО П. П. Институту археологии НАН Украины — 80 лет	3	
От редколлегии	10	
Статьи		
АБАШИНА Н. С. Начало исследований полей погребений в Украине	12	
ПАЧКОВА С. П. Участие пришлого компонента в формировании зарубинецкой культуры	24	
МАКСИМОВ Е. В. Европейские влияния в зарубинецкой культуре	41	
БАРАН В. Д. Процессы этнокультурного развития на территории Украины в первой половине I тыс. н. э.	49	
МАГОМЕДОВ Б. В. Готы в Восточной Европе	57	
РУДИЧ Т. А. К вопросу об антропологическом составе населения черняховской культуры на территории Среднего Поднепровья	64	
ОБЛОМСКИЙ А. М. Типы погребений на черняховском могильнике Компанийцы (этнокультурная интерпретация)	76	
Публикации археологических материалов		
БОБРОВСКАЯ О. В. Женские поясные амулеты черняховской культуры	89	
ТЕРПИЛОВСКИЙ Р. В. Киевский горизонт поселения Глеваха	93	
К методике археологических исследований		
СКИБА Л. Е. О методике определения ранних погребений на могильниках зарубинецкой культуры	109	
ПЕТРАУСКАС О. В. Некоторые аспекты методики полевых исследований могильников черняховской культуры	117	
К истории древнего производства		
ШИШКИН Р. Г. Хозяйственно-экологическая модель черняховской культуры (за материалами Среднего Поднепровья)	129	
Дискуссии		
ЕРЕМЕНКО В. Е. Пересмотр относительной хронологии восточного латена и позднего предимского времени: постановка проблемы	140	
Новые открытия и находки		
ВАКУЛЕНКО Л. В. Погребения з бронзовим тазом раннеримского времени в Попрут'є	149	
КОЗАК Д. Н., ПРИЩЕПА Б. П. Новый памятник пшеворской культуры на Волыни	153	
ПЕТРАШЕНКО В. О., ЦИНДРОВСКАЯ Л. О. Славянские материалы с Каневского Поднепровья	161	
Рецензии		
ИВАКИН Г. Ю. Сорочан С. Б. Византия IV—IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. — Харьков: АО «Бизнес Информ», 1998.— 452 с., илл.	166	
Памяти Валерия Михайловича Отрешка		170
Памяти Ривы Ионовны Ветштейн	171	
Наши авторы		173
Список сокращений	173	
Алфавитный указатель содержания журналов «Археология» за 1999 год	174	

ІДДЕК 74006

Інститут археології НАН України

ISSN 0235—3490. Археологія. 1999. № 4. 1—176